

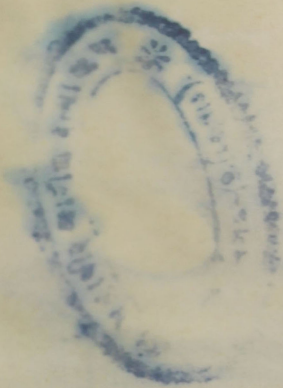
ના પચાસ રૂપા

જૈન ગ્રંથમાળા

દાદાસાહેબ, ભાવનગર.

ફોન : ૦૨૭૮-૨૪૨૫૩૨૨

૩૦૦૪૮૪૬

પ્રસ્તાવના.

આદિ સમય થકીજ ભારત, સદ્ગુણોની ખાણ છે;
ધર્મરક્ષા ધર્માનંદા, એજ તેનો પ્રાણ છે;
દીન દુઃખીપર દયા કરવી, એજ તેનું તાન છે;
બસ ! આજ પણ સંસારમાં, એથીજ એનું માન છે.

બંગાળના પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન રાજા રામમોહનરાયના શબ્દોમાં કહીએ
તો : “ ધર્મોન્નાત થયા સિવાય નિતિ, રાજ્ય, ઇત્યાદિ કોઇપણ વિષયમાં
ઉન્નતિ થવાની નહિ ” કારણકે પ્રાચીન સમયથીજ આ દેશની પ્રજા
ધર્મનેજ પ્રાણ માનતી હોવાથી આપણી સર્વ ક્રિયાઓ અને પ્રવૃત્તિઓ
ધર્મયુક્તજ છે. આપણા આચાર વિચાર, નિતિ ન્યાય, વહેપાર ઉદ્યોગ,
કાંઈ રિવાજ અને ટુંકામાં આપણા સંસારનું તમામ બંધારણ ધર્મની
ઉપરજ અવલંબી રહેલું છે. મનુષ્ય માત્ર-તેમાં વિશેષ આર્યપ્રજાતો
ખાતાના ધર્મપંથના સિદ્ધાંતોને પ્રાણ સમાન ગણી તેને ચુસ્તપણે વળગી
રહેવામાંજ માન માને છે. આપણા લોકોની આવી ધર્મપ્રત્યે અભિરૂચિ
કેવાથી ધર્મોન્નતિ સિવાય દેશોન્નતિ થવી અશક્યજ છે. માટે ધર્મો-
ન્નતિ સારૂ પ્રથમ પ્રયત્ન થવાની જરૂર છે.

પ્રથમ પ્રેરિત મનુષ્ય માત્રનો ધર્મ તો એકજ છે, પરંતુ સમય
સંબંધાનુસારે તેમાં સુધારો વધારો થતાં અનેક સંપ્રદાય અને પેટા
પંથો ઉપસ્થિત થયેલા છે. આજે સંકટો મતપંથો દષ્ટિગોચર થાય
છે તેનું એજ કારણ છે. એક પંથમાં અમુક વાતને ધર્મતત્વ માનવા-
માં આવ્યું છે, તે તત્વ સમય સંબંધાનુસારે પ્રતિકુળ લાગવાથી બીજા
પંથમાં તેથી વિરુદ્ધ વાત માલુમ પડે છે; માટે ધર્મનું યથાથોગ્ય
સ્વરૂપ સમજવાને-ધર્મ તત્વોનો નિશ્ચય કરવાને-ધર્મના ઇતિહાસનું
જ્ઞાન જરૂરી છે.

આપણી પૂર્વે ધર્મ સંબંધી વિચારો કરનારા જે જે મહાત્માઓ
થઈ ગયા છે, તેમના ધર્મ સંબંધી કેવા મત હતા; અને દરેક ધર્મ,
સંપ્રદાય અથવા મતપંથ સ્થાપન થતી વખતે દેશકાળ, સમયસંબંધો
અને લોકસ્થિતિ કેવી હતી, વિગેરે બહુવામાં આવતાં, તેના ઉપર ન્યાય

દાદિથી સ્વતંત્ર વિચાર કરવાથી ધર્મનાં સત્ય તત્ત્વોનું જ્ઞાન થઇ જિન્નતિના માર્ગની રૂપરેખા દાદિ સમીપ ખડી થાય છે.

આપણા દેશનો રાજકીય ઇતિહાસ લખવામાં જેટલી અડચણો છે તેથી પણ વિશેષ અડચણો, ધાર્મિક ઇતિહાસ લખવામાં છે. કારણકે સાદવાર અનુક્રમે કોઈપણ ધર્મ, સંપ્રદાય અથવા મતપંથની હકીકત મળી શકતી નથી, અને જે મળે છે તે એક બીજાથી વિરુદ્ધ તથા અચોક્કસજ માલૂમ પડે છે. કેટલાંએક પોતાનાં પુસ્તકો ગુપ્તજ રાખે છે અને પોતાના મતાનુયાયી સિવાય બીજાને જોવા દેતા નથી, કેટલાંએક પુસ્તકોમાં એવી તો? અસંભવનિય હકીકત મળે છે કે તે માનવાને મન ના કબુલ કરે છે, કેટલાંએક પુસ્તકોમાં પાછળથી અનેક બાબતો ઘુસી ગયેલી છે તેથી તેમાંથી ખરી હકીકત શોધવી કઠણ પડે છે; જ્યારે કેટલાક મતપંથોની સ્થાપના ક્યારે અને કેવા સંજોગોમાં થઇ તથા તેના મુખ્ય સિદ્ધાંત ક્યા ક્યા છે વિગેરે હકીકત તે પંથના અનુયાયીઓ તો કદાપિ ન જાણે, પરંતુ તેના આચાર્યો પણ જાણતા નથી! આવી પરિસ્થિતિમાં અનુક્રમે હકીકત શોધી તેને ઇતિહાસરૂપે ગોઠવવામાં કેવી અડચણો આવે તે સમજવું કઠણ નથી. છતાં પણ વિવિધ ગ્રંથોના વાંચનથી અને વહેપારાર્થે ૮-૧૦ વરસ સુધી વિવિધ સ્થળોમાં મુસાફરી કરવાનું મળતાં જુદા જુદા પંથાનુયાયીઓ સાથે પડેલા પ્રસંગોને લીધે મળેલી માહિતીના આધારે આ ઇતિહાસ લખવાનું સાહસ કર્યું છે. તેમાં હું કેટલે દરજ્જે ફાળો છું તે વિચારવાનું કામ વાંચકોનું છે.

આ પુસ્તક લખવામાં જે જે ગ્રંથોની મદદ લીધી છે, તે તે ગ્રંથોના કર્તાઓનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું.

દરેક ધર્મ, સંપ્રદાય અને મતપંથોના ગ્રંથોમાં કેટલીક જગ્યાએ એક બીજામાં વેરભાવ ઉપજાવે તેવી તથા સૃષ્ટિ નિયમ વિરુદ્ધની અસંભવિત બાબતો થોડી ઘણી નજરે પડે છે; પણ તેવી તકરારી બાબતોને ખનતા સુધી બાજુએ રાખી તે ઉપર ટીકા કરવાની નિતિ અખર્યાર

૧. પ્રાચિન કાળના પ્રત્યેક મહાપુરુષોના જીવનચરિત્રમાં આગળ પાછળ અનેક ચમત્કારિક દંતકથાઓની ઘટનાઓનો શૃંગાર તેમના શિષ્યોએ લગાવેલોજ છે, તે એટલે સુધી કે તે મહાત્મા હતા, એમ નહિ પણ; પરમાત્મા હતા એમ કસવવા સુધીની કોશિશો થયેલી છે! નવા ધર્મ, સંપ્રદાય અથવા મતપંથના સ્થાપક માત્રને એકું માન મળેલું છે. આપણા દેશમાં એમ થયું છે, એમ નથી, પરંતુ પશ્ચિમના દેશોમાં પણ એમ થયેલું જણાય છે.

કરી નથી. છતાં સત્ય શોધવાની ખાતર જરૂર જણાતાં એવી એકાદ ખાખત ઉપર ટીકા થઇ ગઇ હોય તો તે માટે તેના અનુયાયીઓએ કોપ ન કરતાં ક્ષમા આપવાની ઉદાર કૃપા કરવા વિનતી છે.

ધર્મની ખાખત ગહન, વિવાદસ્પત, અને કઠણ છે; તેમ મનુષ્ય માત્ર ભૂલને પાત્ર છે, તેથી સમજદાર અથવા અન્ય કાંઇ કારણથી ભૂલ થવાનો સંભવ છે. આવી ભૂલ માટે બે સૂચના મળશે તો બોળ આ-વૃત્તિમાં ઘટિત ફેરફાર કરવા જરૂર લક્ષ આપીશું.

કોઇપણ ધર્મ, સંપ્રદાય અથવા મતપંથના ઉપર કટાક્ષ કરવાને કે તેનો પક્ષપાત કરવાનો મ્હારો ખિલકુલ ઉદ્દેશ નથી. ફક્ત તેમનાં મૂળ તત્ત્વો દર્શાવી, એકજ મૂળ ધર્મનાંજ દેશકાળાદિના બેદે, સમય-સંબંધાનુસારે થયેલાં રૂપાંતરરૂપે હાલમાં ચાલતા ધર્મ, સંપ્રદાય અને મતપંથો છે, એવું દર્શાવવાનોજ આ પ્રયાસ છે. કે જ્યાં એક બીજામાં ખાતૃભાવની વૃદ્ધિ થઇ ધર્મને નામે જ દેખભાવ છે તે નાશ પામે.

મ્હારા લઘુ બંધુ મહિલાલ લલ્લુભાઇની (જેમના નામથી અમારી કાનપુરમાં કમિશન એજન્ટની પેઠી ચાલે છે તેમની) આ પુસ્તક જલદીથી પ્રસિદ્ધ થાય એવી ઇચ્છા હતી, પરંતુ સંવત ૧૯૭૪ ના માગસર શુદ્ધી ૧૧ ને દિવસે કાનપુરમાં ૨૬ વર્ષની બર યુવાવસ્થામાં તેમનો અકાળે સ્વર્ગવાસ થવાથી આ કામમાં દીલ પડી ગઇ. તેમની ઇચ્છાને માન આપવા ખાતર તેમના સ્મારક અર્થે જ્યાં સુધી આ પુસ્તક મ્હારી પાસે શિલક હશે ત્યાં સુધી ફક્ત પોષ્ટ ખર્ચ લેઇ બહાર લાયબ્રેરીઓને મફત આપવા નિશ્ચય કર્યો છે.

શિવમસ્તુ સર્વ જગતઃ પરાહિત નિરતા મવન્તુ મુતગણાઃ ।

દોષા પ્રયાન્તુ નાશં સર્વત્ર જનઃ સુહી મવન્તુ ॥

“ સર્વ જગતનું કલ્યાણ થાઓ, પ્રાણિ માત્ર પારકાના હિતમાં તત્પર થાઓ, સર્વ દોષો નાશ પામો અને સર્વ સ્થળે લોકો સુખી થાઓ. ”

ઇત્યેમ્.

શાહ મહિલાલ લલ્લુભાઇની પેઠી
કલેક્ટરમંજ—દાલમંડી—કાનપુર.
અક્ષય તૃતીયા—સંવત ૧૯૭૫.

}

લેખક.

ભારતનો ધાર્મિક ઇતિહાસ.

પ્રારંભિક વિચાર.

સદસપાતિમદ્રુત્તમિયમિન્દ્રિસ્યકામ્યમ્ । સનિમેધામયાશિષ ઐ સ્વાહા ॥

(યજુ. અ. ૩૨ મં-૧૩)

“ સત્યાચરણથી જ્ઞાનનું રક્ષણ કરવાવાળા: આશ્રયકારક ગુણ, કર્મ અને સ્વભાવવાળા: ઇન્દ્રિયોના માલિક જીવની કામના પુરી કરવાવાળા હોવાથી તેના પ્યારા, સર્વાધાર પરમાત્માની ઉપાસના કરીને તે ઉત્તમ બુદ્ધિને પ્રાપ્ત કરે કે જેના વડે સત્યાસત્યનો નિર્ણય થઈ શકે. ”

મનુષ્ય દેહની શ્રેષ્ઠતા.

જગતનિયંતા પરમકૃપાળુ પરમાત્માએ સકળ જગત નિર્માણ કર્યું છે તેમાં અનેક જગતના પ્રાણિ પદાર્થોદિ ઉત્પન્ન કરેલાં છે, એ સર્વમાં મનુષ્ય પ્રાણિ સૌથી શ્રેષ્ઠ છે. કારણકે અન્ય પ્રાણિઓ કરતાં તેને વિશેષ બુદ્ધિરૂપિ વિચાર કરવાનું બળવાન સાધન આપી જ્ઞાનયુક્ત કરેલા છે. આહાર, નિદ્રા, ભય અને મૈથુન એ ચારે પશુ તથા મનુષ્યોમાં સામાન્ય છે, પણ સારાસાર વિચાર કરવાની વિવેક શક્તિ મનુષ્યમાં આધક છે. માટે જે પોતાની બુદ્ધિને સફળપયોગ કરી સારાસાર વિચાર કરતો નથી તે પશુ સમાન છે એમ નિતિશાસ્ત્રકારો કહે છે. માટે મનુષ્ય પ્રાણિને બુદ્ધિરૂપિ જે વિશેષ બક્ષીસ મળેલી છે. તેનો તેણે સફળપયોગ કરી મનુષ્ય દેહનું સાર્થક્ય કરવું થટે છે. કેમકે ધન, મિત્ર, સ્ત્રી વિગેરે સર્વ ફરી ફરી મળી શકે છે, પરંતુ આ મનુષ્યદેહ ફરી ફરી મળી શકતા નથી. મનુષ્ય દેહ મળવો ઘણો દુર્લભ છે. **મનનામ્મનુષ્ય: પર-**

૧. આજ્ઞાક્ય, ભર્તૃહરિ, વિગેરે.

મેશ્વરે સર્વ પ્રાણિયોમાં વિચાર કરવા યોગ્ય અવયવ રચના અને પર-
માણુની ઘટના મનુષ્યમાં જ કરેલી છે, માટે મનુષ્યોએ ધર્માધર્મ અને
કર્તવ્યાકર્તવ્યનો વિચાર કરવો જોઈએ.

મનુષ્ય માત્રનું કર્તવ્ય શું છે ?

ગુર્જર કવીશ્વર સ્વર્ગવાસી દક્ષપતરામ ઠીકજ કહી ગયા છે કે—

મનુષ્ય દેહ દુર્લભ મળ્યો, અરે જીવ તું જાણ;
તે પામી પરલોકનું, કર નિશ્ચય રહેઠાણ.

“ હે જીવ ! તને દુર્લભ એવો જે મનુષ્ય જન્મ મળ્યો છે
તેથી કદી ચલાયમાન ન થાય એવા પરલોકનું રહેઠાણ કરવા
પ્રયત્ન કર. ”

આ વિશ્વમાં પ્રાણિ માત્રને સુખની ઇચ્છા છે, કોઈને પણ દુઃખની
ઇચ્છા નથી. “ હું સુખી થાઉં, મારી ઉન્નતિ તથા વૃદ્ધિ થાવ ” વિગેરે
સર્વ ભાવનાઓ સુખ, સુખ અને સુખનીજ હોય છે. એથી ઉલટું એટલે
‘મને દુઃખ થાવ, મારી અવનતિ અથવા નાશ થાવ ’ વિગેરે વિપરિત
ભાવનાઓ કરનાર આપણા જોવામાં કોઈ આવતું નથી. મતલબ કે
સર્વને સુખમાં રાગ અને દુઃખમાં દ્વેષબુદ્ધિ હોય છે. ત્યારે સુખ અને
દુઃખ શું છે ? તે આપણે જાણવાની જરૂર છે.

જગતમાં વસ્તુ સંભવાદિ જે જે આપણા જોવામાં આવે છે અથવા
જાણવામાં આવે છે તેનું શુભાશુભ ભાન કરાવનાર આપણા શરીરમાં
એક ઇન્દ્રિય છે તેને ચિત્ત અથવા મન કહે છે. આ ચિત્તવૃત્તિમાં અનુ-
કુળ લાગણીની પ્રતિતિ થતાં અંતરબાહ્ય આનંદનો અનુભવ થવો તે
સુખ અને પ્રતિકુળ લાગણીની પ્રતિતિ થતાં અંતરબાહ્ય પરિતાપ થવો તે
દુઃખ. દુકામાં આપણને અનુકુળ તે સુખ અને પ્રતિકુળ તે દુઃખ.
આ સુખના પણ ચઢતા ઉતરતા ભેદ છે, કેટલીક લાગણીઓ પ્રારંભમાં
અનુકુળ જણાયા છતાં પરિણામે પ્રતિકુળ ભાસે છે.

પ્રાણી માત્રના જીવતરનો, ધનનો, યુવાનીનો, પુત્ર દારાદિક વિગેરે
કોઈને ભરંસો નથી; કેમકે તે આજ છે ને કાલે નથી. મતલબ કે
સંસારનાં સઘળાં સુખ પરિણામે વિકારીજ છે, માટે તેને વિષયી અથવા
ક્ષણિક સુખ કહે છે. આ વિષયી એટલે ક્ષણિક સુખ આરંભમાં ગમે

તેવું સુખ ભાસતું હોય તોપણ તે વહેલું મોડું દુઃખમાંજ વિરમે છે. માટે વિવેક સમ્પન્ન જ્ઞાની પુરૂષો આ સુખને ખરું સુખ ન કહેતાં તેને મુખ્યાભાસ કહે છે, અને તેઓ અન્ય જીવોની પેઠે આવા સુખમાં સંતુષ્ટ ન થતાં સત્ય સુખ શું હશે? તે જાણવા અને તે કેમ મળે તેવા પ્રયત્નમાં જોડાય છે. તત્ત્વવિદ્ પુરૂષો ખરા સુખનું સ્વરૂપ જૂઠુંજ કહ્યું છે. જે સુખ અથવા અનુકુળ લાગણી સર્વદા એક સ્વરૂપે અનુભવાય તેજ અક્ષય સુખ, જેજ પામવું, જેજ ધરંધરવું, જેજ શોધવું તે આ મનુષ્ય માત્રનું ખરું કર્તવ્ય છે. માટે અક્ષય સુખ સંખંધી વિશેષ જાણવાની જરૂર છે.

અક્ષય સુખ એટલે શું ?

અનુકુળ અથવા પ્રતિકુળ એટલે સુખ અથવા દુઃખ બંને જાતની લાગણીની પ્રતિતિ આપણી ચિત્તવૃત્તિ એટલે મનનું દ્વિધા સ્વરૂપ છે. અર્થાત્ સુખ અથવા દુઃખ એ આપણી મનોવૃત્તિનાજ વિકાર છે. જે આ ચિત્તવૃત્તિ બહિર્મુખ થવાનો સ્વભાવ છોડી દઈ અંતર્મુખ રહી અવિકાર પણે સ્થિર થાય એટલે મન સદા સામ્યાવસ્થામાં રહી શકે તો પરમ સંતોષ, તેજ શાંતિ, તેજ નિત્ય સુખ અને તેજ અક્ષય સુખ. આહિં ચિત્તની શાંતિ એટલે જડતા અથવા મૂઢતા સમજવાનું નથી; પરંતુ આ વિશ્વમાં શુભાશુભ પ્રસંગો પ્રાપ્ત થતાં, જે સમયે જેવું મળે તેમાં અવિકારપણે નિભાવ કરી લેઈ સંતુષ્ટ રહી શકાય એવી મનની સ્થિતિને શાંતિ સમજવી. તેજ અક્ષય સુખ. શાસ્ત્રવેદાંતો આ અક્ષયસુખને મોક્ષ કહે છે. આવા સુખને પામવાની સર્વને પ્રબળ ધરંછા હોય છે. અક્ષય સુખ અથવા મોક્ષ માટે માણસ માત્રમાં જે સ્વભાવિક વૃત્તિ છે તેને સંતોષવા મહાન પુરૂષોએ માર્ગ શોધ્યા. આ માર્ગની શોધમાં તેમને અનેક વિચાર આવ્યા અને સ્વભાવિક રીતે જાણવાની ધરંછા થઈ કે મનુષ્યોમાં “હું શું? આ દેહ શું છે? આસપાસ દેખાતું આ સર્વ જગત વિગેરે શું છે? મનુષ્યોનો અને જગતનો સંખંધ શો? આ સર્વને કોઈ નિયંત્રતા હશે કે સ્વતંત્ર હશે? અન્ય આત્મ જગત હશે કે? હશે તો આવા સુખદુઃખાદિ બંને ગુણો વાળું હશે કે વિલક્ષણ હશે? આ વર્તમાન દેહની પૂર્વે આવો અથવા બીજો જાતનો દેહ હશે કે નહિ? અને પુનઃ આવો અથવા બીજો જાતનો દેહ પ્રાપ્ત થશે કે કેમ? આ જગતમાં કોઈ જન્મથી સુખી, કોઈ જન્મથી દુઃખી હોય છે તેનો કાંઈ

પ્રુલાસો હશે ? વિગેરે ” અનેક વિચારોનાં સમાધાન તેમને મળ્યાં અને તેમાં તેમણે પરમ સંતોષ અથવા નિત્યસુખ જાણી તે પ્રાપ્ત કરવા માર્ગ રચ્યા. આ માર્ગોને ધર્મ સંજ્ઞા મળી. આ પ્રમાણે ધર્મનું જે સ્વરૂપ બંધાયું તેને સામાન્ય ધર્મ કહેવો ઘટે છે, કારણકે આ જગતમાં એક કરતાં વધારે પ્રજા છે અને તેમના દરેકના ધર્મ જુદા જુદા હાલમાં જણાય છે; છતાં તે સર્વનો સામાન્ય હેતુ નિત્ય સુખ અથવા મોક્ષ પ્રાપ્તિ અર્થજન્ય છે. દરેક માણસને જ્ઞાન થવા માટે પરમકૃપાળુ પરમાત્માએ ઇન્દ્રિયો આપી છે જેથી માણસ સઘળું સમજી શકે છે. ઇશ્વરે દરેકની ઇન્દ્રિયોમાં સરખા ગુણ સ્થાપેલા છે એટલે કે જીભને સ્વાદ લેવાનું, નાકને શ્વાસ લેવાનું, વિગેરે, વિગેરે. કાંઈ આંખથી સ્વાદ લેઈ શકતું નથી, ત્યારે ઇશ્વરની પ્રેરણા તો દરેક માણસ માટે સરખી ગોઠવણની છે તો પછી ધર્મની પ્રેરણા જુદી કેમ હોય ? ઇશ્વરપ્રેરિત મનુષ્ય માત્રનો ધર્મ એકજ છે. જે કે દેશ, કાળ અને બુદ્ધિના ભેદે આજ અસંખ્ય ભેદ દેખાય છે ખરા, પરંતુ સર્વ ધર્મ માત્રનું લક્ષ્યિંદુ તો માત્ર અક્ષય સુખ એટલે મોક્ષ મેળવવાના સાધન તરફજ છે.

મોક્ષનું સાધન શું ?

એવી ગણતરી થઈ છે કે હાલમાં પૃથ્વિ ઉપર જુદા જુદા ધર્મોના મળી ૯૬૦૦૦ મતપંથો પ્રચલિત છે, તે પૈકી આ આર્યાવૃત્તમાંજ લગભગ ૮૦૦ જટલા છે ! આ દરેક ધર્મ, સંપ્રદાય અથવા મતપંથોનો પ્રાધાન્ય હેતુ કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિરૂપ સાધનો પૈકી ઘણું કરીને એક, બે અથવા તમામ સાધનોથી મોક્ષ મેળવવાનો રસ્તો દર્શાવવાનો છે. દુનિયામાં પ્રચલિત હરેકોઈ ધર્મ, સંપ્રદાય અથવા મતપંથ આ ત્રણ સિવાય મોક્ષનું સાધન અન્ય જણાવતા નથી. માટે એ ત્રણ સંખંધી હકીકત આપણે સહુથી જૂના ધર્મને શોધી તે ઉપરથી જોતા આવીશું.

સહુથી પ્રાચિન ધર્મ વેદ છે.

આ આર્યાવૃત્ત યાને હાલના હિંદુસ્તાનમાં જટલા આર્ય એટલે હિંદુ ધર્મના સંપ્રદાય અને મતપંથો છે તે તો વેદને સહુથી પ્રાચિન માની તેનું શ્રેષ્ઠત્વ સ્વિકારે છે. પરંતુ પૃથ્વિ ઉપર આલતા દરેક ધર્મ સંપ્રદાય અને મતપંથોનું મૂળ પણ વેદ છે, એમ હવે સિદ્ધ થઈ ચુક્યું છે. સર વિલિયમ જેન્સ, ફ્રેન્ચમેન ખરનોફ, પ્રોફેસર મેક્સમૂલર, ખેરન

અનસન, પાદરી વાડ, શ્રીયુત જ્ઞાનેશ્વર, મહર્ષિ દયાનંદ સરસ્વતી, રા. શંકર પાંદુરંગ, રા. જોપાળ હરિ દેશમુખ, અને શાસ્ત્રી યજ્ઞેશ્વર, વિગેરે વિઠ્ઠલજીનોની સાથે પ્રસંગ પાડી પોતાની સર્વોત્તમ શોધકૃત્તિ અને અવલોકન અનુભવાદિથી નિશ્ચય થયા બાદ થીઓસોફીકલ સોસાયટીના પ્રખ્યાત શોધક બુદ્ધિના મરહુમ પ્રમુખ હેનરી આલ્ફોર્ડે મુખાધ, લાહોર અને કાશી વિગેરે સ્થળોએ જાહેર ભાષણોદ્ગાર જણાવ્યું હતું કે “એતો હવે નિર્બિવાદ સિદ્ધ થાય છે કે આર્યાવૃત્તજ પ્રથમ વસ્તિનું^૧ ઉત્પત્તિ સ્થાન છે, અને ત્યાંથીજ મિસર વિગેરે સ્થળોએ મનુષ્યની વસ્તી ગઈ હતી. હજારો વર્ષો પૂર્વે યુરોપમાં જ્યારે કળા કૌશલ્યતાનું, પુસ્તકો લખી જણવાનું કે વિદ્યાલયો સ્થાપવાનું જ્ઞાન થયું તેની પૂર્વે આર્યપ્રજા અને

૧. મૂળ વસ્તિના ઉત્પત્તિ સ્થાન માટે ઘણા મતભેદ છે. લો. મા. બાળગંગાધર તિલક કનર ધ્રુવ પાસે જણાવે છે. બંગાળના સુપ્રસિદ્ધ પંડિત કમ્બેશચંદ્ર વિદ્યારત્ન મેંગોલિયા કહે છે, મેક્ષમૂલ્લર અને વેબર વિગેરે લેમુરીયા કહે છે, કેટલાએક ઇસ્ટિયન સમુદ્ર પાસે માને છે, મનુસ્મૃતિમાં કુક્ષેત્ર જણાવેલું છે. વિદ્યાસપુરના બી. સી. મનુમુદાર (મોર્ડન રિવ્યુ અગષ્ટ ૧૯૧૨) કહે છે કે આર્યો કાંઈ બહારથી આવ્યા નથી પણ અહિંનાજ નિવાસી હતા. અત્યાપક મેકડાનલનો પણ તેવોજ મત છે અને જણાવે છે કે આર્યલોક આર્યાવૃત્તની બહારથી આવ્યા હોય તેવો વૈદિક મંત્રોથી ખિલકુલ પનો લાગતો નથી. (જુઓ સરસ્વતિ જાનેવારી ૧૯૧૩) સર વિલ્ક્યમ જેન્સ અને સર વોલ્ટર રેલે તે આર્યાવૃત્તજ જણાવે છે. યજ્ઞેશ્વર શાસ્ત્રીએ આર્યવિદ્યા મુદ્રાકરમાં ચર્ચા કરી આર્યાવૃત્તજ આર્યોનું મૂળ ઉત્પત્તિ સ્થાન છે એમ સિદ્ધ કર્યું છે. મિસર દેશના દરિયલ બાંહરીમાં હાસનોપની સમાધિના અને દેવળની બાંતો કપરના લેખોથી માલુમ પડે છે કે તેઓ જે પવિત્ર બ્રહ્મમાંથી મિસરમાં આવ્યા તે પવિત્રબ્રહ્મ આ આર્યાવૃત્તજ છે. પુરાણમાં જે મિત્રસ્થાન કહ્યું છે તેજ મિસર દેશ છે, એમ કેટલાક શોધકો કહે છે. બી. પોકોક્ની શોધ પ્રમાણે આર્યાવૃત્તજ મૂળ વસ્તિનું ઉત્પત્તિ સ્થાન છે અને ત્યાંથીજ જવા, મિસર, ગ્રીસ વિગેરે સ્થળે મનુષ્યની વસ્તી ગઈ હતી. ન્યુયોર્કની ડેમ્બર આર્કેોલોજીકલ પ્રમુખ ડૉ. અલેક્ઝાંડર હેલમાર કહે છે કે કોલમ્બસને અમેરિકાનાં સ્પેનમાં સ્વપ્નાં આવ્યાં તેની અતિ પૂર્વે હિંદુઓએ તેની શોધ કરી સંસ્થાનો સ્થાપી વસવાટ સુદ્ધાં પણ કર્યા હતા (જુઓ ઇન્ડિયન રિવ્યુ સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૨) આ બધી ચર્ચા કપરથી એવો સાર નીકળે છે કે મૂળ વસ્તિનું ઉત્પત્તિ સ્થાન આ આર્યાવૃત્તજ હોતું જોઈએ અને છે પણ તેમજ. બી. ક્રાઉન્ટ જેન્સે જેનાં પોતાના હિંદુઓના દેવતાઓની વંશાવળી નામના પુસ્તકમાં લખે છે કે આર્યાવૃત્ત દેવળ આર્ય ધર્મનું ઘર નથી, પરંતુ અખિલ સંસારની સભ્યતાનો આદિ ભંડાર છે.

તેમના રાજ મહારાજાઓ, વિદ્વાન, ગુણી, બુદ્ધિવાન અને સકળ સદ્ગુણ સંપન્ન તથા કળાકૌશલ્યતામાં સહુથી શ્રેષ્ઠ પદે હતા. તે વખતે વર્તમાન કાળની પેઠે તેઓ સમાન જાતિના પ્રબંધમાં ખંધાયલા નહોતા; પણ પોતે ગુણુર, સુંદર આચાર વિચાર અને વ્યવહારથી સભામાં સર્વથી ઉચ્ચપદ પ્રાપ્ત કરી શકતા હતા, અને નીચ કર્મોથી પતિત અને બદ્ધ થતા, વિગેરે.” જૈન ગ્રંથોમાં પણ વારંવાર વેદનું નામ આવે છે. જર-ગ્રંથસ્તી ધર્મ પણ આ આર્ય ધર્મનું જ રૂપાંતર છે અને મહાત્મા ઇસુએ પણ અત્રેથી જ ધર્મશિક્ષણ મેળવી ક્રિશ્ચિયન ધર્મ સ્થાપ્યો હતો. ફ્રાન્સ દેશના પારિસ શહેરના પ્રખ્યાત શોધક મી. લોઈસ જોકોલીયેટ પોતાના “બાઈબલ ઇન ઇન્ડિયા” નામના પુસ્તકમાં લખે છે કે—

“Soil of ancient India, cradle of Humanity hail ! hail venerable & efficient nurse whom centuries of brutal invasions have not yet buried under the dust of oblivion. Hail ! father land of faith, of love, of poetry, and of science ! may we hail a revival of the post in our western fathers !”

“વૃદ્ધ ભરતખંડની ભૂમિ ! પુરૂષતાનું પારણું તને વંદન છે. સેંકડો વર્ષના નિર્દય ઉપદ્રવ (હજ્જા) પણ જોને વિસ્મરણની ધૂળ નીચે દાટી શક્યા નથી એવી પૂજ્ય અને સમર્થ પાળક માતા ! પ્રણામ. શ્રદ્ધા વા સત્યતાની, પ્રેમની, કવિતાની અને શાસ્ત્રની પિતૃભૂમિ ! તને હું નમું છું. તહારો ભૂતકાળનો મહિમા અમારા પશ્ચિમના (યુરોપાદિ) લવિવ્યમાં સજીવન થાઓ એવું માગીએ છીએ.” તા. ૨૦-૨-૧૮૮૪ ના ડેલી પ્રિંચુન નામના પત્રમાં ડી. એ. બ્રાઉને લખ્યું હતું કે “જો અમે પક્ષપાત છોડીને સારી રીતે પરીક્ષા કરીએ તો અમારે કયુલ કરવું પડશે કે આર્ય લોકોજ સંસારભરના સાહિત્ય, ધર્મ અને સભ્યતાના જન્મદાતા છે.

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે કે દુનિયા ઉપરના તમામ ધર્મોમાં વેદધર્મ સૌથી શ્રેષ્ઠ અને પ્રાચીન છે માટેજ મહર્ષિ મનુ ભગવાને પણ વેદોઽલિલો ધર્મ મૂલમ્ કહ્યું છે.

વેદ એટલે શું ? અને તેમાં શું શું છે ?

પરમકૃપાળુ પરમાત્માએ સૃષ્ટિની સુવ્યવસ્થા રહેવા માટે દરેક બાબતોને નિયમની દોરીથી બાંધી રાખેલી છે. આ નિયમોને કુદરતી

કાનુન અથવા ઇશ્વરી કાયદો કહીશું તો તે વ્યાજબીજી ગણાશે. આ ઇશ્વરી કાયદાનું દરેક માણસોને જ્ઞાન થવું ઘણું કઠીણ હોવાથી તેનું ઉદ્ધવન થતાં તેઓ તેની શીક્ષાના ભોગ થઈ પડે, તેમાંથી તેમને ખ્યાવવા માટે મહાન ઋષિમુનિઓએ અથાગ પરિશ્રમ કરી પોતાની સર્વોત્તમ બુદ્ધિનો ખર્ચ કરી સાક્ષાત અનુભવથી એ નિયમો સોધી કાઢી જન હિતાયે વેદરૂપે પ્રસિદ્ધ કરી દુનિયાની પ્રજા ઉપર મહાન ઉપકાર કર્યો છે. અર્થાત વેદ કોઈ પુસ્તક વાચક નથી, પરંતુ ભિન્ન ભિન્ન ઋષિ મહર્ષિઓના જ્ઞાનમાં પ્રતિત થયેલા અધ્યાત્મિક નિયમોના સંગ્રહનું નામ છે. વેદ એ શબ્દમાં વિદ્ ધાતુ છે. વિદ્ એટલે જાણવું, જ્ઞાન પામવું. મતલબકે આ દુનિયામાં જન્મ લેધને માણસોએ શી શી કર્મો અજવવાની છે, કેવી રીતે વર્તવાથી ભૂતમાત્રને સુખ અને જન્મ લીધાનું સાર્થક થઈ શકે, બ્રહ્મ અને જીવ શું છે? તેનો પરસ્પર સંબંધ કેવો છે? વિગેરે, વિગેરે, તમામ વિષા જાણવાનું કે જે જાણ્યા પછી કાંઈપણ જાણવાનું બાકી રહેતું નથી તેવા સર્વોત્તમ જ્ઞાનના ભંડારનું નામ વેદ છે. વિન્દન્તિ જાનન્તિ, વિન્દન્તે ભવન્તિ, વિન્દન્તે લભ્યન્તે, વિન્દન્તે વિચારયન્તિ સર્વ મનુષ્યાઃ સર્વાઃ સત્ય વિદ્યાઃ યૈર્થેષુવા તથા વિદ્યાસમ્ય ભવન્તિ તે વેદાઃ. ‘સર્વ મનુષ્ય જેથી વિદ્વાન થઈ શકે છે અથવા સર્વ મનુષ્ય જેની સહાયથી સર્વ વિદ્યા જાણી શકે છે. જ્ઞાન મેળવી શકે છે અને વિચાર કરે છે તે વેદ. વેદને શ્રુતિ પણ કહે છે.

આદિ સૃષ્ટિમારમ્યાય પર્યંત બ્રહ્માદિભિઃ।

સર્વાઃ સત્ય વિદ્યાઃ શ્રુયન્તેઽન્યાસાશ્રુતિઃ ॥

‘સૃષ્ટિના આરંભથી તે આજ સુધી જેની સહાયથી સર્વ સત્ય-વિદ્યા બ્રહ્માદિકે સાંભળી તે શ્રુતિ છે.’

વેદમાં સર્વ વિદ્યા બીજરૂપે રહેલી છે, સર્વજ્ઞતાનું સ્વરૂપજી વેદ છે. માટે તે ઇશ્વર પ્રેરીત અને અનાદિ છે. વેદમંત્રો જુદા જુદા ઋષિઓના જ્ઞાનમાં પ્રતિત થયા છે—દષ્ટ થયા છે. માટે તે ઋષિઓ મંત્ર-રૂપ કહેવાય છે. વેદમાં લખેલા નિયમો એ ઇશ્વરી નિયમો છે, તેમાં કદાપિ પશુ ફેરફાર થતો નથી તેમ તેનો આદિ અંત નથી; માટે તે અનાદિ અને નિત્ય છે. આ ઇશ્વરી નિયમો બૂલી ન જવાય અને તેનો

ઠાળે કરી લોપ ન થાય તે સારૂ ઋષિ મુનિઓ તેને કંઠાએ રાખતા અને શિષ્યોને શીખવતા, પાછળથી લેખનકળા ચાલુ થતાં પુસ્તકરૂપે પણ લખી રાખ્યા છે. સૃષ્ટિ પદાર્થની યોગ્ય યોજના જ્ઞાન સિવાય થઈ શકે નહિ માટે વેદરૂપિ જ્ઞાન ઇશ્વરે શરૂઆતમાં જ દર્શાવેલું છે, અને આ અનંત જ્ઞાન ઇશ્વરનું છે માટે **અનંતા વૈવેદાઃ** એવી શ્રુતિ છે. વેદજ્ઞાન લક્ષણથી એકજ છે. પરંતુ વિવિધ વિદ્યા ઉપર **ઋક્, યજુર્, સામ** અને **અથર્વણ** એવા ૧ ચાર ભાગ છે. “**ઋગ્મિરસ્તુવંતિ**” એટલે ઋગ્વેદમાં સૃષ્ટિ પદાર્થને યોગ્ય સંસ્કાર તથા ઉપયોગ કેવો કરવો તેનું કથન કરી સકલ પદાર્થ ગુણદર્શક ઇશ્વરસ્તુતિ કરી છે. “**યજુર્મિર્યજન્તિ**” યજુર્વેદમાં સંસારમાં જરૂરી એવા વ્યવહારી પદાર્થનો ઉપયોગ સિદ્ધ કરી ભૂતદયા અને વિદ્યા વિજ્ઞાનાદિ વિધિપૂર્વક નિયમિત ક્રિયા લોકો તરફથી થઈ તેમાં સુખ મળે એવું વૃત્તાંત છે. “**સામમિર્ગાયન્તિ**” સામવેદમાં ખરૂં જ્ઞાન તથા આનંદવૃત્તિ પ્રાપ્ત થાય તેવું વૃત્તાંત છે. અને અથર્વ વેદમાં કૃતકર્મનો વિચાર કરી સંશયની નિવૃત્તિ થાય તેવું વૃત્તાંત છે. પ્રત્યેક વેદના સંહિતા, બ્રાહ્મણ, આરણ્યક, ઉપનિષદ્, અને પરિશિષ્ટ એવા ૨ ભાગ માનેલા છે. તેમાં સંહિતા એજ ઐશ્વર્યભાગ પ્રાચિન છે. બ્રાહ્મણાદિક ગ્રંથ અર્વાચીન હોઈ કેવળ સંહિતા ઉપર અવલંબી રહેલા છે માટેજ બ્રાહ્મણાદિ ગ્રંથોની ભાષા મૂળ સંહિતાની ભાષાથી બહુજ ભિન્ન અને અર્વાચીન છે. તેમાં પ્રાચિન સંહિતાના અર્થ સ્પષ્ટ બુદ્ધિ કર્યા છે, મતલબકે બ્રાહ્મણાદિ ગ્રંથ કેવળ પ્રાચિન સંહિતાની અર્વાચીન ટીકા અને અર્થ છે.

૧. ચારે વેદમાં ઋગ્વેદ સહુથી પ્રાચિન છે, અને તેના ઉપરથીજ વ્યાસ-મુનિએ તેના ચાર ભાગ કર્યા (ભાગવત જુઓ) છે. ઋગ્વેદ ગદ્યરૂપે છે, યજુર્વેદ પદ્યરૂપે છે અને તે ઋગ્વેદને આધારે રચાયેલો છે. સામવેદ ઋગ્વેદના નવમા મંડળને આધારે ગાનમય રચાયેલો છે. અને અથર્વણવેદ ઋગ્વેદના દશમા મંડળનું વિવરણ હોય તેવો છે. બીજા ત્રણ વેદોમાં ઋગ્વેદનો આધાર છે તેથી ઋગ્વેદ પ્રાચિનજ છે.

૨. સંહિતામાં મંત્ર ભાગ એટલે છંદોબદ્ધ ઋચા, સુકત અને સ્તોત્ર છે. બ્રાહ્મણમાં યજ્ઞાદિ કર્મવિધિ છે. આરણ્યક અને ઉપનિષદમાં ભક્તિયોગ અને મૂર્તિ માર્ગ વિગેરે ઇશ્વરીજ્ઞાન ઉપર વિચાર છે.

૩. જે સંહિતા છે તેજ મૂળ વેદ. બ્રાહ્મણાદિ અન્ય ગ્રંથોને વેદ સંજ્ઞા કોઈ લગાડે છે, પણ તે ગ્રંથો સંહિતા ઉપર અવલંબી રહેલા છે અને તેના અર્થનું દ્વિતીયરૂપરૂપિતરૂપ કરવાના ઉપયોગના છે. માટે તે ગ્રંથો વેદ એટલે શ્રુતિ નથી.

વેદમાં સર્વ વિદ્યા બીજ રૂપે રહેલી છે એ વાત આધુનિક કાળમાં ઇંગ્લેન્ડ વિદ્યા મેળવી કુદ્ધાતા પાશ્ચિમાત્ય સંસ્કારોવાળા મહાશયો માનશે નહિ અને સવાલ કરશે કે “આવા સુંદર તાર, રેલ્વે, વરાળયંત્રો વિગેરે વિદ્યા શું તેમાં છે?” ખેશક છેજ. પણ તે બીજરૂપે હોવાથી તમને માલુમ પડતી નથી. એ પાશ્ચિમાત્ય પ્રજાની પેઠે બુદ્ધિનો યથાચોગ્ય ઉપયોગ કરી શોધકવૃત્તિથી સમયોગ પ્રયાસ કરશે તો તાર, રેલ્વે અને વરાળયંત્રો તો શું? પણ, પશ્ચિમના મોટા મોટા વિદ્વાનો જને માટે પરિશ્રમ કરી રહ્યા છતાં તેઓ નિપુણતા મેળવી શક્યા નથી એવી મહાન વિદ્યાઓ તેમાંથી મળી શકે તેમ છે. રાવણ રાજના સમયમાં તેની પાસે ૨ પુરુષ વિમાન હતું, તેનાથી તે ધાર્યા પ્રમાણે ટુંક સમયમાં મુસાફરી કરી શકતો હતો. પાંડવ પૈકીના અર્જુન અને કૃષ્ણ અશ્વતરી (અગ્નિ નૌકા) માં બેસી પાતાળમાં ગયા હતા. આર્યો આકાશમાં ઉડતા અને યુદ્ધો પણ કરતા હતા. પક્ષીની માફક તેઓ પવનમાં ઉડતા હતા. મહાભારતના સમયમાં અર્જુને એક સભાભૂવન^૧ રચેલું હતું તેમાં જળને ઠેકાણું સ્થળ અને સ્થળને ઠેકાણું જળ દેખાય તેવી કારીગરી કરવા ઉપરાંત સુક્ષ્મદર્શક યંત્ર, દુરદર્શક યંત્ર, ઘડીઆળો, યાંત્રીક ગાતા પક્ષીઓ વિગેરેની ગોઠવણ કરી હતી. રામચંદ્રજીના શિલ્પી નળ અને અને નીલે યંત્રોની મદદથી સમુદ્ર ઉપર મહાન સેતુ (પુલ) બાંધ્યો હતો. આ ઇતિહાસ ફક્ત કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિરૂપી પ્રભાવિદ્યા દરેક ધર્મ, પંથ અને સંપ્રદાયમાં કેવી રીતે રહેલી છે તથા અનેક મતમતાંતર રૂપિ પંથજળ કયા કયા કારણથી કયા કયા સમયે કયા સંજોગોમાં ઉદભવેલ છે તે માટેજ લખવામાં આવ્યો છે, તેથી અન્ય બાબતો સાથે તેનો કાંઈ સંબંધ નથી માટે ફક્ત પ્રભાવિદ્યાની દૃષ્ટિથીજ લખાણ કરવામાં આવનાર છે; છતાં પણ વેદમાં જુદી જુદી વિદ્યાને લગતું બીજ રૂપે સાહિત્ય છે કે કેમ તેની થોડી નોંધ આજગ્યાએ આપવી અચોગ્ય ગણાશે નહિ, એમ સમજીને થોડાંક દૃષ્ટાંતો નીચે આપીએ છીએ.

આપણા વિશ્વ મેષજી: (રૂઝેદ અષ્ટક ૧ મં. ૧ સુ. ૨૩) “સર્વ રોગ પરિહારક પાણી છે.”

ગર્મો યો અપાં ગર્મો ઘનાનાં ગર્મચરણાં ગર્મચ રથાતામ

૧ જુઓ મહાભારત સભાપર્વમાં રાજસુય યજ્ઞના વિષયમાં ૨. જુઓ રામાયણ-

(૩. અ. ૧ સુ. ૭૦ ઋ ૨) “ અગ્નિ, પાણી, વન, જંગમ પ્રાણી તથા સ્થાવર વસ્તુમાં ગર્ભ રૂપે રહેલ છે.

આગન્ દેવ ઋતુભિઃ । (૩. મં. ૪ સુ. ૫૩ ઋ ૮) “ સૂર્ય ઇતુઓ સહિત આવો ” મતલબ કે પૃથ્વી ઉપર સઘળી ઋતુ તથા દિવસ રાત્રીની વધઘટ પણ તેના સૂર્યને ફરી આવવાથી એક સૌર વર્ષમાં થાય છે.

યુવપેદવેપુરુવારમશ્વિનાસ્પૃધાંશ્વેતંતરૂતારંદુવસ્યથઃ ।

શૈર્યૈરભિચ્ચૂપૃતનાસુદુષ્ટરંચકૃત્યમિન્દ્રભિવર્ષણીસહમ્ ॥

(૩. ૧-૮-૨૧-૧૦)

વિષુત ગુણથી યુક્ત વિક્રાનોએ સ્વિકાર કરવા યોગ્ય શુદ્ધ ધાતુ-માંથી બનાવેલો જમાં વિષુતનો પ્રકાશ શરૂ થયો હોય, રાજસૈન્યોમાં અતિદુસ્તર સર્વ ક્રિયાઓમાં વારંવાર વાપરવા યોગ્ય એવું તાર નામનું યંત્ર છે તે સર્વે મનુષ્યોએ બનાવવું બેઠ્યે. આ તારમાં ફરી ફરી જ્ઞાન અને પ્રેરણા થાય છે તેથી મોટી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. આ સૈન્યની સ્પર્ક્ષા વખતે શત્રુનો નાશ અને સ્વપક્ષનો વિજય કરવા માટે ઉપયોગી છે અને દુરથી સૂર્યની પેઠે કામ કરનાર છે માટે હે મનુષ્યો ! તમે વિષુતાદિ પદાર્થોને ઉત્તમ રીતે સિદ્ધ કરીને આ તાર નામનું યંત્ર તૈયાર કરો.

ત્રિનો અશ્વિના યજતા દિવેદિવે પરિત્રિધાતુ પૃથિવી મશાયતમ્ ।

તિસ્રો નાસત્યા રથ્યા પરાવત આત્મેવ વાતઃ સ્વસરાણિ ગચ્છતમ્ ॥

(૩૦ ૧-૩-૬-૭)

વિયેન્નાજન્તે સુમસ્વાસ ઋષ્ટિભિઃ પ્રચ્યાવ્યન્તો અચ્યુતા ચિદોજસા ।

મનો જુવો યન્મરૂતો રથેષ્વા વૃષ વ્રાતાસઃ પૃષતીરયુગ્ધ્યમ્ ॥

(૩૦ ૧-૬-૯-૪)

“ અમારાં નૌકા, રથ અને વિમાન એ ત્રણે વાહનો યોજના કરેલા વિષુતાદિ પદાર્થોવડે પ્રતિદિન પાણી, પૃથ્વી અને આકાશમાં આનંદપૂર્વક મંચાર કરે તે વાહનોની ચોતરફ ત્રણ પ્રકારની ધાતુ (લોહ, તામ્રાદિ) હાવી બંધાએ આ ત્રણે વાહનો વિષુત, અગ્નિ વિગેરે પદાર્થોના યોગથી તેમના રસ્તા ઉપરથી આત્મા, વાયુ અને મનના જેવી શિષ્ ગતિએ સુખપૂર્વક જાય ” “ પૂર્વોક્ત ત્રણ પ્રકારનાં વાહનોમાં મનના જેવી શીષ્ ગતિ ઉત્પન્ન કરવા માટે વાયુની અને વાયુ તથા પાણીના સિંચનની યોજના કરવી. આવા પ્રકારની કળાઓથી જે યુક્ત હોય છે તે ઉત્તમ કૃત્યો કરે છે. તેમને હંમેશાં સુખ પ્રાપ્તિજ થાય છે. કારણકે તેઓ વેગથી એક સ્થાનથી બીજા સ્થાનમાં જઈ પહોંચે છે. ”

इयं वेदिः परो अन्तः पृथिव्या अयं यज्ञो भुवनस्य नाभिः ।

अयस्सोमो वृष्णो अश्वस्यरेतो ब्रह्मायं वाचः परमंव्योम ॥

(યજુ. ૨૩-૬૨).

“ આ વેદી ત્રિકોણ, ચતુષ્કોણ, ગોળ, શેનાકાર અથવા બીજા આકારવાળી છે. પૃથ્વીની જે ચારે બાજુની છેવટની હદ તે તેનો પરિઘ છે. પરિઘની ખન્ને બાજુઓ બેડનાર લીટીને વ્યાસ કહે છે. આ લીટી તે પૃથ્વીની મધ્ય રેખાજ છે. ચંદ્રલોકને પણ એજ પ્રમાણે પરિઘ વ્યાસ હોય છે. વૃદ્ધિ કર્તા સૂર્ય, વાયુ અને અગ્નિ એ વેગના હેતુઓને પણ એજ પ્રમાણે પરિઘ વગેરે હોય છે. તેમનું વિર્ય અને ઔષધિરૂપ સામર્થ્ય ચો તરફ પ્રસરેલું છે. આ મંત્રમાં વેદિનો આકાર, પૃથ્વીનો પરિઘ અને વ્યાસ એ શબ્દ રેખાગણિત સુચવે છે. બ્રહ્મવાણીથી પણ પર હોઇને સર્વની પરે વ્યાપક રહેલો છે. ”

आयं गौः पृथिवीरक्रीद सद्न्मातरं पुनः । पितरं च प्रयन्स्व ॥

(યજુ. ૯-૬)

“ પૃથ્વી, સૂર્ય, ચંદ્ર અને અન્ય ગ્રેણ આકાશમાં આક્રમણ કરે છે. તેમાંથી પૃથ્વી પોતાની જળ પરમાણુરૂપ આકાશસ્થ માતાને અને અગ્નિમય સૂ્ય પિતાને પ્રાપ્ત થઇને પુનઃ પુનઃ જાય છે. ”

યા ગૌર્વર્ત્તનિપર્યેતિ નિષ્કૃતં પયાં દુહાના વ્રતનીરવારતઃ ।

સામન્ત્રવાળા વરુણાય દાશુષૈ દેવેભ્યોદાશદ્ભુવિષા વિવસ્વતે ॥

(ર્. ૮-૨-૧૦-૧).

“ પૂર્વોક્ત પૃથિવ પોતાના માર્ગમાં નિરંતર બિલકુલ અટક્યા વિના સૂર્યની આસપાસ ફરે છે. તે પૃથિવ વગેરે ગોળાઓના માર્ગ પરમેશ્વરે નિયત કરેલા છે. તે સર્વ પ્રકારનો રસ તથા ફળ મનુષ્યોને આપીને વારંવાર વૃત્ત કરે છે. આ ભ્રમણરૂપ પોતાનું વ્રત તે નિયમપૂર્વક પાલન કરે છે, આ પૃથિવ દાન કરનારને શ્રેષ્ઠ કર્મ કરનારને અને વિદ્વાનોને સર્વ પદાર્થોથી સર્વ પ્રકારનું સુખ આપે છે. એટલુંજ નહિ પણ તે પૃથિવ પ્રાણીઓની વાણીની હેતુભૂત છે. ”

त्वं सोमपितृभिः संविदानोऽनुधावा पृथिवी आततं

(ર્ગ્વેદ ૬-૪-૧૩-૩).

“ ચંદ્ર પોતાના પાલન કરવા યોગ્ય ગુણોવાળા જોવા થઈ પૃથિવની આસપાસ ફરતાં ફરતાં સૂર્ય અને પૃથિવની વચ્ચે પણ કદિ કદિ આવે છે. ” આ મંત્રમાં પૃથિવની આસપાસ ચંદ્ર ફરે છે અને તે પૃથિવ તથા સૂર્યની વચ્ચેમાં પણ આવે છે એમ કહેલું છે.

आकृष्णेन रजसा वर्त्तमानो निवेशयन्नमृतं मर्त्यं च ।

हिरण्ययेन सविता रथेना देवो याति भुवनानि पश्यन् ॥

(યજુ. ૩૩-૪૩).

“ સૂર્ય સર્વ ગોળાઓની સાથે આકર્ષણ વડેજ સંબંધ રાખે છે. સૂર્ય જ્યોતિર્મય અને રમણ આનંદ ધત્યાદિ વૃત્તિ ઉત્પન્ન કરનાર જ્ઞાન અને તેજથી યુક્ત છે, તે મનુષ્યાદિ મૃત્યુલોક અને સત્ય વિજ્ઞાન કિરણ સમૃદ્ધ વિગેરેને વ્યવસ્થાથી પોતપોતાની કક્ષામાં રાખે છે તેજ પ્રમાણે પૃથ્વ્યાદિ લોક ઉપર જ્ઞાન, વૃષ્ટિ અથવા રસનું સિંચન કરે છે. આ પ્રકાશમાન સૂર્ય સર્વ લોકોનો આશ્રય છે અને સર્વ જગત્ના પદાર્થ માત્રનું સ્વરૂપ દેખાડતો દેખાડતો ઝમન કરે છે. ”

દિવો ધર્તા શુવનસ્ય પ્રજાપતિઃ (રૂઝ્દે મં. ૪ સુક્ર ૫૩).

“ પ્રકાશ તથા વૃદ્ધિવાદિએ કરી પાલન કરનાર સૂર્ય, શુદ્ધો તથા શુભોકને ધારણ કરનાર છે.

સૂર્યસ્ય સપ્ત રશ્મિભિઃ । (રૂઝ્દે ૮ મં. ૭૨ સુક્ર ૧૬).

“ સૂર્ય સાત કિરણોએ કરી ”

**અગ્નિર્વા ઇતો હૃદિમુદીરયતિ મરુતઃસૃષ્ટાં નયન્તિ યદા સ્વલુ વા
અસાવાદિત્યોન્યહ્સ્રશ્મિભિઃ પર્યાવર્તતેઽથ વર્ષતિ**

(યજુ. કાં. ૨ પ્ર. ૪ અ. ૧૦).

“ અગ્નિજ વૃદ્ધિને પ્રેરે છે. અર્થાત આ પૃથ્વિમાંથી વરાળરૂપ પાણીનારા આકાશમાં વૃદ્ધિ ઉત્પન્ન કરે છે, તેને વાયુ જુદે જુદે સ્થળે સ્થાપી જાય છે અને જ્યારે આ સૂર્ય તીવ્ર કિરણોએ અતિશય તાપ કરે છે ત્યારે વર્ષે છે.”

દિવિસોમો અધિશ્ચિતિઃ । (અથવ. કાં. ૧૪ અ. ૧ મં. ૧).

“ ચંદ્ર સૂર્યથી પ્રકાશિત થાય છે.”

આ પ્રમાણે ખગોળ, સંગિત, શિલ્પ, યંત્રાદિ વિદ્યાઓ વેદમાં ઓગરૂપે રહેલી છે, પણ આપણા દેશના લોકોમાં શોધકવૃત્તિનો અભાવ હોવાથી તે વિદ્યાઓનું ખરૂં સ્વરૂપ બહાર પ્રસિદ્ધિમાં આવતું નથી. કેટલાક વર્ષ ઉપર મુંબાઈમાં રા. શિવરામ બાપુજી તળપદે નામના એક શૃદ્ધસ્થે વેદના આધારે વિમાન બનાવવાનો પ્રયત્ન શરૂ કર્યો હતો અને તેમાં તેમને યશ પ્રાપ્ત થાય એવી તેમણે કરેલા પ્રયોગો ઉપરથી ખાત્રી થઈ હતી, પરંતુ ધનાદિની પ્રતિકુળતાને લીધે તેમને અંતરાય નડવાથી તેઓ પોતાની ધરિયા પાર પાડવા અશક્ત નિવડ્યા હતા. આ ઉપરાંત રાજપ્રબળા ધર્મ, પિતાપુત્રના ધર્મ, પતિપત્નિના ધર્મ, વિગેરે દરેક બાબતો વિશે વેદમાં વર્ણન છે.

વર્તમાન જમાનામાં વેદાદિના જ્ઞાનથી રહિત લોકો વેદવ્રતીના નામથી રૂઝ્દે, યજુર્વેદ અને સામવેદ એ ત્રણનુંજ પ્રહણ કરે છે. અને થોથા

અથર્વવેદને વેદ તરીકે સ્વિકારતા નથી, પરંતુ એમ માનવાવાળા બૂલ કરે છે; કેમકે મહાભારતના શાંતિપર્વના અધ્યાય ૨૩૬ માં લખ્યું છે કે વેદમાં કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાન એ ત્રણ બ્રહ્મવિદ્યાનાં અંગ સમાયલાં હોવાથી તેને ત્રણી કહેવામાં આવે છે અને ઋક્, સામ, યજુર્ અને અથર્વ એવા ચાર વેદ છે.

કર્મ, ઉપાસના (એટલે ભક્તિ) અને જ્ઞાનનો.

અરસપરસ સંબંધ.

આપણે આગળ જોઈ ગયા કે પ્રાચિન ઋષિ મહર્ષિઓ વેદદ્વારાએ સંસારની ખટપટોમાંથી છુટકારો મેળવવા તથા આ લોકમાં સુખરૂપ જીવંતી ગુજરી છેવટે અક્ષય સુખ એટલે મોક્ષ મળે તે સાર (૧) કર્મ, (૨) ઉપાસના એટલે ભક્તિ અને (૩) જ્ઞાન એ ત્રણ માર્ગ ખતાવી ગયા છે. શ્રીમદ્ આઘ શંકરાચાર્ય જણાવે છે કે “**નાન્યઃ પન્થા વિચતે કોઽપિ મુક્ત્યા** **इत्याद्यैर्वै वेद वाक्यौ मुमुक्षौ :**” (શં.દિ.૮૬). “જ્ઞાન વિના બીજો કોઈપણ મુક્તિનો માર્ગ નથી વિગેરે વેદવાક્યોથી સિદ્ધ થાય છે કે કેવળ જ્ઞાનથીજ મોક્ષ એટલે કદાપિ નાશ ન થાય તેવા અક્ષય સુખનો સાક્ષાત અનુભવ થાય છે” અને કર્મોદિ તેનાં અવાન્તર સાધન છે.

ન કર્મણા મનારંભાન્નૈષ્કર્મ્યં પુરુષોશ્રુતે (ભ. ગી. અ. ૩ શ્લો. ૪)

“કર્મ કર્યા સિવાય જ્ઞાન થતું નથી” તેમજ જ્ઞાન સિવાય ભક્તિ પણ નકામી છે; કેમકે જાણ્યા સિવાય ભજતું એટલે મનાતું નથી અને માન્યા એટલે ભજ્યા સિવાય જાણ્યું જણાતું નથી. જ્ઞાન થયા સિવાય સત્કર્મ થતાં નથી અને સત્કર્મ સિવાયની ભક્તિ નિર્થક છે. આમ હોવાથી એ ત્રણેનો અરસપરસ કાર્યકારણરૂપ સંબંધ છે, તેથી તે એક બીજા વિના ટકી શકતાં નથી. જન્મ શુદ્ધ પાન, કાથો અને ચુનાનો યથાયોગ્ય સંયોગ થવાથી સર્વોત્તમ લાલ રંગ પેદા થાય છે અને તે ત્રણ પૈકી એકાદ ચીજના અશુદ્ધપણાથી કે કમીપણાથી તેમાં ખામી રહે છે. તેમજ શુદ્ધ કર્મ, ભક્તિ અને જ્ઞાનનો યથાયોગ્ય સંયોગ થવાથીજ જીવનના સાક્ષ્યરૂપ શ્રેષ્ઠપદ મોક્ષને પમાય છે; અને તે પૈકી એકાદના અશુદ્ધપણાથી અથવા કમીપણાથી તેમાં વિક્ષેપ થાય છે. માટે મોક્ષની ઈચ્છાવાળાને તો ત્રણે સાધનોની જરૂર છે. આ કારણથી સર્વ ખાખતોનો વિચાર કરી ભગવાન મનુ મહારાજે કર્મોદિ કરવાની આજ્ઞા

કરી છે. શ્રીમાન આઘ શંકરાચાર્યજી જ્ઞાનકાંડના ઉપદેશ કરનારા અને તેને ચુસ્તપણે વળગી રહેનારા હોવા છતાં પણ તેમણે^૧ કર્મ કરવાં બેઠાં એવું કહ્યું છે.

ત્યારે હવે એટલું તો સિદ્ધજ થયું કે કર્મ, ભક્તિ અને જ્ઞાનના સંયોગ સિવાય મોક્ષની ધરૂછા રાખવી મિથ્યા છે. માટેજ એ વર્ણુ બાબતોનું વર્ણન વેદમાં સારી રીતે કરેલું છે. અતિ ગહન અને વિસ્તાર પામેલા વેદનું દરેક મનુષ્યને સહેજ જ્ઞાન ન થાય અને તેથી જીવનો અધર્મમાં પ્રવેશ થઇ જાય તે અટકાવવાના હેતુથી મહાત્માઓએ મૂળ વેદના રહસ્યને યથાથોગ્ય રીતે નહાના મહોટા ત્રંથરૂપે સરળ કરી કેટલાંક શાસ્ત્રો રચ્યાં છે. જેમાં દર્શનો,^૨ ઉપનિષદો,^૩ યજુરો, સ્મૃતિઓ^૪ અને ગીતાજી મૂખ્ય છે.

૧. જુઓ શંકર દ્વિવિજય ૧૦૩-૧૦૪

૨. દર્શન શાસ્ત્રો ૬ છે. (૧) ન્યાય-કર્તા ગૌતમ-તેમાં વિચાર કરવાના માર્ગ દેખાડ્યા છે. (૨) વૈશેષિક-કર્તા કણ્વાદ-તેમાં ધર્મ અને પદાર્થ માત્રનું જ્ઞાન વર્ણવેલું છે. (૩) સાંખ્ય કર્તા કપિલ તેમાં આસ્તિક નાસ્તિક મતનું વર્ણન કરી મોક્ષ જ્ઞાનથી થાય છે એમ જણાવેલું છે. (૪) યોગ-કર્તા-પતંજલિ તેમાં યોગમાર્ગનું નિરૂપણ છે. (૫) વેદાંતસુત્ર કર્તા વ્યાસ-તેમાં જગત્કાર્ય અને કારણ બ્રહ્મનું વિવેચન છે. (૬) મિમાંસા-કર્તા-જૈમિનિ-તેમાં ધર્મ અને ક્રિયા-કર્મનું વિવેચન છે.

૩. આજ સુધી જણાયેલાં ઉપનિષદોની સંખ્યા લગભગ ૨૫૦ સુધી થતા જાય છે, પણ તેમાંનાં બધાં પ્રાચીન નથી. એમાં ગોપાળનાં, નરમિંદનાં એમ ગમે તે દેવનાં ઉપનિષદ જણાય છે, એટલુંજ નહિ પણ અકબરના સમયમાં થયેલું એવું એક અલ્લોપનિષદ પણ દીકામાં આવે છે. બ્રહ્મદાર્શનિક, છાન્દોગ્ય, દીશાકેન, કંક, માંદુક્ય, પ્રશ્ન, મુંદુક, ઐતરેય અને તૈનરિય એ દશ પ્રાચીન મનાય છે. આ સર્વ જ્ઞાનમાર્ગના ગ્રંથો છે અને ઘણું કરીને તેમાં જીવ, કર્મીર તથા જગત સંબંધી ખજાજી કનમ વિચારો છે.

૪. કર્મકાંડને યથાર્થ રીતે સ્મરણમાં રાખવા માટે નહાનાં, ટૂંકા પણ સુવર્ણ-વાળાં પુસ્તકો તે સુત્ર ગ્રંથો છે. તેના એ ભાગ પાડેલા છે. શુદ્ધસુત્રો અને ધર્મસુત્રો. આશ્વકાયન, બૌદ્ધકાયન, લાટ્યાયન, કાન્યાયન, વૈતાન, માનવ, કૌશિક, ગોબિલ, પારસ્કર, આપસ્તંબ, ગૌતમ, વિષ્ણુ વિગેરે સુત્ર ગ્રંથો છે.

૫. વેદના અમુક મંત્રની આજ્ઞાઓ દર્શાવનાર ગ્રંથોને સ્મૃતિ કહે છે. મનુ. અત્રિ, વિષ્ણુ, હારિત, યાજ્ઞવલ્ક્ય, કશનસ, અંગિરસ, યમ, આપસ્તંબ, સંવત. કાન્યાયન, શ્રદ્ધસ્પતિ, પરાશર. વ્યાસ, શંખ, લિખિત, દક્ષ, ગૌતમ. ગાતાતપ અને વલ્લિષ એ વીસ સ્મૃતિઓ છે. તેમાં ઘણું ભાગે વર્ણાશ્રમ ધર્મનાં સારી રીતે વર્ણવેલ છે.

વેદકાળ અથવા જ્ઞાનયુગ.

ઈ. સ. પૂ. ૧૯૭૨૯૪૭૧૦૧ થી ઇ. સ. પૂ. ૩૧૩૭ સુધી.

મહાભારત નામના ઇતિહાસિક કાવ્ય ગ્રંથમાં સૃષ્ટિના આરંભ-કાળના મહારાજ સ્વાયંભૂથી તે યુદ્ધિષ્ઠિર સુધીના ચક્રવર્તિ મહારાજાઓની વંશાવળી આપેલી છે. તે ઉપરથી માલુમ પડે છે. કે સૃષ્ટિના આદિ સમયથી એટલે ઇ. સ. પૂ. ૧૯૭૨૯૪૭૧૦૧ થી તે ઇ. સ. પૂ. ૩૧૩૭ માં મહાભારતનું લયંકર યુદ્ધ થયું ત્યાં સુધી આર્યાવૃત્તના આર્યોનું જ સાર્વભોમ રાજ્ય હતું. મહાભારતની લડાઈ પ્રસંગે ચીનનો ભગદત્ત, યુરોપનો ખીડાલાક્ષ, અમેરિકાનો બ્રહ્મવાહન. ઇરાનનો શલ્ય, કંદહારનો શકુની, વિગેરે રાજાઓ આવ્યા હતા. તે વખતે પૃથ્વિ ઉપર નાનાં

૧. સૃષ્ટિના આરંભકાળ માટે ઘણા મતભેદ છે. ચાહુદી અને ક્રિશ્ચિયન ધર્મના બાઈબલમાં ઇ. સ. પૂ. ૪૦૦૪ માં સૃષ્ટિનો આરંભકાળ જાણાવી નોહના ત્રણ પુત્ર હેમ, શેમ અને નેફ્ટ પ્રલય પછી એશિયા, યુરોપ અને આફ્રિકામાં ગયા અને તેમનાં સંતાનોથી એ દેશ વસ્યા એમ લખેલું છે. આ લખાયું હશે ત્યારે અમેરિકા ખંડ જાણાયો નહિ હોય તેથી નોહનો ચોથો પુત્ર કંપ્તો રહી ગયો હશે. !!! મેજાવન અને જરથોસ્તી ધર્મ પ્રમાણે ઉત્પત્તિ કાળનો સમય એક જાદ એટલે કે ઉપર ૨૧ મીડાં મૂકવા એટલાં વર્ષ થાય છે. અજ્ઞાન તિમિર ભાસ્કર નામના જૈન શાસ્ત્ર પ્રમાણે ૨૬ ઉપર ૧૪૦ મીડાં મૂકીએ તેટલાં વર્ષ થાય છે. મુસલમાનો તો સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ સમય અનાદિ માને છે. અને બૌદ્ધ તો તેનો વિચાર કરવાની જ ના પાડી છે ! ભૂસ્તર શાસ્ત્રવેત્તાઓની શોધ પ્રમાણે મનુષ્યોત્પત્તિને જ થોડામાં થોડાં ૨૦૦૦૦ વર્ષ થયાં છે. (જુઓ હિસ્ટરી ઓફ ક્રિએશન) જે. એમ. કેનેડી પૃથ્વીના ધર્મો અને ફીલ્સુફીઓ નામના પુસ્તકમાં લખે છે કે આર્યોની ઉત્પત્તિ ઇ. સ. પૂ. ૬૦૦૦૦ વર્ષથી આછી તો નથી જ. આ બધી બાબતોને લક્ષમાં લેતાં આર્યકાળ ગણના જ સત્ય માનવામાં કાંઈ હરકત નથી; કારણકે આર્યોમાં નિત્ય પ્રતિ સંધ્યા વિગેરે કાર્યોમાં કાળ ગણનાનો સંકલ્પ કરેલો પડે છે, એ સંકલ્પના શ્લોકાર્થ પ્રમાણે સૃષ્ટિ તથા વેદનો આરંભકાળ ઇ. સ. પૂ. ૧૬૭૨૯૪૭૧૦૧ છે.

૨. મહાભારતનું યુદ્ધ થયા પછી ૩૬ વર્ષ યુદ્ધિષ્ઠિરે રાજ્ય કરી ગાદી પરી-ક્ષતને સોંપી હતી ત્યારથી તેમનો શક ચાલુ થયા હતા અને ૩૦૪૪ નો શક થયા પછી વિક્રમ સંવત શરૂ થયો છે. એ હિસાબે જોતાં (૩૦૪૪+૩૬+૫૭) એટલે ઇ. સ. પૂ. ૩૧૩૭ માં મહાભારતનું યુદ્ધ થયું હતું તે સિદ્ધ થાય છે. નેચર્સ કાઈ-નર ટ્રેસીજના સુપ્રસિદ્ધ લેખક બાબુ રામપ્રસાદ એમ. એ. એમણે બંગાળી ભા-ષામાં આ બાબત એક લેખ લખી આ વાત સિદ્ધ કરી છે.

મહાટાં મળી ૮૪૦૦૦ રાજ્ય હતાં, અને તે તમામ હસ્તિનાપુરના^૧ ચક્રવર્તિ મહારાજના માંડળિક (ખંડીયાં) હતાં. આ ઉપરથી જણાય છે કે સર્વ ભૂમિમાં આર્યોનીજ વિજયપતાકા ફરકતી હતી. વિઠાકળામાં પણ આર્યોવૃત્ત સહુથી આગળ વધેલો હતો. અને દુર દુર દેશના રાજા મહારાજાઓ આ આર્યોવૃત્તમાંજ આવીને વિઠાકળા સિખી જતા હતા. વૈ ક, રસાયન, સંજિત, શિલ્પ, ખગોળ, શસ્ત્રાસ્ત્ર, વિગેરે વિઠાઓ આજે પૃથિવમાં પ્રસિદ્ધ છે; તે તમામ આ પવિત્ર દેશમાંથીજ સર્વ સ્થળે ફેલાઈ છે. ટુંકામાં એટલુંજ કે પ્રાચિન સમયમાં અનેના આર્યો ખળ, બુદ્ધિ, પરાક્રમ અને વિઠાકળામાં સર્વ દેશે કરતાં અત્રપદે હતા, સર્વ ભૂમિના અરૂરપ હતા. તેમની રહેણી, કરણી, આચાર વિચાર અને નિતિ ધર્મ વખાણવા લાયક હતાં. એ બધા પ્રતાપ તેમની વેદના નિયમો પ્રમાણની શુદ્ધ કર્તાવ્યપરાયણતાનોજ હતો. આહાહા ! એવા સર્વોત્તમ આર્યોવૃત્તની આજે કેટલી બધી અધમ દશા દષ્ટિએ પડે છે ! નામ મુદ્દાંની પણ અધમ દશા થઈ ગઈ છે. શ્રેષ્ઠતાદર્શક આર્યોવૃત્ત મટીને આજે ગુલામ અને કાફરોના નિવાસ દર્શક^૨ હિંદુસ્તાન નામથી આગખાય છે !!!

એકંદરે જતાં મહાભારતના યુદ્ધ સમય સુધી તો આર્યોવૃત્તના આર્યો વેદની આસાઓ પ્રમાણે વર્તતા હતા, સર્વનો એકજ ધર્મ ફક્ત

૧. જામલેન્છાવધિકાન્ સર્વાન્ સમુક્તે રિપુમર્દનઃ । રત્નાકર સમુદ્રાન્તાં-
ખાનુર્વણ્ણજનાવૃતામ ॥ (આદિ પર્વ અ. ૬૮-૫) સ તુ વાજી સમુદ્રાન્તાં
વચચ વસુધા પ્રિયામ્ (અશ્વ. પ. અ. ૮૧ | “ રાત્ર દુષ્યન્તે જ્યાં એન્દ્ર રહેતા
હતા અને જ્યાં આદિભાદ્રિ વર્ણ રહેતો હતો તે સર્વ સમુદ્રના યાપુઓમાં રાજ્ય
ફેલે હતું. સમુદ્રની પાસની પૃથ્વી સુધી બુદ્ધિધરનો અશ્વ ફરતો ફરતો ગયા ” આ
અને એવા બીજા અનેક શ્લોકો મહાભારતાદિમાં છે કે ઉપરથી આર્યોવૃત્તના આર્ય
રાજાઓનું સાર્વભોમ રાજ્ય હતું તેમ માલુમ પડે છે.

૨. પુરાણો થતાં પહેલાં આ દેશમાં પરદેશથી આવેલી તુરાની, શક વિગેરે
પ્રજા સિંધુ ઉપરથી આ દેશના કોકોને હિંદુ અને દેશને હિંદુસ્તાન કહેતા હતા.
અને તે નામ પુરાણકરોએ કાંઈ આસ લેતુથી કાયમ રાખ્યું હતું. ત્યારથી આર્યોને
અદ્વેષ હિંદુ અને આર્યોવૃત્તને અદ્વેષ હિંદુસ્તાન કહેવાનો પ્રચાર થયો હતો.
હિંદુ કોકો તે સમયમાં મૂર્તાપુજક થયા હતા, તેથી ત્યાર બાદ ફરસી કોષ
રચનારે હિંદુઓ મૂર્તિને પરમેશ્વર માની ગુલામ પ્રમાણે તેમની સેવા વિગેરે કરતા
હોવાથી હિંદુ શબ્દનો અર્થ ક્રૂર (નાસ્તિક) અને ગુલામ (કાસ) લખ્યો છે. આ કારણથી
આવે સમાજો પોતાને હિંદુ ન કહેતાં આર્ય તરીકે જાણખાવવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે.

વેદ હતો, અને સમય પણ શાંતિનો હતો. તેથી આટલા સમયને પુરા-
ણકારો સત્યાદિ યુગના નામથી ઓળખાવે છે. આપણે આટલા સમયને
વેદકાળ અથવા જ્ઞાનયુગ કહીશું. કારણ કે આ સમયમાં આર્યો વેદની આજ્ઞા
પ્રમાણે વર્તી પોતપોતાના વર્ણશ્રમ ધર્મ પ્રમાણે યથા યોગ્ય ચાલતા હતા
એટલું જ નહિ પણ તેટલા સમયમાં તેમના વિદ્વાનોએ અથાગ પરિશ્રમ
કરી હોક કહ્યાણુ માટેજ અનેક પ્રકારની નવિન શોધ ઓળ કરી ^૧દેરક

૧. દેરક વિદ્યાને લગતાં વેદકાળમાં અનેક પુસ્તકો લખાયાં છે. આયુર્વેદ,
ધનુર્વેદ, ગાંધર્વવેદ અને અથર્વવેદ એવા ચાર ઉપવેદ; શીક્ષા, કલ્પ, આદરણ,
નિરૂક્ત, છંદ અને ન્યોતિષ એ છ વેદાંગ; ન્યાય, યોગ, સાંખ્ય, વૈશેષિક, મિમાંસા
અને વેદાંતસુત્ર એ છ દર્શન; છંદોગ્યાદિ મુખ્ય દશ ઉપનિષદ; આશ્વલાયનાદિ
સુત્ર ગ્રંથો, મન્વાદિ વીશ સ્મૃતિઓ, વિગેરે જેમાં દર્શનો, ઉપનિષદો, સુત્રો, અને
સ્મૃતિઓની હકીકત આગળ આપી ગયા છીયે. બાકીનાની અત્રે આપીએ છીયે.

- (૧) આયુર્વેદ—તેમાં શરીરનું આંતરીય જ્ઞાન, દિવસ રાત્રી તથા ઋતુ ઋતુમાં
કેમ વર્તવું, વ્યાયામ; રોગનું નિદાન, સ્વરૂપ તથા ઔષધને લગતું વર્ણન છે.
ચરક, સુશ્રુત, હારિત, વાગ્ભટ, વાત્સ્યાયનકૃત કામશાસ્ત્ર વિગેરે તેનાં અંતર્ગત છે.
- (૨) ધનુર્વેદ—તેમાં શસ્ત્રાસ્ત્ર વાપરવાની રીત અને યુદ્ધ વિદ્યાને લગતું વર્ણન છે.
- (૩) ગાંધર્વવેદ—તેમાં રાગરાગણી, નૃત્યકળા અને વાદ્ય વગાડવાની વિગેરે સંગીત
વિદ્યાને લગતું વર્ણન છે. સામવેદ ગાયનમાંજ ગવાય છે. સંગિત રત્નાક્રાદિ
ગાયનના તથા કાવ્ય, નાટ્ય અને અલંકારશાસ્ત્ર વિગેરે તેનાં અંતર્ગત છે.
- (૪) અથર્વવેદ—તેમાં નિતિ, શિક્ષ, કૃષિ, પાક, ઔસકકળા, નવરત્નપરીક્ષા, પશુ-
વિદ્યા, ભૂગર્ભ વિદ્યા, પદાર્થ વિજ્ઞાન વિગેરે કળાકૌશલ્યતાને લગતું ધનપ્રાપ્તિના
ઉપાય બોધક વિદ્યાઓનું વર્ણન છે.
- (૫) શીક્ષા—કર્તા પાણિની—તેમાં વેદના સ્વર તથા વર્ણના શુદ્ધ ઉચ્ચાર કરવાની
રીત કહેલી છે. અનેક પ્રાતિશાખ્ય ગ્રંથો તેના અંતર્ગત છે.
- (૬) કલ્પ—આ સુત્ર ગ્રંથો સંબંધી વર્ણન આગળ આપી ગયું છે. તેમાં વેદમાં
કહેલા ક્રમોના અનુષ્ઠાનની રીત કહેલી છે.
- (૭) વ્યાકરણ—કર્તા પાણિની—તેમાં શુદ્ધ લખવા તથા બોલવાની વિદ્યા છે. આના
ઉપર કાવ્યાયન તથા પતંજલીએ વાર્તિક અને ભાષ્ય લખ્યાં છે.
- (૮) નિરૂક્ત—કર્તા યાસ્કમુનિ—તેમાં વેદના કહણ પદોના અર્થ સમજાવેલા છે.
નિર્ઘટુ અને અમરકોશ તેના અંતર્ગત છે.
- (૯) છંદ—કર્તા પિંગલમુનિ—ગાયત્ર્યાદિ છંદોની રચનાનું તેમાં વર્ણન છે.
૪૫ રત્નાક્રાદિ ગ્રંથ તેના અંતર્ગત છે.
- (૧૦) ન્યોતિષ—જેમાં ગ્રહ, ઉપગ્રહની ગતિ, માપ વિગેરે ખગોળને લગતું જ્ઞાન છે.
સૂર્ય સિદ્ધાંત, આર્ય સિદ્ધાંત, અને સિદ્ધાંત શિશોમણિ વિગેરે આના અંતર્ગત છે.

વિધાને લગતાં વિવિધ પુસ્તકો રચીને દેશમાં ઠળા કૌશલ્યતાની અભિ-
વૃદ્ધિ સાથે બળ, બુદ્ધિ, શ્રી, સરસ્વતિ, સંપ અને શુદ્ધ નિતિ-રીતિનો
વધારો કર્યો હતો. બે કે ત્રણ હોય ત્યાં ઢોંડવાડો પણ હોય છે એ
નિયમ પ્રમાણે તે સમયમાં પણ કેટલાક વેદવિરુદ્ધ વર્તન કરનારા દેશમાં
હશે, તેમને દસ્યુ (દાસ); રાક્ષસ, અસુરાદિના નામથી ઓળખવામાં
આવતા હતા. તેઓ કોઈ કોઈ વખતે આર્યોની સામે થતા, પરંતુ તે
લોકોની સંખ્યા ઘણીજ કમી હોવાથી ક્રમશઃ ગુણયુક્ત બુદ્ધિશાળી
નિપુણ આર્યોની સામે તેઓ ટકી શકતા નહિ, અને પરાજય પામી
આર્યોથી દબાઈ તેમની આસામાં રહેવાનીજ તેમને ફરજ પડતી હતી.
પુરાણ વિગેરેમાં દેવાસુર સંગ્રામોનાં વર્ણનો છે, તે કેટલાંક રૂપક છે તો
કેટલાંક આર્યો તથા રાક્ષસોની લડાઈઓનીજ હકીકત દર્શાવનારાં છે.

વેદકાળમાં ઈર્મ, ઉપાસના (ભક્તિ) અને જ્ઞાનનું સ્વરૂપ કેવું હતું
તથા આર્યો તે કેવી રીતે પાળતા તે બેવાની જરૂર છે. વેદ ઉપરાંત
ઉપનિષદો, મનુસ્મૃતિ, અને રંગીતાજી વિગેરેથી તેના ઉપર સાદું
અજવાળું પડે છે.

૧. વિદ્વાન્ સો હિ દેવાઃ (શ. કાં. ૩ પ્ર. ૫ બ્રા. ૬ ક. ૧૦) વિજ્ઞાન
પુરૂષો તે દેવ, તેવીજ રીતે તેડ્ડો માનવ રાક્ષસાઃ પરહિતં સ્વાર્થાયનિપ્રાન્તિયે
(ભર્તૃહરિ રાતદ) એ પોતાના હિત સાદું પારકાના હિતનું હનન કરનારા મનુષ્યો
તે રાક્ષસ. આ બંનેનું યુદ્ધ તે દેવાસુર સંગ્રામ.

આપણા લોકોનું એવું માનવું છે કે શાંતિ, પુણ્ય વિગેરે વિચિત્ર બંદાળ
આકારવાળાં હોય તેને રાક્ષસ કહેતા; આ તેમની સમજ બુદ્ધભરેલી છે. કારણકે
રાક્ષસોમાં પણ સ્વરૂપવાન ઘણા હોય છે, અને તે બ્રાહ્મણાદિ આર્ય પ્રજામાંથીજ
થયેલા હોય છે. દાખલા તરિકે-રાવણ બ્રાહ્મણ પુત્ર હતો અને વેદ પણ બહુતો
હતો, તેણે વેદનું બાપ્ય પણ ફેરફાર કહેવાય છે; તોપણ તે સ્વાર્થી અને લંપટ
હોવાથી તેને રાક્ષસ ગણેલો છે. કાવ્ય ગ્રંથોમાં કેવિ લોકોએ આવા દુષ્ટ સ્વભાવના
એટલે વેદવિરુદ્ધ વર્તન કરનારાઓના વિચિત્ર સ્વભાવોને લીધે તેમની શરીર રચના
પણ વિચિત્ર અને બચકારક વર્ણવી કાવ્યશાસ્ત્રિને અલંકારાદિથી ચમકાવેલી છે,
તેથી તેના અક્ષરે અક્ષરને સત્ય માની ગેસતું ચાલ્યું નથી.

૨. શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા—મહાભારતના ત્રયંદર યુદ્ધ સમયે શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને
ફરેલા ઉપદેશનો સંગ્રહ શ્રી બ્યાસરૂપિએ મહાભારતમાં વર્ણવ્યો છે, તેને ગીતાજી
અથવા શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા કહેવામાં આવે છે. આ ગ્રંથ અધ્યાત્મ વિજ્ઞાનો ભંડાર,
સર્વે શાસ્ત્રોનો સાર અને તત્ત્વજ્ઞાનથી ભરપૂર છે. મારેજ કહું છે કે—

કર્મ એટલે વણુશ્રમ ધર્મ.

સાધારણ રીતે એક ગતિમાંથી બીજી ગતિમાં પ્રવેશ કરવારૂપ ક્રિયામાત્રને કર્મ કહેવાય છે. તે મનુષ્યોમાં જન્મથીજ સંબંધ પામેલ છે, એટલે મનુષ્ય પોતાના દેહ અથવા મનવડે જે જે કાંઈ કરે છે અથવા આ બે સાધનોથી પ્રયત્ન અથવા અપ્રયત્નથી જેજે કાંઈ થાય છે તે સઘળાનો સમાસ કર્મ શબ્દમાં થાય છે. માટેજ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા-જીમાં કહ્યું છે કે,—

નહિ કશ્ચિત્ક્ષણમપિ જાતુતિષ્ઠત્ય કર્મકૃત્ ।

કાર્ય તે હવશઃ કર્મ સર્વૈઃ પ્રકૃતિ જૈર્ગુણૈઃ ॥

(ભ. ગી. અ. ૩ શ્લો. ૫)

“કોઈપણ મનુષ્ય એક ક્ષણવાર પણ ખરેખર કર્મ કર્યા સિવાય રહી શકતો નથી; કારણ કે પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા ગુણોને લીધે સર્વ મનુષ્યો પરાણે કર્મ કરે છે. ”

જેના ઉપર મનુષ્યની સત્તા ચાલતી નથી એટલે મનુષ્ય પ્રયત્ન કરી તે ગતિ રોકી કે ફેરવી શકતો નથી, જેવાં કે—શ્વાસોશ્વાસ ચાલવો, શરીરમાં લોહીનું ફરવું, નાડીનો ધબકારો, આંખોનાં પોપચાંનું ઉઘરવું બંધ થવું; ખગાસુ, છીંક આવવી, મળમૂત્રાદિની હાજત થવી વિગેરે

સર્વોપનિષદો ગાવો દોગ્ધા ગોપાલ નંદનઃ ।

પાર્થોવત્સસુધીર્મોક્તા દુગ્ધં ગીતામૃતં મહત્ ॥

સર્વ ઉપનિષદોરૂપિ ગાંધારે ગોપાળ એવા શ્રીકૃષ્ણે દોહી (સાર ખેંચી) અર્જુનરૂપિ વાહરણના નિમિત્તે સર્વ જણાસુ અધિકારીને પાવા સાદે જ્ઞાનામૃતરૂપિ દુગ્ધ કાઢ્યું છે. ” મતલબ કે વેદવેદાંગ પારંગત શ્રીકૃષ્ણજીએ અર્જુનના નિમિત્તે આ જ્ઞાનામૃતનું પાન સર્વ જણાસુ અધિકારી સરળતામાં કરી શકે તે માટે તેમણે સર્વ શાસ્ત્રોનો સાર ખેંચી આ ગીતાશાસ્ત્રરૂપિ અમુલ્ય ગ્રંથ રચીને ઉપદેશનું રહસ્ય સમજાવ્યું છે. વેદના રહસ્યને અનુસરવું સર્વદેશી જ્ઞાન દુઃકમાં આપનાર તત્ત્વ-જ્ઞાનના તમામ ગ્રંથોમાં આ ગ્રંથ સર્વોત્તમ અને છેવટનો છે. ગીતાશાસ્ત્રનો મુખ્ય ઉદ્દેશ મોક્ષમાર્ગની પ્રક્રિયા જણાવી માણસને પ્રવૃત્તિ ધર્મમાંજ નિવૃત્તિ ધર્મનો માર્ગ બતાવવાનો છે. સર્વોત્તમ જ્ઞાનના ભંડારરૂપ ગીતાજી હોવાથી તે સર્વમાન્ય થવા ઉપરાંત પ્રસ્થાનત્રયમાં પણ તેને સ્થાન મળ્યું હતું. તેથી તેને મળતા નામની અર્જુનગીતા, શિવગીતા, બ્રહ્મગીતા, યુદ્ધગીતા વિગેરે પાછળથી ગીતાનાં ૧૪ પુસ્તક બનેલાં છે.

અનૈચ્છિક કર્મો તે પણ કર્મ ગણાય છે ખરાં; પરંતુ તે મનુષ્યની સત્તા બહારનાં હોવાથી તેને ઇંદ્રિયોના ધર્મમાં ગણ્યા છે. આ કર્મો મનુષ્ય પ્રયત્ન કરી રોકી શકતા નથી માટે જ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાજીમાં કહ્યું છે કે “ **इन्द्रियार्थोद्दिवायेषु वर्तत इति धारयन् (અ. ૫ શ્લો. ૯)** ” ઇંદ્રિયો ઇંદ્રિયોના વિષયમાં વર્તે છે એમ માનવું ” માટે તે કર્મ રોકવા પ્રયત્ન કરવો જ નહિ. એ સિવાયનાં તમામ કર્મો જેવાં કે મનની સ્ફુર્ણો, હાલવું, ચાલવું, સુવું, ખેંસવું, ધંધો, રોજગાર કે નોકરી કરવી; ખાવું પીવું, કુટુંબાદિનું પોષણ કરવું, વિગેરે તમામ ક્રિયામાત્ર તે કર્મ. એ સારાં નરસાં એમ બે પ્રકારનાં છે. ધર્મ પરિભાષામાં કર્મના ચાર વિભાગ થઈ શકે છે.

- (૧) નિત્ય-શ્રેય, સ્નાન, સંધ્યા, ખાવું, પીવું, સુવું, નિદ્રા લેવી વિગેરે.
- (૨) નૈમિત્તિક-પ્રસંગવશાત્ આદર, સત્કાર, સંસ્કાર, યજ્ઞાદિક વિગેરે કરવાં તે.
- (૩) કામ્ય-પાતાના તથા પાતાના સ્નેહી સંબંધીઓની શારીરિક સ્થિતિ સાચવવી, તેમની રક્ષા કરવી અને તેમના યુજ્જરાન માટે ન્યાય નીતિયુક્ત ધંધો રોજગારાદિથી દ્રવ્યોપાર્જનાદિ સ્વાર્થસિદ્ધિ માટે કાર્યો કરવાં તે.
- (૪) પ્રાયશ્ચિત્ત-બળે અબળે થયેલાં કર્મોનો પ્રત્યુપકાર યા માફી માગવી તે.

એ સિવાયનાં દુઃખદાયક તથા ધર્મનીતિ (વેદ) વિરુદ્ધ કર્મ નિષિધ હોવાથી તે હંમેશાં ત્યાજ્ય છે માટે તેને કર્મમાં ગણતા નથી. જે કર્મ કરતાં હૃદયમાં ભય, સંશય અને લજ્જા ઉત્પન્ન થાય છે તે સઘળાં નિષિદ્ધ કર્મ છે, માટે તે કર્મ કદાપિ કરવાં નહિ. દરેક માણસમાં સરખા ગુણ સ્વભાવ હોતા નથી માટે અધિકાર ભેદ પ્રમાણે કર્મ પણ જુદાં જુદાં હોવાં બેધએ એ સ્પષ્ટ છે. આ નિયમને ધ્યાનમાં લેઈ અધિકાર પ્રમાણે કેવાં કેવાં કર્મ કરવાં બેધએ તેની યથાયોગ્ય બંધસ્થા રહેવા સારૂ વેદકાળમાં દરેક આર્યના ગુણ, કર્મ, સ્વભાવાદિની પરીક્ષા કરી અધિકાર પ્રમાણે ચાર વર્ણ અને તેજ પ્રમાણે

આયુષ્યના ચાર ભાગ પાડી આશ્રમ વ્યવસ્થા કરાવેલી હતી. વર્ણ અને આશ્રમ પ્રમાણે દરેક આર્ય પોતપોતાના અધિકાર પ્રમાણે કેવાં કર્મ કરવાં જોઈએ તેનું વર્ણન વિસ્તારપૂર્વક મનુસ્મૃતિમાં આપેલું છે, માટે સંપૂર્ણ વિગત જાણવાની ઇચ્છાવાળાઓએ તેનો અવશ્ય આશ્રય લેવો, અને તો માત્ર સારરૂપે કેટલુંક વિવેચન આપવામાં આવ્યું છે.

વર્ણિયાવસ્તિતુમહી ગુણકર્માણિચ દૃષ્ટ્વા યથા યોગ્યં વિચિન્તે
યે તે વર્ણાઃ સ્વભાવ અને ગુણ કર્મ કેવા છે તે જોઈ તેના ગુણ કર્મો-
નુસારે કરાવવામાં આવે તે વર્ણ. યથે માં વાચં કલ્યાણી મા વદાન્તિ
જનેભ્યં (યજુ. ૨૬-૨) આ વૈદિક વિજ્ઞાન હું કોઈપણ પ્રકારના ભેદ સિવાય દરેક મનુષ્યને માટે કહું છું. એવા સ્પષ્ટ શબ્દોમાં પરમાત્માએ પણ પોતાનો આશય સમજાવ્યો છે.

આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે જ્ઞાન ક્રિયાદિ શ્રેષ્ઠતાને લીધે^૧ બ્રાહ્મણત્વ અને ઋષિત્વને પામવાનો અને વેદાધ્યયન કરવાનો અધિકાર સઘળી વર્ણના સ્ત્રી પુરૂષોનો હતો, એટલુંજ નહિ પણ જો રાજાણુ કુળોત્પન્ન ગુણ કર્મ સ્વભાવાદિથી વિમુખ થતો તો તે અધમતાને પામી

૧. સ્વર્ગે શેમેશચંદ્ર દત્તે લખ્યું છે કે ‘ આખા વેદમાં એક પણ દાખલો જાણીતો નથી કે જનસમુહના વંશપરંપરાના જ્ઞાતિ વિભાગ પાટવામાં આવ્યા છે.

ન વિશેષોડસ્તિ વર્ણનાં સર્વં બ્રાહ્મમિદં જગત્ । (મહાભારત શાંતિપર્વ) જ્ઞાતિભેદ જોજ નહિ, આ આખી દુનિયા ઈશ્વરે ઉત્પન્ન કરી છે.

જન્મના જાયતે શુદ્રઃ સંસ્કારાત્ દ્વિજ ઉચ્યતે ।

વેદાભ્યાસાન્નવેદિપ્રો બ્રહ્મજાનાતિ બ્રાહ્મણઃ ॥

જન્મથી સર્વ શુદ્ર છે, સંસ્કારે દ્વિજ થાય છે, વેદનો અભ્યાસ કરે તો વિપ્ર અને બ્રહ્મને જાણે તે બ્રાહ્મણ છે.

એ સિવાય મનુસ્મૃતિ, યીતાજ, મહાભારત વિગેરેમાં અનેક શ્લોક એવા છે કે જેના ઉપરથી ગુણ કર્મ સ્વભાવ પ્રમાણે વર્ણ ગણવી જોઈએ, એમ સૂર્યપ્રકાશવત્ દેખાઈ આવે છે. વિશેષ જાણવા ઇચ્છનારે શ્રીયુત્ ગંગાપ્રસાદ એમ. એ. એમ. આર. એ. એસ. દૃત જ્ઞાતિબંધારણ નામનો ઇંગ્રેજ નિબંધ લેવો.

૨. બ્રાહ્મણઃ પતનીયેષુ વર્તમાનો વિકર્મસુ ।

દાંભિકો દુઃકૃતઃ પ્રાજ્ઞઃ શુદ્રેણ સદશોભવેત્ ॥

(વનપર્વ અ. ૨૧૬. ૧૩).

જે બ્રાહ્મણ હલકટ કુર્મમાં પડે છે અને જે દાંભિક, પાપી અને અજ્ઞાન હોય તે શુદ્ર ગણાય.

તેના ગુણ કર્મ સ્વભાવ પ્રમાણેની વર્ણમાં ગણાતો. જે મૂઢમુર્ખિના અભણ માણસોને શુદ્ધ ગણવામાં આવતા તેઓ અજ્ઞાની હોવાથી વેદાધ્યયન કરી શકતા નહોતા, તેથી તેમના સિવાય ત્રીવર્ણને દ્વિજ ગણવામાં આવતી હતી. અજ્ઞાત કુળોત્પન્ન^૧ બળાલ, ક્ષત્રી કુળોત્પન્ન^૨ વશિષ્ઠ, વૈશ્ય કુળોત્પન્ન^૩ વસુકેરણ અને ઋતુલાધાર, ચંદ્રાળ કુળોત્પન્ન માતંગ અને પદ્મવ્યાઘ્ર, શુદ્ધ કુળોત્પન્ન કવચ, ઔલુષ, દાસીપુત્ર^૪ કક્ષીવાન, વિગેરે ઉત્તમ ગુણ કર્મ સ્વભાવને લીધે ઋષિપદને પામ્યાના દાખલાઓ પ્રસિદ્ધ છે. તેમજ ઇન્દ્રેયી, દ્વોપામુદ્રા, ૧૦ગાર્ગી, વિગેરે સ્ત્રીઓએ પણ વેદાભ્યાસ કર્યાનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે. મતલબએ વેદકાળમાં ગુણ, કર્મ અને સ્વભાવ પ્રમાણે વર્ણ ગણાતી અને વેદાધ્યયનનો અધિકાર સર્વ વર્ણની સ્ત્રી પુરુષોનો હતો.

શુદ્ધ લોકો અજ્ઞાનતાને લીધે સ્વચ્છતાના નિયમો ખરેખર પાળતા નહિ અને વેદવિરુદ્ધ વર્તન કરી અભક્ષ્યનું ભક્ષ્ય કરતા, માટે તેમની સાથે રોટી ખેટીનો વ્યવહાર રાખવાથી, સંગનો રંગ ખેસી જતાં સ્વભાવાદિમાં કેરકાર થઈ જઈ, પરિણામે પોતાની ભવિષ્યની પ્રજામાં ખોટા સંસ્કાર પડી જવાનો સંભવ હોવાથી, તેમ ન થાય તે સારૂ, તેમની સાથેનો રોટી ખેટી વ્યવહાર ખંધ રાખવાનું ઇષ્ટ સમજી બાકીની ત્રીવર્ણ (બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી અને વૈશ્ય) જે દ્વિજ નામથી ઓળખવામાં આવતી તેમને અરસપરસ^{૧૧} રોટી ખેટી વ્યવહાર હતો. ચયાતિ રાજ

(૧) જુઓ: ઝાંતેચ્ચ ઉપનિષદ. (૨) રામાયણ. (૩) ડગ્વેદ અ. ૮ અ. ૨ સુ. ૬૫-૬૬ ના ઋષિ. (૪) આ તુલાધાર વૈશ્ય પાસેથી બ્રાહ્મણોએ શિક્ષણ લીધું હતું જુઓ મહાભારત સાં. ૫. અ. ૨૬૩. (૫) ધર્મવ્યાઘ્ર ચંદ્રાળે કૌષિક ઇષિને ઉપદેશ દ્યો હતો જુઓ વનપર્વ અ. ૨૦૬ થી ૨૧૬ (૬) ડગ્વેદ મં. ૧૦ અ. ૩ સુક્ર ૩૦ થી ૩૪ ના ઋષિ. (૭) ડગ્વેદ મં. ૧ અ. ૧૭ સુ. ૧૧૬ થી ૧૨૬ ના ઋષિ. એ અંગદેશના રાજની દાસીનો પુત્ર હતો જુઓ સાયણભાષ્ય તથા મહાભારત. (૮) ચાક્ષવલ્ક્ય ઋષિની પત્નિ. (૯) ડગ્વેદ મં. ૧. અ. ૨૩. સુ. ૧૭૪ ની પ્રચારિકા. (૧૦) આ ગાર્ગીએ ચાક્ષવલ્ક્ય સાથે શાસ્ત્રાર્થ દ્યો ત્યારે ચાક્ષવલ્ક્યે ઉત્તર આપીને છેવટે કહી દીધું કે ‘ હવે મને વધારે ન પૂછો. ’ વિદ્યુષિ બાધની વિદ્વતાથી ચાક્ષવલ્ક્ય જેવા ઋષિને પણ વિસ્મીત થઈ ઉપદેશ જવાખ દેવાની ફરજ પડી તે સ્ત્રી કેટલી વિદ્વાન હોયી જોઈએ, તેણે કેટલો વિદ્યાભ્યાસ કર્યો હતો ? શુદ્ધો અને સ્ત્રીઓને વેદાભ્યાસ નહિ કરવાનું હોવાથી આ તરફ આંખ ઉઘાડી જોઈ કે ? !

૧૧. નેપાળ રાજ્યની હિંદુ (આર્ય) પ્રજામાં હજુ પણ એ રિવાજ ચાલુ છે.

ક્ષત્રી છતાં દેવહુતી નામની બ્રાહ્મણ કન્યાને અને અગસ્ત ઋષિ બ્રાહ્મણ હોવા છતાં પણ હોપામુદ્રા નામની ક્ષત્રી કન્યાને પરણ્યા હતા. શુદ્ર પણ ઉત્તમ પ્રકારના ગુણ કર્મ અને સ્વભાવાદિથી દ્વિજ કોટીમાં આવી જતો, તે તેને પણ દ્વિજ જોડલાજ અધિકાર પ્રાપ્ત થતા.

મહાભારતના શાંતિપર્વના અધ્યાય ૧૮૯ માં કહ્યું છે કે:—જેનામાં સત્ય, દાન, અદ્રોહ, લજ્જા, દયા તથા ઇન્દ્રિય નિગ્રહ દેખાતાં હોય તે બ્રાહ્મણ; જે યુદ્ધ કર્મમાં પ્રવિણ, યુદ્ધ વિદ્યા શીખેલો, દાન આપવામાં તથા પ્રજા પાસેથી રક્ષણ બદલ પોતાનો હક લેવામાં પ્રિતિવાળો હોય તે ક્ષત્રી; જે વહેપારી, પશુ પાળનાર, ખેતીની કળામાં નિપુણ, પવિત્ર તથા વિદ્યાભ્યાસ કરેલો હોય તે વૈશ્ય; અને જે અલક્ષ્યનું ભક્ષણ કરનાર, અપવિત્ર, મૂર્ખ, આચાર વિચાર વગરનો અને બીજાની સેવા કરનારો તે શુદ્ર જાણવો.

મનુસ્મૃતિ અ. ૧ શ્લો. ૮૮-૮૯-૯૦-૯૧ માં જણાવેલું છે કે:—

બ્રાહ્મણનાં અધ્યાપન, અધ્યયન, યજ્ઞન, યાજ્ઞન, દાન અને પ્રતિગ્રહ; ક્ષત્રીનાં અધ્યયન, યજ્ઞન, દાન, પ્રજરક્ષણ અને શૌર્યતા; વૈશ્યનાં અધ્યયન, દાન, યજ્ઞન, ગૌરક્ષા, કૃષિ અને વિવિધ પ્રકારની વિદ્યાકળા; તથા શુદ્રનાં ત્રીવર્ણની સેવા એ કર્મ છે.

૧. અધ્યયન—વેદાદિ સત્ શાસ્ત્રો વાંચવાં, સાંભળવાં અને તેમાંના ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તવું.
૨. અધ્યાપન—વેદાદિ સત્ શાસ્ત્રો ભણવાં અને બીજાને ભણાવવાં.
૩. યજ્ઞન—સંધ્યા, પ્રાણાયામ, પંચમહાયજ્ઞો અને સંસ્કારાદિ કર્મ કરવાં તે.

(૧) સંધ્યા—પાછલી ચારઘડી રાત્રી રહે ત્યારે પથારીમાંથી ઉઠી શૌચ, દાતણ, સ્નાનાદિ ક્રિયાઓ કરી શુદ્ધ થયા પછી એકાંત, નિર્ભય, અને સ્વચ્છ સ્થળમાં ખેસી પોતાના વેદ પ્રમાણે વિધિસહ ઇશ્વર સ્મરણ કરવું તે પ્રાતઃસંધ્યા, અને તેજ પ્રમાણે સંધ્યાકાળે કરવું તે સાયંસંધ્યા.

(૨) પ્રાણાયામ—પ્રાણને સ્વાધિન કરવો તે પ્રાણાયામ. સંધ્યા કર્મ કર્યાબાદ પન્નાસન વાળીને શરીર સરળ રાખી બંને હાથ ખોળામાં ચત્તા રાખી આંખ બંધ કરી અથવા તો ઉઘાડી રાખી સ્થિર ચિત્તે ખેસવું. પછી શરીરની અંદરનો શ્વાસ બહાર-

ઠહાડી નાશિકાના ડાબી તરફના દ્વારથી ધીમે ધીમે અંદર ખેંચી, જટલો વખત ખેંચતાં થયો હોય તેનાથી ચાર ગણો વખત યથાશક્તિ હૃદયમાં રોક્યા બાદ નાશિકાના જમણા-દ્વારથી ધીમે ધીમે (ખેંચતાં જટલો વખત લાગ્યો હોય તેથી ખમણે વખત લાગે તેવી રીતે) બહાર કાઢવો. આ ક્રિયા કરતી વખતે મનમાં ઈ અથવા ગાયત્રીનો જપ કરતા રહેવું બેધએ. આમ કરવું તે એક પ્રાણાયામ થયો કહેવાય. સંધ્યા કર્યા પછી ત્રણ પ્રાણાયામ તો દ્વિજ માત્રે કરવાજ બેધએ: કારણકે પ્રાણાયામ કરવાથી મન સ્થિર, શાંત અને પવિત્ર થાય છે.

(૩) પંચમહાયજ્ઞો—દરેક ગૃહસ્થના ઘરમાં ખાંડણીયો, ચૂલો, ઘંટી, સમાર્જની, અને પાણીઆરું એ પાંચ જગ્યાએ જાણે અબણે જીવહિંસા થવાનો સંભવ છે, માટે તેના દોષ પરિહારાર્થે બ્રહ્મયજ્ઞ, દેવયજ્ઞ, પિતૃયજ્ઞ, અતિથિ યજ્ઞ, અને ભૂત યજ્ઞ એ પ્રમાણે પાંચ યજ્ઞ દરરોજ દ્વિજ માત્ર કરતા.

(ક) બ્રહ્મયજ્ઞ—વેદ વિદ્યાજ્ઞાનના ઋણથી મુક્ત થવાનો. બ્રહ્મચર્ય પૂર્વક આચાર્યની સેવા કરી તેમની પાસેથી વેદાદિ સત્ય શાસ્ત્રોનો ઉપદેશ સાંભળવો તે.

(સ્વ) દેવયજ્ઞ—કેસર, કસ્તુરી, ગળો, ઘી, રાંધેલા ચોખા, સુખડ, ગુણ, લોખાન, વિગેરે સુંગંધી પદાર્થો પૈકી જટલો શક્તિ મુજબ સંપાદન થાય તેટલાને મેળવીને નિત્ય સંધ્યા પ્રાણાયામ કર્યા પછી ધુમાડા વગરના અગ્નિમાં—હવન કુંડમાં—વેદોક્ત વિધિ પ્રમાણે હોમ કરવો.

(ગ) પિતૃયજ્ઞ—સત્ય વિદ્યાદિ જ્ઞાનદાનેન અજ્ઞાન પાન્તિ રક્ષન્તિ તે પિતરઃ જે સત્ય વિદ્યા શીખવે છે, જ્ઞાનદાન આપે છે અને દુઃખી સ્થિતિમાં પાલન કરે છે તે પિતૃ.

૧. આટલી હદીકત જાણવાથી પ્રાણાયામ કરવા મંડી જવું એ જોખમકારક છે. કારણકે આ ક્રિયા ધણી કડખ અને વિધિ પ્રમાણે ન થાય તો રોગ કલ્પત કરે છે. માટે કહ્યું છે કે:—“દેખાદેખી સાથે યોગ, પટે પિંડ કે વાથે રોગ.” પ્રાણાયામને અંગે યમ, નિયમ, આસન, અને બંધ વિગેરે માહિતિની જરૂર છે. માટે કોઈ સદ્ગુરુ પાસેથી શિક્ષણ લીધા પછી એ ક્રિયા કરવી શ્રેયસ્કર છે.

અર્થાત્ માતા, પિતા, ગુરુ, આચાર્ય, અને વિદ્વાન એ પિતૃ ગણાય છે. તેમની યોગ્ય આજ્ઞા મુજબ વર્તી તેમને અન્ન, જળ, વસ્ત્રાદિ જરૂરિઆતની ચીજો શક્તિ મુજબ શ્રદ્ધાપૂર્વક આપી તેમને તૃપ્ત કરવા. તેમના મર્ણુ ખાદ્ય પશુ તેમને આપેલી સદ્શિક્ષા મુજબ વર્તી તેમને મેળવેલી સદ્ધર્મિતામાં વધારો કરવો અને તેમની આખરને ધર્મો કે દુષણ દાગે તેવું કાર્ય કરવું નહિ; એટલુંજ નહિ પણ તેમની મર્ણુ તિથિએ તેમના નિમિત્તે યથાયોગ્ય શક્તિ અનુસાર દાન વિગેરે કરવું તે.

(ઘ) અતિથિયજ્ઞ—જેને આવવાની તિથિ નહી નથી તે અતિથિ. અતિથિ જ્યારે આવે ત્યારે તેમને તેમના અધિકાર મુજબ સત્કારપૂર્વક આસન આપી અન્ન, જળ, વસ્ત્રાદિથી સંતોષી તેમના કાર્યમાં મદદ કરવી તે અતિથિ યજ્ઞ. અતિથિ વિદ્વાન કે વડીલ હોય તો તેમની પાસેથી જ્ઞાન મેળવવા હરકત નથી, બાકી અતિથિ પાસેથી કાંઈપણ લેવાનો અધિકાર કોઈને નથી.

(ઙ) ભૂતયજ્ઞ—પ્રાણિમાત્રને ભૂત કહે છે. ગાયો, કૂતરાં, વિગેરે ઉપયોગી જીવ અને ભૂખ્યાં પ્રાણીને યથાશક્તિ અન્ન, જળ, તૃણાદિથી તૃપ્ત કરવાં તે ભૂતયજ્ઞ.

આ પાંચ યજ્ઞ કરતાં વધેલું અન્ન તે યજ્ઞશેષ કહેવાય છે. ગીતાજીમાં કહ્યું છે કે—

યજ્ઞશેષ ખાનાર સૌ, પાપોથી મૂકાય;

રાંધે ખોતા માટ તે, પાપી પાપજ ખાય. (અ. ૩ શ્લો. ૧૩)

(ચ) સંસ્કાર—આગળ કહી ગયા કે જન્મ ચાર વર્ણુ છે તેવીજ રીતે હિંદુગીના ચાર ભાગ પાડી આશ્રમ વ્યવસ્થા વેદકાળમાં હતી. અમુક સ્થિતિમાં અમુક ધર્મ સહિત રહેવું તે એકએક આશ્રમનું સામાન્ય સ્વરૂપ છે. બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ એવા ચાર આશ્રમ છે. ચારે આશ્રમમાં ચારે વર્ણુનો આધિકાર નથી, પણ ત્રીવર્ણુને છે. ગુણ, કર્મ, સ્વભાવ પ્રમાણે વર્ણુ વ્યવસ્થા કરાવાતી હોવાથી શુદ્ધ જ નીચ ધંધા કરનાર, મૂઢ, અભણ, અજ્ઞાની અને મલીન હોવાથી તેમને

એવો અધિકાર ન હોવો બેઠાએ એ વાસ્તવિક છે: નહિતો બહાચાર ફેલાત. ચાર આશ્રમની વ્યવસ્થામાં પણ ક્રમની ઉપેક્ષા ઉપનિષદ વાળાઓએ માની નથી અને બ્યારે વૈરાગ્ય થાય ત્યારે સંન્યાસ લેવાની રજા આપેલી છે. પરંતુ મનુષ્યની ઈન્દ્રિયો ઘણી ખળવાન હોવાથી આમ એકદમ કુદીને જતાં કદાચ વચ્ચે અંતરાય (મોહ) થતાં અતો ઘટ તતો ઘટ થઈ પડવાનો સંભવ રહે છે, માટે તેમ ન થાય તેટલા સારૂ ક્રમ પ્રમાણે ચાલવાનું વધારે વ્યાજખી ગણી તે પ્રમાણે કરતા. આશ્રમોને અનુકુળ થઈ પડે તેટલા સારૂ ૧૬ સંસ્કારની વ્યવસ્થા ગોઠવેલી હતી. સંસ્કાર એટલે જ્યોત્તિ કાંઈ ફેરફાર થાય અથવા નવું થાય તે. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી અને વૈશ્યને દ્વિજ એટલે જે વાર જન્મેલા કહેતા, તેનું કારણ એ કે જન્મ પામવો તે એક અને અમુક પ્રકારની શુદ્ધિ એટલે સંસ્કાર પામવો તે બીજો. સંસ્કારો પ્રસંગવશાત કરવાના હોવાથી તે નૈમિત્તિક કર્મમાં ગણાય છે. આશ્રમ અને સંસ્કારોને નિકટનો સંબંધ હોવાથી ખન્નેનું વર્ણન એક સાથેજ આપવામાં આવ્યું છે.

(ક) જાતકર્મ સંસ્કાર—ખાળક જન્મે તે પ્રસંગે કરવામાં આવતો. ખાળક જન્મે કે તુરંતજ નાળ વધેરતા પહેલાં તેનો પિતા સ્નાન કરી વિધિપૂર્વક હોમ હવનાદિ ક્રિયા કર્યાબાદ ખથર ઉપર ઘી તથા મધ નાંખી તેમાં સુવર્ણનો કટકો ઘસી તેજ કટકાથી સુવર્ણરજ સહિત તેને ચટાડતા.

(સ્ત્ર) નામકરણ સંસ્કાર—ખાળકના જન્મ્યા પછી અગીઆર કે બારો દિવસે કરવામાં આવતો. નામ કેવું પાડવું તે નક્કી કરેલું હતું. બ્રાહ્મણનું મંગળવાચક અને છેડે શર્મા; ક્ષત્રીનું ખળવાચક અને છેડે વર્મા; વૈશ્યનું ધન વાચક અને છેડે પાળ, વસુ, ઝુમ કે કરણ; શુદ્રનું દાસત્વ વાચક અને છેડે દાસ તથા બીજોનું પ્રિતિવાચક નામ રાખતા. યુલુકર્મ અને સ્વભાવ પ્રમાણે વર્ણ વ્યવસ્થા હોવાથી વિશાલ્યમાં પરીક્ષા થતાં ગુરૂ તરફથી જે વર્ણનો અધિકાર મળે ત્યારે નામ પાડતી વખતે ઉપરનો નિયમ લક્ષમાં લેતા. પ્રાચીન રાજા, મહારાજા અને ઋષિઓ વિગેરેનાં નામ તેમના યુલુ પ્રમાણે જણાય છે તેનું કારણ એજ હોવું બે-

ધ્યે. આ પ્રમાણે નામ પાડતા પહેલાં નામકરણ સંસ્કારથી કોઇ પણ સામાન્ય નામથી વ્યવહાર ચલાવવામાં આવતો હતો.

- (ગ) નિષ્ક્રમણ—ખાળકના કુમળા શરીરને ખહારની હવા વિગેરે લાગવાથી નુકશાન થવાનો સંભવ હોવાથી ત્રણ માસનું થાય ત્યાં સુધી તેને ઘર ખહાર કહાડવામાં આવતું નહિ. એથે મહિને પોતાના ગૃહસુત્રોક્ત પ્રમાણે વિધિ સહ સંસ્કાર કરી ખહાર કાઢવામાં આવતો.
- (ઘ) અન્નપ્રાશન સંસ્કાર—ખાળકને છઠે મહિને અન્ન ખવરાવવાનું શરૂ કરતી વખતે વિધિ સહ આ સંસ્કાર કરાવતા.
- (ઙ) ચૌલ સંસ્કાર—ખાળકનું મગજ કુમળું હોવાથી તેને ઓછામાં ઓછાં ત્રણ વરસ સુધી હજમત કરાવતા નહિ. ત્યારબાદ ગર્ભ તે યોગ્ય વખતે તેનું પહેલ વહેલું માથું મુડાવતી વખતે આ સંસ્કાર કરાવતા.

- (ચ) ઉપનયન અથવા વ્રતબંધ—પુત્રનું મગજ ૮ મે વરસે અને પુત્રીનું મગજ ૫ મે વરસે શીખેલું ધારણ કરી શકવા લાયક થાય છે, આ વૈદશાસ્ત્રનો મત ધ્યાનમાં લેઇ તેટલી ઉંમર થયે પુત્ર પુત્રીને તેનો પિતા ગાયત્રી મંત્રનો ઉપદેશ આપી ભણુવા સારૂ પુત્ર હોય તો પુરૂષ શિક્ષકની વિદ્યાલયમાં અને પુત્રી હોયતો સ્ત્રી શિક્ષકની વિદ્યાલયમાં ગુરૂને સોંપી આવતા; તે વખતે આ સંસ્કાર તેમને કરાવતા હતા. ઉપ-સમિપ અને નયન-પ્રાપ્ત કરવું અર્થાત્ વિદ્યા ભણાવનારની પાસે વિદ્યાર્થીને લેઇ જવો તે. ગુરૂ તેને (૧) બ્રહ્મચારી રહેજે (૨) સત્ય બોલજે (૩) સંધ્યા વંદનાદિ કરજે અને (૪) વેદાદિ વિદ્યા શ્રદ્ધા પૂર્વક શીખજે આ ચાર વ્રતનો ઉપદેશ કરી આ સંસ્કારનાચિન્હ તરીકે ઉપનયન (જનોઇ) આપી પોતાની પાસે રાખતા.

- (છ) વેદારંભ—ઉપર મુજબ ઉપનયન સંસ્કાર કર્યા પછી ગુરૂ તેને વેદાદિ વિદ્યા શિખવવાનો આરંભ કરતી વખતે આ સંસ્કાર કરતા. ગુરૂ તેને ઉપરોક્ત ચાર વ્રત પળાવી ઓછામાં ઓછાં ૧૨ વર્ષ સુધી વિદ્યાભ્યાસ કરાવતા હતા. આવી સ્થિતિમાં રહેવું તેનું નામ બ્રહ્મચર્યાશ્રમ.

મનુષ્ય શરીરને કાંઇ વિદ્ય ન આવે તો વૃદ્ધિનો નિયમ ૪૦ થી ૫૦ વરસ સુધી અને તે પછીનાં ૫૦ વરસ સુધી ક્ષયનો નિયમ

લાગુ પડે છે, તે ઉપરથી મનુષ્યનું આયુષ્ય ૧૦૦ વર્ષનું નિર્માણ થયેલું હોય છે. આ આયુષ્ય સંપૂર્ણ ભોગવાય તે સાર પ્રાચીન આર્યો તેનો ચોથો ભાગ એટલે ૨૫ વર્ષ સુધી બ્રહ્મચર્ય પાળતા હતા. સારી રીતે સંભાળ રાખી બ્રહ્મચર્ય પળાવેલ પશુ અંગે દૃઢ થવાથી તે પોતાનું આયુષ્ય કાંઈ વિદ્ય ન આવે તો સંપૂર્ણ ભોગવી શકે છે, તેમજ પહેલી અવસ્થામાં સારી રીતે સાચવી બ્રહ્મચર્ય પાળેલ મનુષ્ય પણ અંગે દૃઢ થવાથી કાંઈ વિદ્ય ન આવે તો ૧૦૦ વર્ષનું સંપૂર્ણ આયુષ્ય ભોગવવા ભાગ્યશાળી થાય એમાં સંદેહ નથી. વળી ૧૫૩૫માં પુરુષત્વ ૨૫ મે વર્ષે અને સ્ત્રીમાં સ્ત્રીત્વ ૧૬ મે વર્ષે આવે છે. માટે ત્યાં સુધી તેને બ્રહ્મચર્ય પળાવવું જ જોઈ એ કે જ્યાં તેમનામાં બળ બુદ્ધિ ટકી રહે. આ નિયમ ધ્યાનમાં લેધેનેજ તેમની તેટલી ઉમ્મર થતા સુધી વિવાહ્યાસ કરવા સારું ગુરૂકહે રાખતા હતા.

- (જ) સમાવર્તન—બ્રહ્મચર્યોદિ ચાર નિત્યવ્રત પાળી પરીક્ષા આપી વર્ણનો અધિકાર પામી ગુરૂની રજા લઈ ઘેર આવતાં આ સંસ્કાર કરાવતા. આ સંસ્કાર થયા પછી બ્રહ્મચર્યોશ્રમની સમાપ્તિ ગણતા અને ઇચ્છા હોય તો વિવાહ વિગેરે કરી ગૃહસ્થાશ્રમમાં જોડાતા.
- (ઘ) વિવાહ—યુવાવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં સ્ત્રી પુરૂષોએ લગ્ન કરવાની જરૂર છે. કારણ કે એ અવસ્થામાં સ્વભાવથીજ ઇન્દ્રિયો એટલી તો બળવાન થાય છે કે કોઈથી પણ તે નિયમમાં રાખી શકાતી નથી; જ્યાં બ્રહ્મચર્ય પાળવું ઘણું કઠિણ થઈ પડે છે. કામનો વેગ સ્થાવર જંગમાત્મક સર્વ પ્રાણીઓમાં યુવાવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં સ્વભાવથીજ ઉત્પન્ન થાય છે. તેવા સમયમાં લોહ તથા ચુંબકની પેઠે તે તે જાતિનાં નરનારી કાંઈ વિલક્ષણ આકર્ષણ શક્તિના બળથી પરસ્પર જોવાય છે, ત્રિશિની ઉત્પત્તિ આકર્ષણ શક્તિથી થયેલી છે ને તેની સ્થિતિ પણ એજ શક્તિથી રહી છે. સર્વ પદાર્થ એજ શક્તિના યોગથી પોતપોતાના ગુણને ધારણ કરી રહ્યા છે. જડની પેઠે જંગમ પ્રાણિયોની ક્રિયા પણ એજ શક્તિથી થાય છે. નર તથા નારી જાતિનો સંયોગ, ગર્ભાશયે ગર્ભને ધારણ કરવું, ગર્ભ પોતાને યોગ્ય પોષણ મેળવી વૃદ્ધિ પામવું, જન્મ

પછી પોષણની વસ્તુ મળ્યાની ધનિષ્ઠા ને તે પ્રાપ્ત થતાં તેનું પાચન થઈ રૂધિરાદિ થઈ શરીરની પુષ્ટિ તથા વૃદ્ધિનું થવું ઇત્યાદિ સર્વ આકર્ષણથીજ થાય છે. સ્થાવર પ્રાણિયોમાં પણ એના જેવી સર્વ ક્રિયા બીજી રીતે થતી જણાય છે. ખારીકીથી જોતાં સૂષ્ણિનો સર્વ વ્યવહાર આકર્ષણ શક્તિથીજ ચાલે છે. જ્યાં એ શક્તિનું સત્વ ઘટે છે ત્યાં ક્રિયા થતી ખંધ પડવા માંડે છે. માટે સ્વભાવથીજ થતા કામરૂપ આકર્ષણને તોડવું ઘણું કઠણ છે. તેથી સ્ત્રી પુરૂષે યુવાનીમાં પરણવુંજ જોઈએ, જો ન પરણે તો તે આડે રસ્તે ખેંચાઈ જવા સંભવ છે. વળી બળાત્કારે બ્રહ્મચર્ય પાળવામાં આવે તો પણ ગૃહસ્થોમાં તે સંખંધી પ્રતિષ્ઠા રહેતી નથી, એટલુંજ નહિ પણ વખતે કામના વેગને બળાત્કારે રોકવા જતાં શરીરમાં તે સંખંધી વ્યાધિ થવાનો સંભવ છે. આ સઘળી બાબતો લક્ષમાં લઈનેજ યુવાવસ્થામાં પરણવાની જરૂર આર્યોએ સ્વિકારેલી છે. વિવાહ કેની સાથે અને કેવી રીતે કરવો જોઈએ એ માટે મનુ-સ્મૃતિ, સુશ્રુત સંહિતા અને રૂઢવેદમાં લખાણથી વિવેચન છે.

વધુરિયં પતિ મિચ્છન્ત્યેતિ (રૂઢવેદ ૫-૩૭-૩) “કન્યાએ પોતાના લાયક યોગ્ય વર શોધી તેની સાથે લગ્ન કરવું.” **યુવં બ્રહ્મને અનુમન્યમાનો** (અથર્વ ૧૪-૨-૪૨) “તરણ વર કન્યાએજ પરણવું જોઈએ.” ઉપર મુજબ વેદાશા હોવાથી વેદકાળમાં સ્ત્રી પુરૂષનાં લગ્ન મોટી ઉંમરે અને ઘણે ભાગે એક બીજને પસંદ કરીને કરતા. સ્ત્રીમાં સ્ત્રીત્વ પુરૂષ કરતાં ૯ વર્ષે વહેલું આવે છે માટે તેમની ઉંમરમાં ઓછામાં ઓછું તેટલું અંતર હોવું જોઈએ. તેમ એક ગોત્રની કન્યા સાથે પરણવું ન જોઈએ. સ્ત્રી પુરૂષ પોતાની પસંદગીથી લગ્ન કરે નહિ, અને કન્યાના માબાપે તેનું લગ્ન કરવું હોય તો તેણે રોગરહિત, વિદ્વાન, ભરણ પોષણ કરવામાં સમર્થ અને શુભ કુળ એટલે ઉત્તમ આચાર વિચારવાળો તથા કન્યાથી ઓછામાં ઓછા ૯ અને વધુમાં વધુ ૧૮ વર્ષ મોટા વર સાથે પરણાવવી. તેવીજ રીતે પુત્રના બાપે પણ કન્યા રોગરહિત, ઉત્તમ શીક્ષા પામેલી, સુઘડ, શુભ ગુણવાળી અને પોતાના પુત્ર કરતાં ૯ થી ૧૮ વર્ષ સુધી નાની કન્યા હોય તેની સાથે તેનાં લગ્ન કરવાં. વર કન્યાનાં લગ્ન થતા પહેલાં (મોટી

ઉમરે લગ્ન થતાં હોવાથી) તેઓ પરસ્પર યોગ્યતા બેતાં હતાં. યોગ્યતામાં મુખ્ય કરીને વિદ્યા, વય, વિનય, વિવેક અને નિર્દોષીપણું અવશ્ય તપાસી યોગ્ય લાગતાં લગ્ન સંબંધથી બેડાતાં હતાં.

(વ) ગૃહસ્થાશ્રમ—વિદ્યાભ્યાસ કરી આવ્યા બાદ યોગ્ય કન્યા સાથે લગ્ન કર્યા પછી સ્ત્રી સહ સતપુરુષાર્થમાં પ્રવર્તે એટલે ગૃહસ્થમાં ગણાતા.

ગૃહસ્થે સર્વ પ્રકારથી સ્ત્રીનું અવશ્ય પાલન કરવું, કેમકે તેના સંસારના સુખનો આધાર સ્ત્રી છે. નિર્વાહ માટે સદા ઉદ્યોગમાં તત્પર રહેલાને કાર્ય કરવામાં જે શ્રમ થાય તે ઘરમાં આવતાંજ સ્ત્રીના પ્રેમમય આશ્રાસનથી ટળી જાય છે. જેના ઘરમાં સ્ત્રી છે તેને ઘર સંબંધી કાંઈ ચિંતા રહેતી નથી. વળી તે કોમળ અને મૃદુ સ્વભાવની હોવાથી તેની રક્ષા કરવી યોગ્ય છે. એ ઉપરાંત બાળકોને વિદ્યાભ્યાસ કરાવવો, ન્યાય નિતિયુક્ત ધંધા રોજગારાદિથી ટ્રોયોપાર્ગન કરવું, કુટુંબની રક્ષા અને પોષણ કરવું; માતા પિતા, ગુરૂ, અતિથિ, વિદ્વાન વિગેરે આમ મંડળની સેવા કરવી તેમને મદદ કરવી, સગાં સનેહીમાં પ્રેમપૂર્વક વર્તી તેમને સહાય કરવી તથા વર્ણશ્રમને અનુસરી ધર્મ કાર્ય કરવાં વિગેરે તેનાં મુખ્ય કર્તવ્યો મનુસ્મૃતિમાં વિસ્તારથી વર્ણવેલાં છે. તેમજ સ્ત્રીએ પતિ સેવા કરવી, બાળકોની રક્ષા તથા સંભાળ કરવી, તેમને વિદ્યાભ્યાસ કરાવવો, ગૃહકાર્ય સંભાળવું, પતિની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલી તેમના કાર્યમાં સહાયબૂત થવું, મર્ચાદાથી વર્તવું અને પતિનેજ દેવ, ગુરૂ માની પ્રસન્ન રાખવા પ્રયત્ન કરવો એ તેનાં મુખ્ય કર્તવ્ય ગણાતાં. ગૃહસ્થાશ્રમીને ગૃહસ્થ થયા બાદ ૩ સંસ્કાર કરવાનો પ્રસન્ન આવે છે.

(ટ) ગર્ભાધાન—પતિની સોળ વર્ષની ઉમ્મર થયા બાદ જ્યારે તેને રબે દર્શન થાય, ત્યાર પછી, રબે દર્શનના ચાર દિવસ તળતા અને તે પછી પણ સાક્ષે નિષેધકરેલી પુલ્લિમા, અમાવાસ્યા વિગેરે પણ તિથીઓ તળતા. એ સિવાયના કોઈ દિવસે (સોળ દિવસની અંદર) પોતાના ગૃહ્ય સુત્રોક્ત પ્રમાણે હોમાદિ વિધિ કર્યા બાદ રાત્રીના સમયે ગર્ભાધાન-સંયોગ કરતા. આને ગર્ભાધાન સંસ્કાર કહે છે.

(ક) પુંસવન—પત્નિને ગર્ભ ધારણ થયો છે એવી ખાતરી થયા પછી ત્રીજા મહિને પોતાના ગૃહસુત્રોક્ત મુજબ વિધિથી ગર્ભમાં વિર્ય, પરાક્રમ સ્થાપવા માટે આ સંસ્કાર કરતા.

(ડ) સિમન્તોન્નયન—ચોથા, છઠા કે આઠમો મહિને ઘણુંકરીને ગર્ભ રહ્યા પછી પાંચમો મહિને ગર્ભણી તેમજ તેના ગર્ભની શુદ્ધિ તથા રક્ષા કરવા માટે કરતા. પોતાના ગૃહ સુત્રોક્ત મુજબ વિધિ પ્રમાણે હોમાદિ કરી, જનાં ખાગડો જીવતાં હોય તેવી સૌભાગ્યવંતી સ્ત્રીઓ પાસે ગર્ભણીને મંગળાચાર કરાવવો. મતલબ કે ગર્ભ તથા ગર્ભણીની રક્ષા તથા શુદ્ધિ માટે આ સંસ્કાર કર્યા પછી ખુબ કાળજી રાખવામાં આવતી. ગર્ભણીને આનંદમાં રાખવાની, તેને મહેનત નહિ આપવાની, તથા ગર્ભ પુષ્ટ થાય તેવો ખોરાક આપવાની અને સત શાસ્ત્રો જાણવા સાંભળવાની ગોઠવણો વિગેરે કરી આપતા.

(ઢ) વાનપ્રસ્થાશ્રમ—૫૦ વરસની ઉંમર થયા બાદ જીને ગૃહસ્થાશ્રમમાં જ્યારે વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે તે સંસાર વ્યવહારનો ભાર પોતાનાં સંતાનો ઉપર નાંખી, એકલા અથવા સ્ત્રી સાથે ધર્મ કાર્ય સાધવા માટે વનમાં જઈ રહેતા. તેને વાનપ્રસ્થાશ્રમી કહેતા. વાનપ્રસ્થમાં દાખલ થયા પછી તેમણે જીતેન્દ્રિય રહી, કળાહાર કરી, સંત સમાગમ કરી તત્ત્વ જ્ઞાન મેળવવા પ્રયત્ન કરવો અને લોક કલ્યાણ માટે પોતાનાથી થાય તેટલો પ્રયત્ન કરવો; એ આ આશ્રમવાળાઓનું મુખ્ય કર્તવ્ય કર્મ ગણવામાં આવતું.

(ણ) સંન્યાસાશ્રમ—વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં રહી સંત સમાગમથી સારી રીતે જ્ઞાન મેળવ્યા બાદ જ્યારે સંસારની સર્વ વસ્તુ વૈભવાદિ ઉપરથી અભાવ થઈ જાય અને કોઈ પણ ખાતરી ધૃષ્ટા ન રહે, સર્વમાં આત્મભાવ અનુભવે એવા પૂર્ણ વિજ્ઞાન, રાગદ્વેષ રહિત અને સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર જીને ઉપકાર કરવાની ધૃષ્ટા હોય તેવા મહાપુરુષો ૧સંન્યાસી થઈ આ આશ્રમમાં દાખલ થતા. તેઓ એકાંત સ્થળમાં રહી કળમૂળાદિ જે મળી શકે તે ઉપર નિભાવ કરી લેતા.

૧. સંન્યાસીઓના ધર્મ તથા દંડ ક્રમંતુ અને ભગવાં વચ્ચે ધારણાદિ બાહ્યપચાર પ્રસિદ્ધ છે; પરંતુ ખરો દંડ તો મન, વાણી અને કર્મની એકતાદૃષ્ટી દંડ છે, તે છે. સર્વ કર્મને ન્યાસ કરવો તેનું નામ સંન્યાસ.

અને પોતાનો કાળ સ્થળે સ્થળે બમણુ કરી લોકોને સદુપદેશ આપી જન સેવા કરી યોગાભ્યાસથી ધન્યર સ્મરણમાં ગાળતા.

(ત) અંત્યેષ્ઠી—આ છેલ્લામાં છેલ્લી સંસ્કાર છે. અને તે મરનારને તેના સગાં સંબંધીએ કરવાનો છે. સંન્યાસી હોય તો તે જ ગામમાં મરણ પામે તે ગામના લોકોએ કરવાનો છે. અંત્યેષ્ઠી સંસ્કારના ત્રણ પ્રકાર છે. (૧) જળદાહ (૨) ભૂમિદાહ અને (૩) અગ્નિદાહ. એ ત્રણેમાં અગ્નિદાહ સર્વમાં ઉત્તમ ગણતા. જળદાહની વિધિ એવી છે કે મરનારને નદી કીનારે લેઈ જઈ સુખડ, ઘી, તથા થોડાં લાકડાંથી અગ્નિદાહ દેઈ, શય થોડું બળી જાય એટલે વહેતા પાણીમાં નાંખી દેતા, જેને નદીમાં રહેતા હિંસક પ્રાણીઓ ખાઈ જતા. આ દાહ વિશેષે કરીને થોડાજને કરવામાં આવતો. અન્ન ખાવા શીખ્યું ન હોય એવાં બાળકોને અને સંન્યાસીને ભૂમિદાહ કરતા. તેનો વિધિ એવો છે કે ગામથી દુર મેદાનમાં કેડપુર કંડો ખાડો ખોદી તેમાં સુખડ લોખાનાદિ સુગંધી દ્રવ્યો અને મીઠું નાંખીને ઉપર શયને સુવાડી ખાડો બરોબર પુરી નાંખતા. ખાડીનાઓને અગ્નિદાહ કરવામાં આવતો. તેનો વિધિ એવો છે કે મરનારને ગામની બહાર મેદાન (સ્મશાન) માં લેઈ જવો. અને લાકડાંની ચીતા ખડકી તેમાં તેને ચત્તો સુવાડવો, તેના મુખ ઉપર ઘી તથા સુગંધી દ્રવ્યો મૂકવાં. અને પછી તેના ઉપર સુખડાદિ સુગંધીવાળાં લાકડાં તથા તે ન બની શકે તો જળાકિ લાકડાં જોડવી દેઈ તેના મુખ આગળથી પ્રથમ અગ્નિ પ્રકટાવવો. અને શય તદન બળી જાય ત્યાં સુધી પોતાની શક્તિ અનુસાર ઘી, સુખડ, કોપરાં, તલ, અખીલ વિગેરે સુગંધી દ્રવ્યો નાંખતા જવું. આ ક્રિયાને અંત્યેષ્ઠી સંસ્કાર કહેતા. મરનારની પછવાડે રેવા કુટવાનો તે સમયમાં સખ્ત પ્રતિબંધ હતો.

ઉપર મુજબ જોળ સંસ્કાર તથા ચાર આશ્રમના મુખ્ય કર્તવ્ય ટુંકમાં જણાવ્યાં છે તે પ્રમાણે આર્યો કરતા હતા.

૪. યાજ્ઞન—આ કામ ક્રકત પ્રાણલો એટલે વિદ્વાનોનું છે. ત્રીવર્ણને યજ્ઞનનાં કાર્ય વિધિપૂર્વક કરાવવાં એનું નામ યાજ્ઞન છે.

૫. દાન—પોતાના ભાગમાંથી કોઈ સુપાત્રને કાંઈ પણ યોગ્ય વસ્તુ આપવી તેનું નામ દાન છે; પણ કુપાત્રને આપવું અને સુપાત્રને

અનુચિત વસ્તુ આપવી તે દાન કહેવાય નહિ. સ્વશક્તિ અનુસાર તન, મન, અને ધનથી સત્કાર પૂર્વક સહાયતા કરવી તેનું નામ દાન.

(૧) વિદ્યાદાન—વિદ્યાના જ્ઞાસુને વિદ્યાદાન આપતા, તથા શક્તિ અનુસાર વિદ્યા કળાની વૃદ્ધિ થવા માટે વિદ્યાલયો વિગેરે સ્થાપવામાં મદદ કરતા તેનું નામ વિદ્યાદાન.

(૨) અન્નદાન—અશક્ત, અનાથ, નિર્ધન વિગેરેને રાંધેલા અન્નનું દાન આપતા તે અન્નદાન.

(૩) યોગ્યદાન—વિદ્વાન બ્રાહ્મણ, ઉપદેશક, સંન્યાસી, આચાર્ય, અતિથિ, અને વિદ્યાર્થી, વિગેરેને આપત્તિકાળમાં તેની યોગ્યતા પ્રમાણે અન્ન વસ્ત્રાદિ આપતા તે યોગ્યદાન.

(૪) જીવિત દાન—દુઃખી, રોગી, ઘાયલને ઓસડાદિ સગવડ કરી આપતા તે જીવિતદાન.

(૫) ગુપ્તદાન—માખાપ વિનાનાં ખાળક, અનાથ વિધવા, અને નિર્ધન આબરૂવાળાઓને માગ્યા વગર ગુપ્ત રીતે આપતા તે ગુપ્તદાન.

(૬) અભયદાન—શરણાગતને શરણે રાખતા તે અભયદાન.

(૭) કૃણદાન—લોકહિત માટે અને તેમની ઉન્નતિ થાય તે સાધકવા, વાન્ય, ધર્મશાળા, વૃક્ષવાટિકા, કન્યાશાળા, પાઠશાળા અને હૃન્નરશાળા વિગેરે બનાવવામાં તથા દેશના લોકોમાંથી કુચાલાદિ બંધ થવા માટે પ્રયત્ન કરવામાં યથાશક્તિ મદદ આપતા તે કૃણદાન.

(૮) કલ્યાણદાન—પાખંડી, નીચ, કુપાત્ર, દુષ્ટ અને અન્યાયીને શિક્ષા આપતા અથવા અપાવતા તેનું નામ કલ્યાણદાન.

જમને દાન આપવાથી દેશને નુકશાન થાય અને આજસુલોકો વધે તેવા મદનખાઉ, અનુષ્ઠમિ, ઢોંગી, હિંસક અને મૂર્ખને દાન આપતા નહિ. આવાને દાન આપવાથી પાપ થાય છે એવું તેઓ સમજી પાત્ર જોઈને દાન આપતા. ગીતાજીમાં કહ્યું છે કે—

દેશ, કાળ ને પાત્રમાં, અનુપકારીને જહ;

દેવું, એમ અપાય છે, સાત્વિક દાનજ તેહ. (અ. ૧૭-૨૦).

૬. પ્રતિશ્રદ્ધ—વિપત્તિ કાળમાં દાન લેવું તેનું નામ પ્રતિશ્રદ્ધ. શુદ્ધ આચાર વિચારયુક્ત વિદ્વાન બ્રાહ્મણ કે જોઓ કાંઈપણ ઉદ્યોગાદિ

ન કરતાં પોતાનો વખત લોક કલ્યાણાર્થે વિષા ભણવવામાં, ત્રીવર્ણને કમ્પીદિ કરાવવામાં અને ઉપદેશાદિ કરવામાં વ્યતિત કરતા તેઓજ પોતાના શરીર અને કુટુંબના નિભાવ માટે ગુજરાન પુરતું જ દાન લેતા તે. અન્ય બ્રાહ્મણાદિ ભીક્ષા કદાપિ પામી લેતા નહોતા.

૭. પ્રજ્ઞ રક્ષણ—પ્રજ્ઞને પોતાના પુત્રવત સમજી તેમનું દુષ્ટોર્થી રક્ષણ કરવું, વિદ્વાન બ્રાહ્મણાદિની યથાયોગ્ય મદદ વિગેરે લેઈ ગુન્ડગારાને તેમના ગુન્હા પ્રમાણે શીક્ષા કરવી. પ્રજ્ઞનું હિત થાય તથા તેમનામાં શ્રી અને સરસ્વતિની વૃદ્ધિ થાય તેવા ઉપાયો કરવા, એનું નામ પ્રજ્ઞ રક્ષણ.

૮. શૌર્યતા—ચાર, લુટારા, અધર્મિ, વગેરેથી પ્રજ્ઞનું રક્ષણ કરવા માટે શુરાતનની જરૂર છે. માટે ક્ષત્રીપુત્રા નવાનપણમાં જ શુદ્ધ વિદ્યા શીખતા, દુષ્ટ પ્રાણીઓનો શિકાર કરતા અને ઘેટાં, કિતર બેસવાની, પાણીમાં તરવાની, વિગેરે ઉપયોગી વિદ્યા શીખી સમય પરત્વે પ્રજ્ઞ કલ્યાણ માટે પ્રાણની પણ આતુતિ આપતા.

૯. ગૌરક્ષા—ગાય, ભેંસ, બળદ વિગેરે ખેતીનાં ઉપયોગી પશુઓનું પાલન તથા રક્ષણ કરવું તે.

૧૦. કૃષિ—ખેતી કરવા તથા કરાવવામાં કુશળતા મેળવવી તે.

૧૧. વ્યાપાર-કુળા—દેશમાં સંપત્તિ વધે અને લોકોને નરહિત્ત, ચીંત્ન મળી શકે તે સારૂ વિવિધ પ્રકારની દુદ્ધરકળાદિના વધારા થાય તેમ કરવું તે. અર્થશાસ્ત્ર, બુગોળ, બુજર્મ, શિક્ષણ, યજ્ઞિત, નૌકા, વિમાનાદિ વિદ્યા શીખી શાધક બુદ્ધિથી દિનપ્રતિદિન તેમાં

હરિમીત.

૧. તુમ્હ ખાય તોયે તેનું તન, તત્તો રડાંથી તર હયુ;
૨. પદ પુચ્છ, પુચ્છ પવિત્રને, મળમુત્ર પામી મદના બયુ;
૩. તવ પ્યાકે પોપણ કારી, જેમાં ચિર્યની વૃદ્ધિ હયે;
૪. જનભાગી હિંદુ : કોણ ? તે નહિ મુરબાનું મેવન કરે :

(દિવિ બાઈશંકર.)

આ ઉપરથી ગૌરક્ષા ફટકી જરૂરી છે તે સદેજ નમનદશે.

સુધારો કરી, નવનવિન હુન્નરકળાનો વધારો કરી દેશ ૧૫૨દેશમાં જઈ વેપારાદિથી દેશમાં સંપત્તિનો વધારો કરતા.

૧૨. સેવા—આ કામ શુદ્રોનુંજ છે. રસોઈ કરવાનું, કપડાં ધોવાનું, હજમત કરવાનું, કપડાં શીવવાનું, પશુપક્ષી સાચવવાનું, વિગેરે મહેનતનું કામ કરી ત્રીવર્ણની સેવા કરવી તે.

ઉપાસના એટલે ભક્તિ.

અમુક માણસની અમુક પદાર્થ અથવા માણસ ઉપર પુષ્કળ ભક્તિ છે; એમ કહેવામાં આવે તો ભક્તિનો અર્થ વિશ્વાસ, પૂજ્યભાવ અથવા પ્રીતિ એવો થાય છે. વેદમાં ભક્તિ શબ્દ વપરાયલો જણાતો નથી, પણ તેને બદલે ઉપાસના શબ્દ વપરાયલો છે. ભક્તિ શબ્દનો અર્થ વ્યુત્પત્તિ દષ્ટિએ જોઈએ તો ‘ભજન શીલત્વ’ થાય છે. શાંડિલ્ય સુત્રકારે ભક્તિ શબ્દની મિમાંસા કરતાં “અથાતો ભક્તિ જિજ્ઞાસા” એવું પ્રથમ સુત્ર મુકી “સાપરાનુરાકિરીશ્વરે” એ સુત્ર મૂક્યું છે. ટીકાકારોએ પરા શબ્દની વ્યાખ્યા બે ત્રણ પ્રકારે કરી છે, પરંતુ ઈશ્વર પ્રત્યે પરા એટલે અત્યંત અનુરક્તિ યાને પ્રીતિ તેનું નામ ભક્તિ

૧. વસન્વા યત્ર તત્રાપિ સ્વાચારં ન વિવર્જયેત્

(પારાશર સ્મૃતિ ૧-૪૭)

બ્રાહ્મણ પોતે ગમે તે દેશમાં રહે, પણ પોતાનો આચાર તેણે તજવો નહિ.

વળિગ્યથા સમુદ્રા દ્વૈ યથાર્થં લભતે ધનમ્

(શાંતિપર્વ અધ્યાય ૨૬૯).

“વેપારી લોકો સમુદ્રયાત્રા કરી ધનોપાર્જન કરતા હતા.”

સમુદ્રં ગચ્છ સ્વાહા ॥

(યજુ ૬-૨૧)

“સમુદ્રની યાત્રા કર અને સુંદર વચન બોલ.”

મનો નિવિષ્ટ મનુ સંવિશ્વસ્વ યત્ર ભૂમેર્જુષસે તત્ર ગચ્છ ॥

(અથર્વ. વે. કાં. ૧૮ સુ. ૩).

“હે મનુષ્ય ! જ્યાં તારી દૃષ્ટિ હોય ત્યાં તું ખુશીથી જ, કારણ કે આ સઘળી પૃથ્વી તારે રહેવા માટે છે.”

દક્ષિણ અમેરિકાના પેરૂ પ્રાંતમાં એક સૂર્ય મંદિર છે તેનો આકાર દતિયા સ્ટેટના ઉનાવ ગામના સૂર્ય મંદિરને બીલકુલ મળતો છે. વળી આ દેશમાં રાત્રચંદ્રજનો મહિમા પણ પ્રચલિત છે. જવામાંથી પણ વેદની પ્રત મળી છે.

આ ઉપરથી વેદકાળમાં આર્યો દેશ પરદેશમાં જતા હતા એ નિશ્ચય છે.

કહી છે. અર્થાત્ ખરા અંતઃકરણથી સર્વ સાધનોના આપનાર પરમ-
કૃપાળુ જગતનિયંતા પરમાત્માને વિનયપૂર્વક વિનતી કરી શુદ્ધ બુદ્ધિ
માગવી તેનું નામ ભક્તિ. શુદ્ધ બુદ્ધિ માગવાનું કારણ કે બુદ્ધિ શુદ્ધ
થાય તો ઇશ્વરની પવિત્ર આજ્ઞાઓ જે વેદરૂપે પ્રસિદ્ધ છે તે પ્રમાણે
વર્તણુંક થઈ શકે અને તેથીજ આ મનુષ્ય દેહનું સાર્થક્ય થાય.
ભક્તિ શબ્દની વ્યાખ્યા અને ભક્તિ કરવાની રીત હાલમાં તો દરેક
સંપ્રદાય અને મતપંથોએ પોતપોતાને અનુકુળ થઈ પડે તેવી બતાવી
છે. જેનું વર્ણન આગળ ઉપર આવશે. અને તો વેદકાળમાં ભક્તિ કેવી
રીતે કરતા તેનોજ માત્ર વિચાર કરીશું.

વેદમાં ઉપાસના, પ્રાર્થના અને સ્તુતિના ધણા મંત્રો છે, તે સધ-
ળામાં ગાયત્રી મંત્ર મૂખ્ય છે.

ॐ ભૂર્ભુવઃ સ્વઃ તત્સ વિતુર્વરેણ્ય મર્ગો દેવસ્ય ધી મહિ ।

ધિયો યોનઃ પ્રચોદયાત્ ॥

(યજુ. અ. ૩-૩૫)

અર્થાત્—“ જે વિવિધ જગતના પ્રકાશ કરવાવાળા, અનંત બળ-
વાન, સર્વ શક્તિમાન સ્વામિ અને ન્યાયકારી છે. જે સંપૂર્ણ જગતના
જીવન, સર્વને નિયમમાં રાખવાવાળા, સચ્ચિદાનન્દ સ્વરૂપ છે. તેને અમે
હૃદયમાં ધારણ કરી ધ્યાન કરીએ છીએ કે તે પરમાત્મા અમારી બુદ્ધિને
સદા ઉત્તમ કર્મોમાં પ્રેરે. ”

આવી મતલબના તમામ સ્તુતિના મંત્રો છે. ૧ કપિલદેવજીએ ભક્તિ-
ના સ્વરૂપનું વર્ણન કરતાં કહ્યું છે કે “ વિષયોનું ગ્રહણ થવા ઉપરથીજ
જેઓના અસ્તિત્વનું અનુમાન થાય છે એવી ઈન્દ્રિયો વેદમાં કહ્યા પ્રમાણે
આણે અને તેઓની વૃત્તિઓનું રહેવું ભગવાનમાંજ થાય તેજ નિર્વિકાર
મનવાળાની નિઃકામ અને સ્વભાવિક ભગવદ્ભક્તિ છે, તે મુક્તિ કરતાં
પણ ક્રોધ છે કે જે ભક્તિ અગ્નિ જેમ પાંચલા અન્નનો ક્ષય કરી
નાંખે છે તેમ સિંચ શરીર (વાસના) નો ક્ષય કરે છે. ”

ગીતાજીના ભક્તિયોગ નામના ખાંડા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે
“ જેઓ અવિનાશી, અવર્ણનિય, અવ્યક્ત, સર્વવ્યાપી, અચિન્ત્ય, અવિ-
કારી, અચળ અને નિત્ય એવા પરમકૃપાળુ પરમાત્માને ભજે છે તથા

ઇન્દ્રિય સમુદયો નિયંત્ર કરી સર્વત્ર સમાન બુદ્ધિ રાખીને જેઓ સર્વના કિતમાં રાગ થાય છે, જે કોઈ પણ પ્રાણી સાથે દ્વેષ રાખતો નથી, જે સર્વ સાથે મિત્રતા અને કડ્ડણા રાખે છે, જેણે મન છૂટ્યું છે, જેનાથી કોઈ પણ પ્રાણીને ઉદ્દેગ થતો નથી, જેને કોઈપણ ચીજની ઈચ્છા નથી; જે પવિત્ર, કર્તવ્ય કર્મ (વર્ણશ્રમ ધર્મ) ને ત્વરાથી કરનારો છે, જે શત્રુ તથા મિત્ર તરફ, માન તથા અપમાનમાં, ટાઢ તથા તડકામાં અને મુખ તથા દુઃખમાં સમાન છે; જે નિંદા તથા સ્તુતિને સમાન ગણે છે, જે શાંત અને સંતોષી છે, તે ભક્ત કહેવાય.

આ ઉપરથી એવું સિદ્ધ થાય છે કે ભક્તિ કરનારમાં ઉપરોક્ત સદ્ગુણો હોવા જોઈએ. એ સદ્ગુણો જ્ઞાન મેળવ્યા સિવાય આવતા નથી. માટેજ યોગશાસ્ત્રમાં ભક્તિનાં સાધન તરીકે વેદાદિ શાસ્ત્રો સાંભળવા (ત્રવણુ), તથા મનન કરવાનું કહ્યું છે, એ ઉપરાંત યમનિયમાદિ સાધનો સાધવાનું કહ્યું છે. સારાંશ કે આપણને બુદ્ધિ વગેરે સર્વ સાધનો આપનાર પરમકૃપાળુ પરમાત્માના પ્રીતિપૂર્વક ખરા અંતઃકરણથી ગુણુર્વિદ્દ ગાવા અને તેમની કડ્ડણા માગી વેદાજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવું તેનેજ ભક્તિ ગણવા હતા.

જ્ઞાન.

પરમાણુથી લેઈ જીવ, પ્રકૃતિ અને ઈશ્વર પર્યંત સર્વ પદાર્થોદિના યથાયોગ્ય ગુણ, કર્મ-સ્વરૂપ, સ્વભાવ વિગેરે જે જેવા છે, તેવા જાણવા તેનું નામ જ્ઞાન. જે જેવું છે તેને તેવું જાણ્યા સિવાય તે સંબંધી યથા યોગ્ય ક્રિયા કે કાર્ય થઈ શકતું નથી. ખરૂં જ્ઞાન થયા સિવાય યથા-યોગ્ય કર્મ કે ભક્તિ પણ થઈ શકે નહિ, માટેજ કર્મ અને ભક્તિ કરતાં જ્ઞાન ક્રોધ ગણવામાં આવે છે. શુદ્ધ કર્મ અથવા ભક્તિ કે અન્ય

૧. યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ એ આઠ યમનિયમાદિ સાધનો છે. અહિંસા, સત્ય અર્થાત્ક. બ્રહ્મચર્ય અને અપ્રતિગ્રહ એ પાંચપ્રકારના યમ; શૌચ, સંતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય અને ઈશ્વર પ્રણિધાન એ પાંચ નિયમ; સ્થિર અને સુખે કરીને જેમાં લાંબો સમય બેસી રહેવાય (એવા પદ્માસન વિગેરે) તે આસન; પ્રાણાયામ સંબંધી આઠગળ્યાની ગણે છે; ઇન્દ્રિયોને વિષયમાંથી પાછી વાળવી તેનું નામ પ્રત્યાહાર. ઈશ્વરમાં મનન સ્થિર કરવું તે ધારણા અને તેનામાં અંતઃકરણને રોકવું તેનું નામ ધ્યાન છે, પરમાત્મામાં તદ્દાકાર થયેલી ચિત્તવૃત્તિની અવસ્થાનું નામ સમાધિ છે.

પણ કાંઈ કર્તવ્ય યથાયોગ્ય કરવા માટે તે તે બાબતને લાગતા યથા-
યોગ્ય જ્ઞાનની જરૂર છે, તેથી દરેકે જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ. જ્ઞાન સદ્ગુરૂ
ત્રિવાય થતું નથી, માટે સદ્ગુરૂ એટલે આચાર્ય કરવા. આચાર્યઃ
કસ્માન્ આચારં ગ્રાહ્યતિ આચિનોતિ અર્થાત્ આચિનોતિ બુદ્ધિ-
મિતિ: (નિરૂક્ત ૧-૪) જે આચાર સદાચાર શીખવે છે; વિષા એટલે
જ્ઞાન આપે છે અને બુદ્ધિને સંસ્કૃત કરે છે તેનું નામ આચાર્ય. ”
આવા આચાર્ય એટલે સદ્ગુરૂ ત્રાસાએ જ્ઞાન મેળવવું. “ સન્તઃ પરી-
ક્ષ્યાન્યતરદ્મજન્તે મુદઃ પરં પ્રત્યયનેય બુદ્ધિ ” સત્ય પુરૂષો ખરા જો-
ડાનો બુદ્ધિપૂર્વક વિચાર કરી તેના ભેદને પામીને શ્રદ્ધા કરવા યોગ્ય
છે તેને શ્રદ્ધા કરે છે; પરંતુ મૂર્ખ મનુષ્ય બીજાનું કશું વગર વિચારે
માની લે છે ” મતલબ કે ગુરૂ કહે તેજ સત્ય એવું અંધશ્રદ્ધાથી મા-
નવું નહિ, પણ બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરી સત્યનિર્ણય જે જાણાય તેજ
કબુલ કરવું. આર્યશાસ્ત્રો પે.કારી પે.કારીને કહે છે કે શ્રુતિ (વેદ) નાં
વાક્ય યુક્તિથી અંધ ખેસવાં જોઈએ. અને તે યુક્તિથી કરેલો નિર્ણય
અનુભવથી સિદ્ધ થતો હોવે. જોઈએ, તોજ તે સત્યનિર્ણય કહેવાય.
આવી રીતે જે સત્ય નિર્ણય કરતાં જે જેવું છે તેને તેવુંજ બાણવું તેનું
નામ જ્ઞાન. જ્ઞાન થયા પછી તે પ્રમાણેનું શુદ્ધ વર્તન રાખવું તેનું નામ
જ્ઞાન યોગ.

ઉપર મુજબ જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજી વેદ-
કાળમાં આર્ય લોક પ્રથમ અવસ્થામાં (બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં) ૨૫ વરસની
ઉંમર થતા સુધી યથાયોગ્ય બ્રહ્મચર્યાદિ પાળી ગુરૂશ્રદ્ધે રહી વિવિધ પ્રકાર-
નું જ્ઞાન મેળવતા; બીજી અવસ્થામાં (ગૃહસ્થાશ્રમમાં) લગ્નાદિ કરી
સંસાર વ્યવહારમાં જોડાઈ યોગ્ય કર્મોદિ કરી સર્વનું પોષણ કરતા;
ત્રીજી અવસ્થામાં (વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં) સંસારથી વિરક્ત રહી વધુ
જ્ઞાન મેળવવા પ્રયત્ન કરી લોકલોક્યાણુ સાધતા અને ચોથી અવસ્થામાં
(સંન્યાસાશ્રમમાં) સર્વતઃ આત્મભાવ પ્રકટાવી, યોગાભ્યાસ કરી
ધર્મમાં મનને જોડતા અને પ્રસંગોપાત દેશપરદેશ વિચરી લોકોને
સદ્ગુરૂશ્રદ્ધે આપતા.

આવી રીતે યથાયોગ્ય વેદાશા પ્રમાણુ વર્તન કરતા હોવાથી આર્યો
શરીરે સુદૃઢ, નીરોગી અને બળવાન રહી સાંયુ આયુષ્ય ભોગવતા; બળ-
બુદ્ધિમાં સૌથી શ્રેષ્ઠપદે વિરાગતા હતા; ઓછો વિરપુત્રોનો જન્મ આપતી:

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી, વૈશ્ય અને શુદ્રો પોતપોતાના વર્ણાશ્રમ મુજબ વર્તતા, તેથી દિનપ્રતિદિન નવનવિન વિઘાઠગાની વૃદ્ધિ થઈ આર્યોવૃત્ત શ્રી અને સરસ્વતિનું નિવાસસ્થાન થઈ રહ્યું હતું અને તેથી જ તેને સૂવર્ણભૂમિ કહેતા હતા. મહાભારતના યુદ્ધ સમયે આર્યોવૃત્તમાં વિઘાજ્ઞાનનો સૂર્ય ચૈત્ર મહિનાના દિવસના મધ્યાન્હકાળ જેવો પૂર્ણકાળે પ્રકાશી રહ્યો હતો; પરંતુ આર્યોના કમભાગ્યે ઉદયાસ્તનો નિયમ તેને પણ લાગુ પડ્યો ! મધ્યાન્હ પછી જેમ જેમ સમય જતો જાય છે તેમ તેમ ક્રમે ક્રમે સૂર્યપ્રકાશ ન્યુન થતો થતો જેમ રાત્રી પડે છે, તેજ નિયમ પ્રમાણે થોડે થોડે વિઘાજ્ઞાન ન્યુન થતાં થતાં છેક અંધકાર થઈ ગયો ! રાત્રી પડી ગઈ !!! અને હજી સુધી પણ રાત્રી જેવુંજ છે. જે કે ના. ખ્રિષ્ટિ સરકારનું શાંતિ ભરેલું રાજ્ય થતાં પ્રાચીન વિઘાની શોધખોળ થવા લાગી છે, જેથી પૂર્વવત્ સમય આવવાની આશા રખાય છે; આપણી આશા કેટલે દરજ્જે ફળીભૂત થાય છે, તે તો સમય આવે જણાશે. હાલ તો **ઈશ્વરેચ્છા બલીયસી** કહી સંતોષ માનીશું.

બ્રાહ્મણકાળ.

બ્રાહ્મણ ધર્મ-વેદને નામે ખેદકારક વિધાનોનું પ્રસરવું.

ઈ. સ. પૂ. ૩૧૭૭ થી તે ઈ. સ. ની શરૂઆત સુધી.

એક કવિએ કહ્યું છે કે “ મહાભારત કેરી લડાઈ; થઈ હિંદને ખડુ દુઃખદાઈ ” એ વાક્ય વિચાર કરતાં તદન સત્યજ્જ લાગે છે. આ ભયંકર યુદ્ધમાં મહાન મહાન વિદ્વાનો, રાજા મહારાજાઓ, અને ઋષિ-મુનિઓ ખપી ગયા હતા; જેથી વિદ્યા અને વેદોક્ત ધર્મનો થોડો થોડો પ્રચાર કમી થતાં માંહોમાંહે ધર્ષા, દ્રેષ અને અભિમાન રૂપિ અગ્નિ સળગ્યો હતો; મહારાજા યુદ્ધિષ્ઠિરના પછી લગભગ ૨૦૦-૨૫૦ વર્ષ તો ઠીકઠાક પસાર થયાં, પણ પાછળથી તેણે મહાન રૂપ લીધું હતું. જે બળવાન હાંચ તે દેશને દબાવી રાજા બની બેસવા પ્રયત્ન કરતો હતો અને તેથી દેશમાં દંગા, ક્રિતુર અને ખંડખેડા ઉઠ્યા. જેના હાથમાં જેટલું આવ્યું તેટલું તે દબાવી રાજા કહેવડાવવા લાગ્યા. અને આર્યોવૃત્તમાંજ અસંખ્ય ન્હાનો ન્હાનો રાજ્યો સ્થાપન થવા લાગ્યાં; વળી કોઈ બળવાન નીકળતો, તો તે બીજને દબાવવા પ્રયત્ન કરતો; આથી વખતો વખત દંગા, ક્રિતુર અને ખંડખેડા ચાલુ રહેતાં દેશમાં દિનપ્રતિદિન અશાંતિ વૃદ્ધિગત થવા લાગી તેથી—

- (૧) રાજાઓનો ઘણો સમય ખંડ, કિતુરાદિ દાખી દેવાના પ્રયાસમાં રોકાવા લાગ્યો, જેથી તેમનાથી દ્વિપદ્વિપાંતરની વ્યવસ્થા તરફ લક્ષ આપાયું નહિ, તેથી ત્યાંના રાજાઓ સ્વતંત્ર થઈ ગયા.
- (૨) બ્રાહ્મણોને રાજાશ્રય મળતો હતો તે ખંધ થયો, જેથી તેમને નિરાશ થઈ પોતાની પ્રાચીન વિદ્યા ભણવા, ભણાવવાનું અને ઉપદેશ આપવાનું કાર્ય પડતું મૂકી દેઈ ગુજરાન ચલાવવાની રીત શોધવાની ફરજ પડી. તેથી તેઓ વેદાદિ વિદ્યા અર્થ સહિત ભણવાનો પ્રચાર હતા તે છોડી દેઈ કેવળ જીવિકાર્યે પોષણ પુરતી વિદ્યા ભણી ફક્ત પાઠ કરવા લાગ્યા. સમય જતાં વેદમંત્રોના અતિ ગહન અને પારમાર્થિક અર્થો ન સમજવાથી કે સ્વાર્થ માટે ફરવી પોતાની સ્વાર્થ સિદ્ધિ થાય તેવા અર્થ કરી પ્રજાને સમજાવવા લાગ્યા, અને પોતાનો આવો સ્વાર્થમય હેતુ પકડાઈ ન જાય માટે વૈશ્ય, ક્ષત્રી અને સ્ત્રીઓ વિગેરેએ વેદવિદ્યા શીખવી જોઈએ નહિ,^૧ જે શીખે તો તેઓ પાપી થાય એમ સમજાવવા લાગ્યા.
- (૩) દેશ પરદેશ સાથેનો વહીવટ વ્યવહાર ખંધ પડી ગયો. અશાંતિના સમય હોવાથી પોતપોતાના જનમાલના રક્ષણ કરવામાં લક્ષ આપવું પડતું તેથી ક્ષત્રી અને વૈશ્યોએ વેદવિદ્યા શીખવા તરફ લક્ષ આપ્યું પણ નહિ.
- (૪) પરદેશમાં આપારાદિ અર્થે ગયેલા વૈશ્ય વિગેરે લોકો દેશમાં આવી શક્યા નહિ. તેથી તેઓ ત્યાંને ત્યાંજ રહી ત્યાંના નિવાસી થઈ

૧. સ્ત્રી શુદ્રોનાધિયેતામ્ એ સુત્રનો ઉપયોગ કરી સ્ત્રી અને શુદ્રોને વેદાધ્યયનથી વિમુખ કર્યાં. એક પુસ્તકમાં તો એટલે સુધી લખ્યું છે કે વેદ સાંભળનાર શુદ્રના કાનમાં સીસાનો રસ દેવો : હિંદુ પદ ધારી આર્યો, મેક્સમૂલર અને એન્ડ્રીજિસાંટ જેવા પરધર્મી લોકો કે જેમને તેઓ મહેચ્છની ઉપમા આપે છે, તેમને વેદ ભણવાનો અધિકાર છે કે નહિ તે વાત તો બાબૂએ રહી પણ તેમણે કહેલા વેદાર્થ સર્વથા સત્ય માનીને પ્રમાણે પોતે બોલે છે. ઉપરાંત તેમને મોક્ષ મૂલ્યઃ (મોક્ષસ્ય મૂલં રાતિ અર્થાત્ ગૃહ્ણતિ) એવી પદવી પણ આપવાને ચૂકતા નથી. એન્ડ્રીજિસાંટ અમાબાઈ વસંતી બની સર્વને પૂજનિય થાય છે, અને તે પોતે મહાન અવતારી બની બીજા અવતારોની પ્રાદુર્ભાવ કરનારી બની જાય છે ! ! ! બોલ, બિચારા. ભારતવાસી સ્ત્રી શુદ્રોનાજ ! ! હિંદુ પદ ધારી આર્યો ! અન્ય છે. તમારી બુદ્ધિને ! શું, કરે બિચારા ! સ્ત્રીસું રેડવા જાય તો ચતુર્બુજ બની દેવતાની કે વખને નેત્રજનનાની મોજમજા મેળવવાની ફરજ પડે ! !

ગયા. તેઓને અત્રેથી જે ધર્મજ્ઞાન મળતું હતું તે ખંધ પડી જવાથી તેમણે સમય સંજોગોનો વિચાર કરી તે દેશના હવાપાણી, અને નિતિરૂઢિને લાયક ધર્મસ્વરૂપની રચના કરી ઇલાયદો ધર્મ પાળવા લાગ્યા. અને સમય જતાં ત્યાંના લોકો સાથે ભળી ગયા.

આવી રીતે અશાંતિના પ્રભાવે અને શિક્ષણના અભાવે લોકોમાં લોભ, માંહ, દ્રેષ અને અભિમાન વિગેરે દુગુણોએ વાસ કર્યો. સર્વની સ્વાર્થ તરફ દ્રષ્ટિ દોડી અને પ્રાચીન રિવાજ મુજબ વેદાશ્રા પ્રમાણેનાં ધર્મ કર્મને ઘોડો લાગ્યો ! વર્ણવ્યવસ્થા તુટી, ગુણકર્મ સ્વભાવ પ્રમાણે જાતિ મનાતી તે ખંધ થઈ; અને જન્મ પરત્વે માનવાનો રિવાજ શરૂ થતાં કાયમની ચાર વર્ણુ ખંધાઈ ગઈ!! લોકોની અજ્ઞાનતાનો લાભ લેઈ બ્રાહ્મણોએ વેદના કર્મકાંડનો લોકોને જુદીજ રીતે અર્થ સમજાવવા માંડ્યો. કર્મ તે ક્રિયા માત્રને બદલે સંસ્કાર વખતે, શુભઅશુભ પ્રસંગે, અને યજ્ઞ યાજ્ઞાદિ ક્રિયા કરાવવામાં આવે તેનેજ ગણવા લાગ્યા. બ્રાહ્મણોએ પણ “**ब्रह्म वाक्य जनार्दन**” “**वर्णानाम् ब्राह्मणो गुरुः**” આવા આવા છુટક અર્ધપાદ શ્લોકો ફેલાવી આર્યોમાં પોતે સર્વથી દ્રેષ્ટ હોવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

ब्राह्मणोऽस्य मुखं मासेद् बाहू राजन्यः कृतः ।

ऊरू तदस्य य द्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत ॥

(યજુ. અ. ૩૧ મં. ૧૧)

ઉક્ત શ્લોક આખી આર્યપ્રજનું એક શરીર ગણીને તેમાં સહુથી દ્રેષ્ટ અને વિદ્વાન હોવાથી બ્રાહ્મણને મુખની, બળવાન હોવાથી ક્ષત્રીને હાથની, સર્વનું પોષણ કરનાર હોવાથી વૈશ્યને ઉદરની અને સર્વની સેવા કરનાર હોવાથી શુદ્રને પગની ઉપમા આપી છે. આવો તેનો સત્યાર્થ છોડી દેઈ બ્રાહ્મણોએ પોતાની સ્વાર્થ સિદ્ધિ સારૂ મારી મચરડીને “બ્રાહ્મણો પરમાત્માના મુખમાંથી, ક્ષત્રીઓ બાહુમાંથી, વૈશ્યો ઉદરમાંથી અને શુદ્રો પગમાંથી થયા, માટે બ્રાહ્મણો એ પરમાત્માનું મુખ છે!” આવો અર્થ ફેલાવ્યો. તેવીજ રીતે નિત્યકર્મનો પિતૃયજ્ઞ જે હયાત માઆપ, ગુરૂ, વિગેરે વડીલોની આજ્ઞાઓ પાળી તેમને જરૂરિયાત ચીજો જેવી કે અન્ન વસ્ત્રાદિક શ્રદ્ધાપૂર્વક અર્પિ તેમને તૃપ્ત કરવા તેને શ્રાદ્ધ તથા તર્પણ ગણવામાં આવતા તેને બદલે મૃતપિતૃ વિગેરેનું શ્રાદ્ધ.

કરી પરમાત્માનું મુખ અને ખેઠેલા બ્રાહ્મણોને મિથાનાદિથી તૃપ્ત કરવા તેનું નામ **આદ્ય અને તર્પણ** કરાવ્યાં!! આવી રીતે અનેક વેદમંત્રો અને ક્રિયાકર્મમાં યુગ્મવાડો કરી અજ્ઞાન પ્રજાને સમજાવી પોતાનો સ્વાર્થ સિદ્ધિ થાય તેવાં વિધાનો ફેલાવવા પ્રયત્ન કર્યો. બેઠે તેઓ ઉપર પ્રભાણે ઉલટા સુલટા અર્થો સમજાવી સ્વાર્થસિદ્ધિ કરતા હતા. ખરા, પરંતુ એમ કરીને પણ તેઓ ક્ષત્રી, વૈશ્ય વિગેરેને સંસ્કાર, લગ્ન, મર્ણ વિગેરે સમયે વિધિસહ કર્મ કરાવતા હતા. જેથી રૂપાંતરે પણ કર્મ કરવાનો પ્રચાર ચાલુ રહ્યો હતો. એમ છતાં પણ મનુ મહારાજે જણાવેલ-

ધૃતિઃક્ષમા દમોસ્તેયં શૌચમિન્દ્રિય નિગ્રહઃ ।

ધીર્વિદ્યા સત્યમક્રોધો દન્યકં ધર્મ લક્ષણમ્ ॥

એ ધર્મનાં સામાન્ય દશ લક્ષણો આર્યોના અંતરમાંથી અલગ થયાં નહોતાં; પરંતુ વેદવિદ્યા ભણવાનું તેમનાથી બનતું નહોતું, તેથીજ વેદના નામે ગમે તેવા સંસ્કૃત શ્લોક ખોલી જઈ ગમે તેવા તેમને કોઈ અર્થ સમજાવે તો તે કમુલ કરતા; જેથી ભૂલેચુકે તેમનાથી પાપાચાર થઈ જતાં; તોપણ સત્ય ઉપર તેઓ વધુ ભરેલા રાખતા હતા. ત્રીવર્ણની અજ્ઞાનતાનો લાભ લેઈ સ્વાર્થિ બ્રાહ્મણોએ પોતાના સ્વાર્થ સાક્ર યજ્ઞ અને વિવિધ આચારોમાં યુગ્મવાડો કરી દઈ પોતે બ્રહ્મ થઈ ખેઠા અને પ્રજા પણ કર્મમાત્ર તેમના સિવાય બીજું કોઈ કરાવનાર રહ્યું નહિ, તેથી તેમને તેવી રીતે માની તેમનું માન સન્માન કરો જરૂરી ચીજોથી સંતાપવા લાગી. આવું બેધ રાક્ષસોને પણ બ્રાહ્મણ થવાનું મન થયું!!!

૨ પૂર્વે લોકોનો પ્રસિદ્ધ રાજા રાવણનો અમલ આફ્રિકા, આસ્ટ્રેલીઆ, આફ્રિકા અને આસ્ટ્રેલીઆની આસપાસ આવેલા ખેટો અને દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં હતો. આ મુલકોમાં સર્વ રાક્ષસ એટલે વેદવિરુદ્ધ વર્તન કરનારા મૈત્રિક મહેચ્છ રહેતા હતા. આ લોકોનું મૂળ સ્થાન આફ્રિકા અને આસ્ટ્રેલીઆ હતું, પણ તેમને વાણંત્રાદિની નોકરી પેટે આર્યાવૃત્તનો દક્ષિણભાગ આપી રાવણે તેમને દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં^૩ વસાવ્યા હતા. આ

૧. નૃઓ છાંદોગ્ય ૧ અન્યાય, ૧૧ ખંડ. દેમિનિય મીમાંસા ૧ અન્યાય. ૩ પાદ. ૩ નું તથા ૪ યું સુત્ર.

૨. પંડિત બાલાજી ચિટ્લ જાવસ્કર દૃત મરાઠી અહિંસા ધર્મ પ્રકાશના આચાર્ય આ હકીકત લખી છે. ૩. નૃઓ રામાયન.

લોકો લિંગ યોનીને પુંજનારા; અભક્ષ્યનું ભક્ષ્ય કરનારા અને મનુષ્ય પશુ વિગેરેનો બળી દેનારા જંગલી લોકો હતા. તેઓ યજ્ઞાદિ ક્રિયા કરતી વખતે તથા વાનપ્રસ્થાશ્રમ ભોગવવા સાડે એકાંત અરણ્યમાં જઈ રહેનારાઓને વખતોવખત ઘણો ત્રાસ આપતા હતા. ઋગ્વેદમાં યા શિશ્ર દેવાં અપિ ગુર્જ્ઞ તંનઃ (ઋ. ૭-૨૧-૫) “લિંગને દેવ માનનારા અમારા યજ્ઞમાં ન આવે.” એવું કહ્યું છે, તેનું કારણ પણ એજ. રાવણના મરણ બાદ સમય જતાં આર્ય લોકોના ગૌતમ, અગસ્ત, પરશુરામ, પાંડવ, વિગેરે ઉપદેશ, રાજ્ય, વસાયત અને લઢાઈ વિગેરે સાડે ઉત્તરમાં થી દક્ષિણમાં ગયેલા; તેમના ઉપદેશાદિના પ્રભાવથી તેઓ કાંઈક સુધર્યા અને આર્યોની આદ, રીતભાત તથા ધર્મનો કાંઈક ભાગ સ્વિકારવા લાગ્યા; પરંતુ તેમનો જાતિ સ્વભાવ કેમ બચે? મૂળથીજ આફ્રિકા વિગેરે સ્થળે રહેનારા આ રાક્ષસો ગૌમાંસાદિ અભક્ષ્યનું ભક્ષણ કરનારા, મનુષ્ય પશુ વિગેરેનું બળી દેનારા અને લિંગયોનીની પુંજ કરનારા હતા, તે તેઓએ મુકયું નહોતું. ગ્રીક કવિ કયાટિકાસ્સે જે નામ ગણાવ્યાં છે, તેવા સો બળી દેનાર મરી ગયા પછી દેવતારૂપ થાય છે એવી તેમની સમજૂત હતી. હાલમાં જમ દેશનિકાલની સજવાળાઓને આન્ડામાન મોકલવામાં આવે છે, તેવીજ રીતે વેદકાળમાં વેદાદિ વિરૂદ્ધ વર્તન કરનારાઓને રાક્ષસોના નિવાસ સ્થાન દક્ષિણ ભાગમાં મોકલવામાં આવતા. વિશ્વામિત્રના^૧ ૫૦ પુત્રોને તેમના પિતાશ્રીની આજ્ઞાભંગ કરવાથી, સગર રાજ્યે પોતાના પિતાના શત્રુ^૨ કેરલ, શક, યવન અને કાંબોજ વિગેરેને, તથા બીજા નહુષ રાજાના પુત્ર યયાતિએ પોતાના પુત્ર^૩ તુર્વુસુને પોતાની આજ્ઞાભંગ કરવાથી દક્ષિણમાં મોકલવામાં આવ્યા હતા. આવી રીતે અનેક કારણોથી વેદભટ્થ થયેલા અનેક બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી, વિગેરેને મલેચ્છ ગણી દક્ષિણમાં કાઢી મુકેલા તેઓ ત્યાંના માંસાહારી અને અગમ્યગામી એવા સેમેટિક મલેચ્છ લોકોમાં જઈને ભળ્યા, અને તેમના સંસર્ગથી તેઓ પણ લિંગપુજક, માંસાહારી અને અગમ્યગામી બન્યા હતા. આ રાક્ષસો અને તેમાં ભળેલા વેદભટ્થ થઈ આવેલા આર્યોના વંશજોએ આ અશાંતિનો લાભ લેઈ પોતાનો હેતુ સિદ્ધ કરવા અને દ્વેષપ્રત્યુદ્ધિથી વેદનાશાર્થે વેદરૂપિ જ્ઞાનના સત્યાર્થ વિરૂદ્ધ વિપરીત માંસભક્ષણ અને જર-

(૧) ઋગ્વેદ ઐતરીય બ્રાહ્મણ ૨૬. (૨) મહાભારત અનુશાસન પર્વ ૨૧૦૫-૨૧૦૬, હરીવંશ પર્વ ૭૮૦-૭૮૩ અને વિષ્ણુ પુરાણ અં. ૪ અ. ૩-૧૮-૨૧, (૩) મહાભારત આદિ પર્વ ૩૪૭૮-૩૪૭૯-૩૪૮૦.

કર્મવર્જક પશુત્વ પ્રવૃત્તિને અનુસરતાં તત્વો દાખલ કરી અવાચ્ય અને અમંગળ ત્રથો ખનાવી વેદને નામે લોકોમાં પોતાની જંગલી કદપનાઓ ફેલાવવા પ્રયાસ કરવા લાગ્યા.^૧ પ્રથમ તેઓએ રૂઝેદાદિ સંહિતાના કોઈ કોઈ મંત્ર અને બ્રાહ્મણગ્રંથોના કાંઈક શ્લોકો લેઈ તેમાં પોતાનો હેતુ સિદ્ધ થાય તેવો વર્ણોદિનો ફેરફાર કરી તૈત્તિરીય નામક યજુર્વેદનો એક ભાગ નવિન ખનાવ્યો; અને તે લોકો વેદ તરીકે સ્વીકારે તે સાર તિત્તર પક્ષીની એક કદિપત વાર્તા ઉપજાવી કાઢી એવું ગોઠવ્યું કે “પ્રારંભે વ્યાસજીએ મંદમતિના મનુષ્યોને સમજાવ્યા સાર વેદના ઋગ્વેદાદિ ૪ ભાગ કરી પૈલ, વૈશંપાયન, જૈમિનિ, અને સુમંતુ એ નામના પોતાના ચાર શિષ્યોને અનુક્રમે આપ્યા; તેઓ પોતપોતાના શિષ્યોને પોતપોતાનો વેદ શીખવતા હતા. એક વખતે વૈશંપાયને કાંઈક કારણથી કંઠાયમાન થઈ પોતે શીખવેલો વેદ પોતાના શિષ્ય યાજ્ઞવલ્કયને પાછો આપવા કહ્યું! તે ઉપરથી યાજ્ઞવલ્કયે વેદ ઓકર્યા અને તે વૈશંપાયનના શિષ્યો તિત્તરપક્ષી ખની ખાઈ ગયા!! માટે તેનું યજુર્વેદનો તૈત્તિરીય ભાગ એવું નામ પડ્યું. પછી યાજ્ઞવલ્કયે દુઃશી થઈ સૂર્ય પાસે વેદ શીખ્યા તે યજુર્વેદનો શુકલ ભાગ જાણેલા. આવી અસંભવિત વાર્તા ગોઠવી મૂળના ખરા યજુર્વેદના તૈત્તિરીય અને શુકલ એ બે ભાગ છે એમ ઠરાવવા પ્રયત્ન કર્યો! આ તેમની યુક્તિને લીધે તે સમયની વેદવિચારી અજ્ઞાન પ્રજા યજુર્વેદના એ બે ભાગ માનવા લાગી. અને હજુ પણ માને છે!! પણ એ માન્યતા ભૂલભરેલી છે. પૂર્વે વેદાંગ નામે થયેલા ભાષ્યકારે જણાવ્યું છે કે સાંપ્રત શુકલ

૧. સંહિતા એ વેદનું અપોરૂપેય (અચોક્ષિત) સંભવ પુરૂષ હતું) ભાગ છે, તેની અનુક્રમભિન્ન મંત્રમાં અક્ષરરસાંચારી હોવાથી તેમાં ફેરફાર કરવા સ્વ-કેવલ કદિપત નવાં વિધાનો તેઓ ધુસારી શક્યા નથી; કેવલ ભાષ્યમાં વર્ણવેલ વિષયો અને વિપરિત અર્થ તેઓએ ક્યાં છે, નોપણ મળ તરફ તેમનું કાંઈ આધાર નથી. તેથીજ આજ ખરા વેદ મળી શકે છે.

૨. હમાનારીર વિષવાઃ સુપાત્નિ રાજનેનસાર્પિણસંવિષન્નુ અનશ્રવોડનર્મવાઃ સુરત્નારી હત્નુ જનયા યોનિમશ્રે ” આ રૂઝેદના ૧૦ સંકલ્પમાંનો મંત્ર આ નવિન ખનેલા તૈત્તિરીય વેદના આ. પ્ર. ૬ અ. ૨૦ માં લેઈ તેમાં હેવટના અગ્ને રાખ્દને બદલે અગ્ને રાખ્દ કરી સતિ પ્રવૃત્તિમાં ચાહ ક્યાં છે. માત્ર દાખલા તરીકે આ શ્લોક આપ્યો છે, પણ એવા ઘણા દાખલા શોધકોને શોધ કરવાથી મળી આવે તેમ છે.

યજુર્વેદ છે તેજ મૂળ ૪૦ અધ્યાયનો ખરો યજુર્વેદ છે. અને તૈત્તિરીય એ યજુર્વેદ નથી; માટેજ તેને કૃષ્ણ (કાળો-રાત્રીના જેવો-અજ્ઞાનરૂપી અધિકારથી ભરેલો) અને ઓકારી કાઢેલો એટલે ઉચ્છિષ્ટ-ગૃહણ ન કરવા યોગ્ય કહેલો છે. તેની રચના પણ ઋગ્વેદાદિ ચાર વેદ વિરૂદ્ધ છે. ચારે વેદમાં સંહિતા એટલે મંત્ર તથા સ્તોત્ર અને બ્રાહ્મણ એટલે કર્મ તથા પ્રયોગ એ સ્પષ્ટ અને જુદા જુદા છે, ત્યારે આ તૈત્તિરીય વેદમાં મંત્ર, સ્તોત્ર, કર્મ, અર્થ, વાદ, પ્રયોગ વિધિ એ સર્વની એકત્ર ખીચડી છે! એટલુંજ નહિ પણ કૌલોપનિષત્; તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ, આરણ્યક અને ઉપનિષદ્; યુપલક્ષણ, છાગલક્ષણ; પ્રતિજ્ઞા, અનુષાઠ સંખ્યા, ચરણવ્યુત્ક, શ્રાધકલ્પ, પાર્શ્વ, ઋગ્યજુષી, ધંધકા-પુરણ, પ્રવરાધ્યાય, ઉકથશાસ્ત્ર, કૃતુસંખ્યા, નિગમ, યજ્ઞપાર્શ્વ, હોત્રક, પ્રસંવાત્થાન, કુર્મલક્ષણ એવાં ૧૮ પરિશિષ્ટો આ વેદના ગ્રંથ ભાગ છે: તે સર્વની શુદ્ધ અર્વાચીન ભાષા છે. એ પરિશિષ્ટોમાં લખ્યું છે કે યજુર્વેદમાં ૧૮૦૦૦ સ્તોત્ર તથા કર્મ છે તે સર્વ પાઠ કરવા. હવે એને ૧૮૦૦૦ સ્તોત્ર કર્મ કથ્યાં છે તેમાં સ્તોત્ર અમુક, અમુક પ્રકારનાં અને કર્મ અમુક, અમુક પ્રકારનાં એવો કોઈજ ઉદ્દેશ નથી; તેમને ઓળખવા માટે કાંઈ ચિન્હ પણ ખતાવ્યું નથી. મંત્રને કર્મ અને કર્મને મંત્ર આ પ્રમાણે જેને જેવું શીખવ્યું હશે તે તેવું કહે છે! આ પ્રમાણે તેમાં સર્વ ગડબડાધ્યાય છે. મૂળ ખરો યજુર્વેદ જેની સાંપ્રત શુકલ યજુર્વેદ સંજ્ઞા છે, તેની મંત્ર સંખ્યા ૧૬૦૦ ગણેલી છે, અને ઋગ્વેદાદિ પ્રમાણે તે ઉપલબ્ધ અને પ્રસિદ્ધ છે; તેવી રીતે આ તૈત્તિરીય વેદની મંત્ર સંખ્યા ગણેલી નથી તેથી તેમાં મંત્ર કર્મની ખીચડી છે અને તે પણ સર્વ ઉપલબ્ધ નથી. હાલમાં આ ખીચડી થોડી થોડી છપાઈ બહાર પડવા લાગી છે. સહુથી વિશેષ ધ્યાન આપવા જોગ તે આવત છે કે-“ઋગ્વેદેનહોતા કરોતિ” “યજુર્વેદેનાધ્વર્યુઃ” “સામ-વેદેનોદ્ગાતા” અને “અથર્વવેદેન બ્રહ્મા” આ પ્રમાણે હોતા, અધ્વર્યુ, ઉદ્ગાતા અને બ્રહ્મા એવા ઋગ્વેદાદિ અનુક્રમે પ્રત્યેક વેદના ૮ પુરોહિત યજ્ઞમાં જોઈએ, અને તેમણે પોતાપોતાના વેદોક્ત મંત્રોચ્ચારાદિ વિધિ કરવો એવી વેદજ્ઞા છે. તે પ્રમાણે પહેલાં હરિશ્ચંદ્ર રાજાએ યજ્ઞ કર્યો તેમાં વિશ્વામિત્ર, જમદગ્નિ, અગસ્ત અને વશિષ્ઠ; યુદ્ધિષ્ઠિર રાજાએ રાજસુયયજ્ઞ કર્યો તેમાં યાજ્ઞવલ્કય, વશિષ્ઠ, બ્રહ્મદેવ અને વ્યાસ એ ચાર પુરોહિત હતા. આમ દરેક યજ્ઞમાં જુદા જુદા વેદના જુદા જુદા

પુરોહિત હોય તો પોતાનો મઘ માંસ સેવન અને યજ્ઞમાન પત્નિગમન કરવાનો હેતુ સાધ્ય થવો કઠિન બાજી આ વેદના રચનારાએ સર્વ પુરોહિતોનો મંત્રોચ્ચારાદિ વિધિ આ નવીન એકજ વેદાંતમાં સર્વ આમિલ કરી ચરકાચાર્ય નામનો સ્વતંત્ર પુરોહિત કરાવ્યો છે ! પુરાણ વિષેમાં માટા માટા રાજા લોકોએ અનેક યજ્ઞો કર્યાનું વણુ ન છે, તેમાં ચરકાચાર્ય નામના પુરોહિતનો કોઇ જગ્યાએ ઉલ્લેખ નથી. ઉપરોક્ત તિત્તર પક્ષીની વાતો ઉપરથી વૈશમ્પાયન તૈત્તિરીય વેદના હતા એવું સ્પષ્ટ થાય છે. તેમના યજ્ઞમાન જનમેજય રાજાએ બે યજ્ઞ કર્યા હતા. તેમાં તો શુકલ યજુર્વેદનાજ પુરોહિત હતા. એ આ તૈત્તિરીય વેદ હોત તો જનમેજયે પોતાના ગુરુ કે જના મુખથી સર્વ ભારત સાંભળ્યું હતું તે વૈશમ્પાયનના મત પ્રમાણે યજ્ઞ કરી શુકલ યજુર્વેદી અધ્વર્યુને બદલે તૈત્તિરીયવેદી ચરકાચાર્યને નીમ્યો હોતજ; પણ તે પ્રમાણે બન્યું નથી. આવા અનેક પુરાવા ઉપરથી આ તૈત્તિરીય વેદ એ લોકોએ કદા પોતાનો હેતુ સિદ્ધ કરવાના અર્થેજ બનાવ્યાનું સિદ્ધ થાય છે. દરેક પુરાણમાં વર્ણન છે કે ઘંટાકર્ણ, મહાકાળ અને મહાસુર વિગેરે રાક્ષસો બ્રાહ્મણોનું રૂપ લઇ બ્રાહ્મણોને મારતા અને અધર્મ ફેલાવતા. બ્રાહ્મણોને ઘેર ફોગટ ચાકરી કરતા અને સમય પરત્વે પોતાનો હેતુ સિદ્ધ કરવા તૈત્તિરીય વેદ લોકોને સમજાવતા હતા. હેમાદ્રિ રામાયણમાં આ હિંસા યજ્ઞની શરૂઆતના સંબંધમાં લખ્યું છે કે પૂર્વે મંદ્રત રાજા પાંચ પર્વતક નામે બ્રહ્મકુળોત્પન્ન પણ મલેચ્છના સંસર્ગથી બધા યથેચ્છ વિજ્ઞાન આવ્યો, ત્યારે તેને રાજાએ સ્વર્ગ પ્રાપ્તિનો માર્ગ પૂછ્યો, તેના જવાબમાં પર્વતકે રાજાને યજ્ઞમાં બળી દેવાનું કહ્યું. એટલામાં ત્યાં નારદ આવી ચઢ્યા. તેમણે રાજાને કહ્યું કે આ પર્વતક બ્રાહ્મણ છતાં મલેચ્છની સંગતથી બધા થઇ સ્વમત પુષ્ટિકર્મ્માર્થે દેશે દેશ જઈ અના-

૧. મત્સ્ય પુરાણ (૨૭૨ ૨૭૩) માં પણ એજ મતવબનું વર્ણન છે.

૨. જનમતના પ્રયોગ આ વેદને અનાર્થ વેદ કહ્યો છે.

૩. આ પૌરાણિક કથા છે તેથી ચમત્કાર અને અલંકારથી તેનું વર્ણન કરેલું છે. તો પણ તેનું સાચું તત્ત્વ એ છે કે આ હિંસા યજ્ઞની શરૂઆત પર્વતકેજ શરૂ કરેલો છે એમાં સંશય નથી. આ બાબત કથા સમયમાં બની તે ચોક્કસ કરેલું કહાય છે. પણ તે આ અશાંતિના સમયમાંજ બની હશે એમ સમજાય છે. કારણકે વેદકાળમાં રાક્ષસોનું પ્રબળ નહોતું અને તેઓ આર્યોથી દયા-યજ્ઞજ રહેતા હતા. તેથી તેઓ આવા હિંસા યજ્ઞ બાળેજ કરી શકતા હશે.

ચારની પ્રવૃત્તિ કરે છે. એના આપ ખીરકદમ જે અવિચાર રાજના ઉપાધ્યાય હતા તેમની પાસે રાજપુત્ર વસુ, હું અને આ પર્વતક વિદ્યા-ભ્યાસ કરતા હતા. ગુરુએ અમારા જ્ઞાનની પરીક્ષા જોવા સારૂ અમોને એક એક અડદના લોટનું બકરૂં બનાવીને આપી કહ્યું કે ‘જ્યાં કોઈ જોનાર ન હોય ત્યાં તેનું ગળું મચરડીને આણું’ તેથી આ પર્વતક અને રાજપુત્ર બંને જાણે એક ભાગેલા ઘરના તળેના ભાગમાં જઈત્યાં કોઈ જોનાર નથી એવું સમજી બકરાને મરડી નાંખી ગુરુ પાસે આણ્યું, ત્યારે તેમની ભ્રષ્ટતા બાબત ગુરુની ખાતરી થઈ. આ બાજુએ હું એક પર્વતની ગુફામાં ગયો, ત્યાં હું જાતે જોનાર છું માટે પોતાની આંખો બંધ કરી તેને મારવાની તૈયારીમાં હતો; એટલામાંજ સર્વજ્ઞ, સર્વવ્યાપક પરમાત્મા જોનાર છે એવો વિચાર આવવાથી હું જેવું ને તેવું પુતળું ગુરુ પાસે લાવ્યો. ગુરુએ મારી પ્રશંસા કરી અને પોતાના છોકરાને વિદ્યા શીખવી રાખમાં ઘી હોમ્યા પ્રમાણે થયું, તે માટે રાજ તથા ગુરુએ પોતાના પુત્રો બાબત પશ્ચાત્તાપ કરી મુનિ દીક્ષા લીધી. જથી વસુ રાજ અને પર્વતક ઉપાધ્યાય થયા, પછી શું પૂછવું ? આ પર્વતક પોતાના મતની પુષ્ટિ કરાણ્યું જોટા ગ્રંથ રચી યજ્ઞ નિમિત્તે મઘ માંસ સેવન કરવા લાગ્યો. એક દિવસે અજ એટલે બકરો હોમવો એવો અર્થ કરી વિદ્યાર્થીઓને વેદ શીખવતો હતો, તે વખતે હું ત્યાં ગયો અને કહેવા લાગ્યો કે તમારા પિતાજી જે આપણા ગુરુ હતા તેમણે અજ એટલે ન ઉગે એવી ત્રણ વરસની જુની ડાંગેરના ચોખા, તથા તેના આટાથી યજ્ઞન કરવું એવું કહેલું છે, અને કોશમાં પણ તેનો તેવાજ અર્થ છે, છતાં તું ભલતોજ અર્થ કરી લોકોને અનાચારી કરે છે એ મોટું પાપ છે. તે ઉપરથી “આપણે વસુ રાજને પૂછવું, તે કહે તે સત્ય માનવું, અને જો મારું કહેવું મોટું કરશે તો હું જીભ કાઢી આપીશ ” એવું પણ તેણે કર્યું. પછી તેણે વસુ રાજને એકાંતમાં મળી અજ એટલે બકરો કહેવાનું તેમની પાસેથી વચન લેધ લીધું. એક દિવસે પૂર્ણ રાજ્યસભા ભરાયલી જોઈ હું ત્યાં ગયો અને મેં વસુ રાજને અજ નો અર્થ પૂછ્યો; વસુ રાજએ એકાંતમાં પર્વતકને વચન આપેલું હોવાથી તેમણે તેનો અર્થ બકરો કહ્યો. આવો જોટો અર્થ કહ્યા ઉપરથી દેવોએ (રાજ સભામાં ખીરાજોલા વિદ્વાનોએ) તેને સિંહાસન ઉપર પછાડી મારી નાંખ્યો, અને પ્રજાએ આ પર્વતકની પાછળ પડી તેને ગામ બહાર હાંકી કાઢ્યો હતો, જે મહાકાલ નામના રાક્ષસને મળ્યો. એક રાજ્ય-

કન્યાના સ્વયંવરના સંબંધમાં સગર રાજાને મારી નાંખવા માટે આ અસુરે પર્વતકને પોતાની સાથે લેઈ સગર રાજાને હલદ મુલત સમ-
ભવી તેને યજ્ઞના નિમિત્તે હિંસાદિ અધર્મમાં પ્રવર્તાવ્યો. હજારો હિંસા
કરી છેવટે સગર પોતાના પુત્રને ગાદી આપી યજ્ઞમાં પત્નિસહ બળી
મૂલ્યો. જે નરકમાં ગયો એવું પુરાણમાં લખેલું છે. આ પ્રમાણે હિંસા
યજ્ઞની પ્રવૃત્તિ મ્હેન્ટ સંગતથી આ પર્વતકે ચાલુ કરી. ” આ હકીકત
મરત રાજાને કહેવાથી તેણે પર્વતકને કેદમાં નાંખ્યો અને મેઘપથ
જે ચોખા અને તેના લોટથી હવન કરી સેંકડો યજ્ઞ કર્યા ” આવી
રીતે આ રાક્ષસોએ બ્રાહ્મણરૂપે વેદના નામે લોકોમાં હિંસા યજ્ઞ ફેલાવ્યા.
પોતાનો મઘમાંસ સેવનાદિ હેતુ સિદ્ધ થાય તે સારૂ યોનિતંત્ર, લિંગ-
તંત્ર, સુંદરીતંત્ર એવાં સેંકડો નરકમાં ડુખાડનારાં તંત્રો; ધર્મસિંધુ,
નિર્ણયસિંધુ, એવા અજ્ઞાનમાં ડુખાડનાર મતલબ સિંધુ-સમુદ્ર; તથા
નારાયણભટ્ટી, અનંતભટ્ટી, ગંગાભટ્ટી એવી દારૂની ભટ્ટીઓ જેવી સેંકડો
ભટ્ટીઓ જેવા અસંખ્ય વેદનિષેધ ત્રંચ રચી, આર્ય લોકોમાં બળી જઈ
હિંસાદિ નીચ કર્મ ચાલુ કર્યા અને પોતે પણ બ્રાહ્મણ થઈ બેઠા.

’ બ્રહ્માંડમાં સંચાર કરનાર વાયુ આ જીવોનો હેતુ છે, માટે તેને
શુદ્ધ સંખવા સારૂ યજ્ઞકુંડમાં રહવ્ય પદાર્થોના નિયમિતપણે હોમ કર-
વાથી તેમાંનાં દુર્જીવી તત્ત્વો નાશ પામી તે આરોગ્યતા ઉત્પન્ન કરે છે.
આરોગ્ય તેજ સ્વર્ગ (સુખ), આ કારણથી આર્ય લોકોમાં વેદકાળથી
સામાજિક નિયમ હતો કે પ્રત્યેક મનુષ્યે પ્રાતઃકાળે અને સંઘ્યાકાળે
સ્નાનાદિથી શુદ્ધ થઈ સુગંધી દ્રવ્યોની બાર બાર આહુતિઓ આપવી.
રાત્રીના મળમૂનાદિ દુર્જીવોનો સવારના હવનથી અને દિવસની દુર્જીવીનો

૧. આ રાક્ષસોમાંથી જે બ્રાહ્મણો થયા તે કયા કયા એ સંબંધમાં અમે
અને કાંઈપણ લખ્યું કશું કશું કશું કશું નથી. જેને ભણવાની કચ્છા હોય તેમણે
પડિત બાલાજી વિઠ્ઠલ ચાવડકર દ્વારા મરાઠીમાં અહિંસા ધર્મ પ્રકાશ નામનું
પુસ્તક છે તે ભેંજી લાલમાં પણ જે બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિમાં મઘમાંસાદિતું સેવન
કરવામાં બાધ મણાતો નથી, તે જ્ઞાતિઓ આ લોકોમાંથી વચ્ચેલી છે એમ તેમણે
સિદ્ધ કર્યું છે.

૨. કવ્ય પદાર્થોની વિગત:— (૧) પુષ્કારક:—વી, દુષ, બદામ, વિગેરે
(૨) મધુર-સાકર, ખીર, વિગેરે (૩) સુગંધી-ચંદન. વાળો, અળીલ, કેસર,
કસ્તૂરી, અગર, બાલકક, વિગેરે (૪) અન્નાદિક-ચોખા, જવ, તલ, વિગેરે (૫)
સેવનાસક-મગો, ગુજળ, ભવંત્રી, ગાદી. ચોખાન વિગેરે.

સંધ્યાકાળના હવનથી પરિહાર થાય છે. આ ઉપરાંત દર અમાવાસ્યા અને પૂર્ણિમાએ સર્વ આર્યાવૃત્તમાં ગામે ગામ મોટા મોટા યજ્ઞ થતા, જેથી વાયુ શુદ્ધ થઈ તેનો જળવૃષ્ટિ સાથે નિકટ સંબંધ હોવાથી વરસાદની વૃષ્ટિ સારી થઈ સર્વ પ્રકારે ચરાચરમાં આખાદાની અને સુખ થાય, એજ મુખ્ય યજ્ઞોદ્દેશ લક્ષમાં રાખીનેજ ઉપર પ્રમાણે હવ્ય પદાર્થો કરાવેલા હતા.

મનુષ્ય, પશુ, વિગેરે પ્રાણિ અમેઘ્ય એટલે અપવિત્ર છે તે છોડી દેવાં. અને પશુ એટલે ઉત્પન્ન માત્ર પદાર્થ હોઈ યજ્ઞમાં અન્ય સુગંધી હવનોપયોગી પદાર્થો સાથે મૂખ્ય ચીજ જૂની ડાંગરના ચોખ્ખા છે તે મેઘ્ય હવનાર્હ પશુ છે. તેના ભિન્નભિન્ન ભાગને વપા, માંસ, અસ્થિ એવાં પારિભાષિક નામ પ્રાક્ષણ ગ્રંથોમાં સ્પષ્ટ કરેલાં છે. આવી રીતે હવન વિધિથી કોણે કોણે યજ્ઞ કર્યા અને તે સમયમાં પુરોહિત કોણે કોણે હતા તે ખાખત ઇગ્વેદ ઐતરીય પ્રાક્ષણ પંચક ૮ ખંડ ૨૧-૨૨ માં ઉલ્લેખ પણ છે.

“ હરિઃ ૐ સયં પુરુષ માલમંત । સર્કિં પુરુષોઽભવદ્યાવશ્વંચ
ગાચ તૌગૌશ્ચ ગવયશ્ચા ભવતાં યવિ માલમંત । સર્કષ્ટોઽભવદ્ય મજ
માલમંત સશરમોઽભવ ત્તસ્મા દેતે ષાં પશૂનાં નાશિ તવ્યમપ ક્રાંત
મેદ્યા હૈ તે પશવઃ ॥

“ હરિઃ ૐ સર્વેષાં વા ઇષ પશૂનાં મેઘો યદમીહિ યવૌ....

“ મનુષ્ય, ઘોડા, ખળદ, મેંઢા, બાંટ, ખઠરાં, સરભ વિગેરે પ્રાણીનાં શરીર શુદ્ધ શોણિતજન્ય હોવાથી પ્રાણાન્તે અપવિત્ર થાય માટે માણસોએ તેનો લક્ષ કરવો નહિ. સૃષ્ટિ પદાર્થોમાં ત્રણ વરસની જૂની ડાંગરના ચોખ્ખા અને યવ વિગેરે શુદ્ધ ધાન્ય હવનાર્હ છે. તેજ યજ્ઞમાં નાંખવા ” એટલું જ નહિ પણ વેદમાં—

“ મિત્રસ્ય ચક્ષુષા સર્વાણિ ભૂતાનિ સમીક્ષામૈહ । માનસ્તોકે
તનયે માન આયુષિ માનો ગોષુ માનો અશ્વેષુરીરિષઃ ”

ઇત્યાદિ મંત્રોમાં મિત્રભાવ અને અહિંસાનોજ અનિવાર્ય સ્રોત

આશ્રમ પડે છે; છતાં પણ વેદની સત્ય આજ્ઞા અને સત્યાર્થ છોડી આ બ્રાહ્મણ રૂપે વિચરતા રાક્ષસોએ યજ્ઞમાં ગાય, બકરાં, ઘોડાં, મનુષ્ય વિગેરેના હોમ કરવાથી સ્વર્ગ મળે છે; એવા વિપરીત વેદમંત્રોના અર્થ કરી ભોળા લોકોમાં હિંસાયજ્ઞ કરવાની તથા વેદમાંના 'બૃહલોની (બૃહલ= મોટી+ઓની=ઉત્પત્તિસ્થાન) અર્થોત્ત જેનાથી આ સર્વ જગત ઉત્પન્ન થયું છે તે જગન્નાથ-પરમેશ્વર-માટે તેમની પુજા કરવી, એવો સત્યાર્થ છોડી માનવયોનિ એવો અમંગળ અર્થ કરી તે x x ની પુજા કરી ભોગવવાની પ્રવૃત્તિ ચાલુ કરી ! ગણપતિ એટલે મનુષ્ય, પશુ, વિગેરે ગણના પતિ અર્થોત્ત પરમેશ્વર; આ સત્યાર્થ છોડી રૂતિજન વિગેરે પુરોહિતો અથવા ઘોડાને ગણપતિ ગણી 'ગમ' નો 'મગ' વિપર્યાસ કરી તે ભગ શબ્દનો અર્થ જે અશ્વ્યાદિ છે તેને પણ દૂર મૂકી યોનિ એવા કયો, અને તે પણ કઈ સ્ત્રીની ? જે યજ્ઞ કર્તા યજ્ઞમાન પાસેથી પેટ ભરીને માંસ, મધ, મોટી રકમની દક્ષિણા અને ધાતીજોડા વિગેરે વસૂલાદિ મળે એવા યજ્ઞમાન પત્નીની ! આવા આવા વેદમંત્રોના અનેક અમંગળ અર્થ કરી લોકોમાં કેવળ બધાચાર અને દુરાચાર ફેલાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે !!! જેના સવિસ્તર દાખલા આપવા પણ ઉચિત લાગતા નથી કારણ કે તે હાથથી લખતાં પણ સંકેત અને લજ્જા ઉપજાવે તેવા છે. તોપણ જેને વિશેષ જણવાની જરૂર હોય તેણે મહર્ષિ દયાનંદ સરસ્વતિ કૃત ઋગ્વેદાદિ ભાષ્ય ભૂમિકાની પહેલી આવૃત્તિનાં પૃષ્ઠ ૨૪૩ થી ૨૬૨ સુધી એઈ લેવાં. ટુંકામાં એટલુંજ કે આ તૈત્તિરીય નામના નવા વેદમાં વેદ વિરૂદ્ધ અને સાધારણ જાની મનુષ્યને અગ્રાહ્ય એવી ક્રિયા ગ્રાહ્ય કરી છે, યજ્ઞવેદના પહેલા ૧૮ અધ્યાયમાં દશ પૂર્ણમાસ, સોમ-યજ્ઞ, અગ્નિચયન એવા વિષયોની જે સંહિતા શતપથ બ્રાહ્મણના પહેલા ૯ મા ઠાંડમાં સ્પષ્ટ કરી છે તે; અને અશ્વમેધ, નરમેધ, વિગેરે ખાખતમાં ૨૨-૩૬ અને ૪૦ મા અધ્યાયમાં સંહિતા તથા કોષ ઋગ્વેદોક્ત સંહિતા લેઈ આ વેદ બનાવી તેના આ રાક્ષસોમાંથી બની ખેંઠેલા બ્રાહ્મણોએ વિપરીત અર્થ કરી પોતાનો હેતુ સિદ્ધ થાય માટે તેને બંધબેસતાં

૧. બૃહલોનિનો અર્થ માનવયોનિ થયાથી કેટલોક સમય બ્યતિત થયા પછી સિંગયોનિની પુજા કરનારો વામનાર્ગ તેમાંથી કદબળ્યો જેનું વર્ણન આગળ આવશે.

અનેક પુસ્તકો લખી તથા મન્વાદિ સ્મૃતિઓમાં નવિન શ્લોકો ધુસારી સતિ થવાનો, યજ્ઞ અને શ્રાદ્ધના નિમિત્તે ગાય, બકરાં, મેંદાં, હેડકાં, અશ્વ અને તે પણ અધુંડે હોય તેમ છેવટ મનુષ્યોને પણ શસ્ત્ર સિવાય જળું દાખી શ્વાસ બંધ કરી અકળાવીને જખરજસ્તીથી કુરપણે મારી તેનું માંસ પુરુષ સુક્ત મંત્રથી પ્રોક્ષન (પાણી છાંટી) કરી ખાવાનો, મઘ પીવાનો, યજ્ઞમાન પત્નિ ભોગવવાનો, વિગેરે વિગેરે પશુત્વ પ્રવૃત્તિ-ને અનુસરતાં તત્ત્વો આર્ય ધર્મમાં મિશ્રણ કરવાનો વિધિ ચલાવ્યો ! સુધારાના શિખરે પહોંચેલા આર્ય શ્લોકો ન્યાયકળામાં પ્રવિણ અને ભૂત-

૧. મન્વાદિ સ્મૃતિઓમાં હિંસાસૂચક શ્લોકો ધુસાર્યા છે, પરંતુ તેજ અ-શોમાં અન્ય સ્થળે આ બ્રહ્મ કર્મનો નિષેધ દર્શક અનેક શ્લોકો પણ મળી આવે છે; તેનું પણ આ સ્વાર્થાંશોને લાન રહેલું નથી ! ! !

આવી રીતે ક્ષેપક મિશ્રણથી અશોને દૂષિત કરવાનું કામ આજદિન સુધી પણ ચાલુજ છે એમ કહીશું તો ખોટું કહેવાશે નહિ. આશરે ૩૫-૪૦ વર્ષ ઉપર કૃષ્ણાજી સાહે નામના એક ચિત્તપાવન બ્રાહ્મણે પરાશર સ્મૃતિની કેટલીક હસ્ત લિખિત પ્રતો મેળવી, જેમાંની એક પ્રત મુંબાઈ નિવાસી વે. શા. સં. બાબા પાલક ઉપાધ્યેની હતી, તેમાં કેટલાક હસ્તિત શ્લોક ૧૨ મા અધ્યાયના બ્રહ્મનિરૂપણ પ્રકરણમાં ધુસાર્યા; અને તે અધ્યાયના અથથી ઇતિ સુધીના બધા આંકડા પણ ફેરવી નાખ્યા ! એટલુંજ નહિ પણ જગ્યા ન મળવાથી બાબુપર કેટલાક શ્લોક ચરણ લખી તે મુજબ મુંબાઈના પ્રખ્યાત પંચાંગ છાપનાર શ્રીધર શિવલાલ મારવાડીના ‘જ્ઞાનસાગર’ છાપખાનામાં હજારો પ્રતો છપાવી. અને પછી તે મૂળ પ્રત ગુપચુપ પાછી તેના માલિકને આપી દીધી. આ વાત વાંચકોના ધ્યાનમાં આવવાથી તેમણે એ પ્રકરણ કોર્ટ સુધી લેઈ જવાની તૈયારી કરી, પરંતુ કેટલાક સારા ગૃહસ્થોએ વચ્ચમાં પડી એ ટંટો પતાવ્યો ! ! જે પ્રકીર્તિ શ્લોકો ધુસાર્યા હતા તે નીચે પ્રમાણે હતા—

કોક્ષળાશ્વિત પૂર્ણાસ્તે ચિત્તપાવન સંજ્ઞકાઃ । બ્રાહ્મણેષુચ સર્વેષુ યતસ્તે ઉત્તમામતાઃ ॥
યતેષાં વંશનાઃ સર્વે યજ્ઞેયા વાહ્મણાઃ સ્વભુ માધ્યાદિનાશ્ચ દેશસ્થા ગૌડ દ્રાવિડ ગુર્જરાઃ॥
તુર્ણાહા તૈલંગાદ્યાપિ ચિત્તપૂર્ણસ્ય વંશજાઃ । અતઃશ્વિતસ્મપૂર્ણ યો નિદ્યાત્તસ્ય ક્ષયોભવેત્॥

અર્થાત્—ચિત્તપાવન એ સર્વ બ્રાહ્મણોમાં શ્રેષ્ઠ હોઈ ગૌડ, દ્રાવિડ, ગુર્જર, દેશસ્થ વિગેરે સર્વ બ્રાહ્મણો આ ચિત્તપાવનના વંશજ છે. ચિત્તપાવનની નિંદા કરનાર કરાવનારનો ક્ષય થશે !

ભોજરાજાએ બખ્તવેલા સંજીવની ઇતિહાસમાં લખ્યું છે કે બ્યાસજી અને તેમના શિષ્યોએ મળી દસ હજાર શ્લોકનું બારત બનાવેલું હતું. હાલ તો તે વધીને ૬૫૮૨૬ શ્લોકનું થયું છે. ક્યાં દસ હજાર અને ક્યાં ૬૫૮૨૬ ! ! !

દયા ધર્મથી વર્તનારા તે આવાં પુસ્તક ખનાવે એ ખિલકુલ સંભવિતજ નથી; માટે આવાં પુસ્તકો રાક્ષસ કુળોત્પન્ન અને બેઠેલા બ્રાહ્મણોએજ નવાં રચેલાં હોવાં બેધએ, એવા ઉદ્ધાર મેઠસમૂહર અને મ્યુર જેવા પરદેશી શોષકોને પણ કાઢવા પડ્યા છે.

આવી રીતે આ અશાંતિના સમયમાં રાક્ષસો પૈકી જે બ્રાહ્મણો અને બેઠેલા હતા તેમણે વેદને નામે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે હિંસાદિ વિધાનો ફેલાવવા માંડ્યાં હતાં. એ કે સમજી અને વિચારવાન દિલેએ તેા તેમનો સંસર્ગ સરખો પણ રાખ્યો નહોતો, તેા પણ આવી પશુ પ્રવૃત્તિથી કંટાળેલા હોવા છતાં અજ્ઞાન અને અપદ લોકો આવાં વિધાનો વેદમાં છે, એમ તે લોકોના કહેવાથી માનતા હતા. જ્યારે બીજી બાજુએ બ્રાહ્મણો પણ રાજ્યાશ્રય મળતો ખંધ થવાથી સ્વાર્થને વશ થઈ ત્રીવર્ણને ક્રિયા કરાવતી વખતે કર્મોદિમાં વિવિધ ગુંથવાડો કરી દક્ષિણાદિને ખહાને તેમના ઉપર જીલમ-જખરાઈ-વાપરી નાણાં કઢાવતા હતા. આ ખંને કારણેથી આર્ય પ્રજા કંટાળી ગઈ હતી. આ સમયનો બાલ લેઈ બૃહસ્પતિ નામના જ્ઞાતિ બહિષ્કાર પામેલા બ્રાહ્મણે ચાર્વાક નામના સખ્સને નવો ધર્મ સ્થાપવા ઉશ્કેર્યો.

આ અશાંતિના સમયમાં બ્રાહ્મણો કહે તેજ ધર્મ એવી પ્રજાની માન્યતા હતી તેથી વેદધર્મનું સ્વરૂપ બદલાઈને જે નવું ધર્મ સ્વરૂપ ચાલતું હતું, તેને બ્રાહ્મણ ધર્મથીજ અને તેટલા સમયને બ્રાહ્મણકાળથીજ અમે ઓળખાવ્યો છે. કારણ કે તે સમયમાં બ્રાહ્મણોની સત્તા પ્રજા ઉપર જખરી હતી.

લોકાયતિક એટલે ચાર્વાક ધર્મ.

૧ બૃહસ્પતિ નામના બ્રાહ્મણને બીજા બ્રાહ્મણોએ કાંઈક કારણેથી જ્ઞાતિ બહિષ્કાર કર્યો હતો, તેથી તેણે ક્રોધે ભરાઈ બ્રાહ્મણોની સત્તા તોડવા માટે ચાર્વાકને ઉશ્કેરી તેની મદદથી લોકાયતિક (લોકોમાં સામાન્ય માનવામાં આવે તેવો) નામનો ધર્મ ચલાવવા પ્રયત્ન કર્યો. ચાર્વાકનો જન્મ શુદ્ધિષ્ઠિર શક ૬૬૧ (ઇ. સ. પૂ. ૨૪૩૯) માં વૈશાખ સુદી ૧૫ ના રોજ અવંતિ પ્રદેશના શંકોદ્ધારમાં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ ઇન્દુકાન્ત અને માતાનું નામ સુગિણી હતું.

૧ પોતાની બહેનની સાથે અયોગ્ય ધર્મ કરવાથી બૃહસ્પતિને જ્ઞાતિ બહિષ્કાર કરવામાં આવેલ હતો એવું એક જીન મંથમાં લખેલું છે.

બૃહસ્પતિના શીખવ્યા મુજબ ચાર્વાકે ઠેકઠેકાણે વ્યાખ્યાનો
આપતાં કહેવા માંડયું કે:—

નિહતસ્ય પશોર્યજ્ઞે સ્વર્ગપ્રાપ્તિયં દીપ્યતે ।

સ્વપિતા યજમાનેન તત્રકસ્માન્ન હન્યતે ॥

મૃતાનામપિ જન્તુનાં શ્રાદ્ધંચેતૃત્તિ કારણામ્ ।

ગચ્છતામહિ જન્તુનાં વ્યર્થ પાથેય કલ્પના ॥

“જ્યારે યજ્ઞમાં મારેલાં પશુને સ્વર્ગ પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે સ્વર્ગ જેવું અદ્વિતીય સુખનું સ્થાન પશુને આપવા કરતાં યજ્ઞ કરનાર યજ્ઞમાન પોતાના પિતાને મારી તે સ્થાન તેને આપે તો તે શું યોગ્ય નથી? શ્રાદ્ધમાં પિંડપ્રદાન કરવાથી મરનાર મનુષ્યને જ્યારે તૃપ્તિ થાય છે ત્યારે પ્રવાસે જનારને ભાથું આપવાનું શું પ્રયોજન છે?”

ઉપર મુજબ આક્ષેપો કરી લોકોને સમજાવવા લાગ્યો કે “સૃષ્ટિનો કર્તા કોઈ છેજ નહિ, પ્રત્યક્ષ જણાતો નથી. પૃથ્વી, વાયુ, તેજ અને પાણી એ ચારે તત્ત્વો પ્રત્યક્ષ જણાય છે, તેજાથી બધી સૃષ્ટિ થઈ છે. એ તત્ત્વો તેના સ્વભાવથીજ સૃષ્ટિ કર્મ કરે છે, જ્યારે ચારેનો અનેક પ્રકારે યોગ થાય છે ત્યારે જન્મ કાથો, મૃત્યુ અને પાનના સંયોગથી લાલ રંગ પેદા થાય છે તેમ જીવાદિ ઉત્પન્ન થાય છે. જીવ એવું ચૈતન્ય તે જડ તત્ત્વોથી જુદું નથી; એટલે ભસ્મ થયેલા દેહ પાછો આવતો નથી માટે પુનર્જન્મ જેવું કાંઈજ નથી. મુવા એનું નામજ મોક્ષ, સ્વર્ગ તો આ જગતમાં રહીએ ત્યાં સુધી મરજી મુજબ ખાઈ પીને સ્ત્રી સેવનાદિકથી આનંદ ભોગવવો તેજ છે અને દુઃખ વેઠવું એજ નર્ક છે; માટે જીવતાં સુધી સુખમાં રહેવું, દેવું કરીને પણ મિષ્ટાન્ન જમવાં, તથા પોતાને આનંદ થાય તેમ વર્તવું. વર્ણશ્રમાદિ ક્રિયાઓ કાંઈ કળ આપનારી નથી; અગ્નિહોત્ર, ત્રીદંડ સંન્યાસ, ભસ્મ લેપન વિગેરે કર્મોદિ ક્રિયાઓ બુદ્ધિ અને પરાક્રમ વગરના લોકોએ ઉપજીવિકા માટે ઉભા કર્યા છે! આ લોકમાં દાન કરવાથી સ્વર્ગમાં રહેલાઓ જે તૃપ્ત થતા હોય તો મહેલની અગાસી ઉપરનાને કેમ આપી શકાતું નથી? આ દેહમાંથી નીકળેલા જીવ જે પરલોકમાં જતો હોય તો સગાં વહાલાંના સ્નેહથી પીડાઈને તે કેમ પાછો આવતો નથી? માટે મરેલાની પ્રેતક્રિયા વિગેરે કાર્યો શ્રાદ્ધણાએ પેટ ભરવા માટેજ કર્યા છે, બીજું કાંઈ નથી. અશ્વનું લિંગ યજ્ઞમાન પત્નિએ

હાથમાં લેવું, માંસાદિનું સેવન કરવું વિગેરે અગ્રાહ્ય વાતો તેમાં હોવાથી 'વેદસ્ય કર્ત્તારિશ્ચંદ્રમુંદ નિશાચરાઃ' 'વેદના કર્તા ઠગ અને નિશાચર હોવા બેધએ. માટે સર્વ મનુષ્યે અને આ લોકાયતિક ધર્મ પાળવો એજ ઇષ્ટ છે." વિગેરે જણાવી ધર્મકર્મોદ્દિષ્ઠી તદ્દન વિરૂદ્ધ સ્વેચ્છાચારને ઉત્તેજક બોધ આપી પોતાના ધર્મનો ફેલાવો કરવા પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. આ સમયજ એવો હતો કે સર્વને અનુકુળ પડે તેવા સરળ ધર્મની જરૂર હતી, પરંતુ ચીરકાળથી પુનર્જન્મ અને મોક્ષની ભાવનામાં કિછરેલી આસ્તિક આર્ય પ્રજાને આ ધર્મ યોગ્ય લાગ્યોજ નહિ. કટલાક સ્વેચ્છાચારી અનિતિપ્રિય માણસો સિવાય તેમના ધર્મમાં વધુ શ્રોકા દાખલ થયા નહોતા, જે થોડા ઘણા દાખલ થયા હતા તેમનામાં પણ ચાર્વાકના મરણ (ઇ. સ. પૂ. ૨૩૭૩) પછી (૧) દેહનેજ પરમેશ્વર માનવાવાળા. (૨) ઇન્દ્રિયોનેજ પરમેશ્વર માનવાવાળા (૩) પ્રાણ-વાયુનેજ પરમેશ્વર માનવાવાળા અને (૪) મનનેજ પરમેશ્વર માનવાવાળા, એવા ચાર મતપંથ પડ્યા હતા. આ ધર્મમાં ચાર્વાકના પછી થોડા વરસે ક્ષપણક નામે એક આચાર્ય થયો હતો, તેણે પણ આ ધર્મના પ્રચાર માટે પ્રયત્ન કર્યો હતો. પરંતુ આ ધર્મમાં સામાન્ય શ્રોકને ધર્મ ભાવનામાં ઉત્સાહ થાય તેવી કોઈ પ્રકારની યોજના કે ધર્મ ત્રથ હતા નહિ તેથી જે કાંઈ થોડા ઘણા લોકો ચાર્વાક વિગેરેના સમયમાં દાખલ થયા હતા તેમના વંશજો સિવાય અન્ય લોક એ ધર્મમાં ભળ્યા નહિ અને તેથી બ્રાહ્મણ ધર્મનું પ્રાબલ્ય જેવું ને તેવુંજ કાયમ રહેવા પામ્યું હતું.

શિવ ધર્મવાળાઓએ આ ધર્મવાળાઓ ઉપર સખ્ત મારો ચલાવી તેમનાં વણ પુરનો નાશ કર્યો હતો અને તેથી આ મત માનનારાઓનો નાશ થઈ ગયાનું કહેવાય છે, પણ તેમ થયું નહોતું. ઇ. સ. ૮ મા સૈકામાં પણ એ ધર્મ માનનારાઓનું અસ્તિત્વ હતું એમ શંકર-ત્રિગ્વિજય ઉપરથી જણાય છે. હાલમાં તો આ ધર્મ માનનારાઓની સંખ્યા ઘણીજ જુગ ઐટલે નહિ જેનીજ છે.

૧. રૂ.વેદના ૧૦ મા મંડલમાં જર્મરી અને તુર્કરી શબ્દ આવે છે. જર્મરી નો અર્થ ભરણુ કરનાર અને તુર્કરી નો અર્થ શત્રુને મારનાર થાય છે. આ શબ્દોનો ઉચ્ચાર સાવનિક ભાષા જેવો સાંભળીને તથા યજ્ઞમાં પણ હોમવાનું વેદમાં છે, એવું તે વખતના બ્રાહ્મણો કહેતા હોવાથી ચાર્વાકે એવી પ્રીકા કરી હતી ! આ ઉપરથી તે વેદના સત્યાર્થથી અજ્ઞાત હોવાનું જણાય છે.

જૈન ધર્મ.

જૈન ધર્મના ગ્રંથો ઉપરથી એ ધર્મ ઘણો પુરાણો એટલે વેદ-કાળમાંજ સ્થાપન થયાનું જણાય છે. આવ પુરૂષ મનુ ભગવાનના સ્વયંભુ વંશના પ્રિયવત કુળોત્પન્ન નાભિ નામે રાજર્ષિની મરદેવી નામે સ્ત્રીથી ઉત્પન્ન થયેલ ઋષભદેવ (આદિનાથ) તેમના પહેલા તિર્થંકરથી એ ધર્મની ઉત્પત્તિ તેઓ માને છે, પરંતુ આર્ષ ગ્રંથો ઉપરથી તેને કંઈ ટેકો મળતો નથી. તે ઉપરથી એવું અનુમાન થાય છે કે જૈન ગ્રંથોમાં “ જગતનો કર્તા કોઈ ઇશ્વર નથી, પણ જોયો મુક્ત થયા છે તેજ અષ્ટાદશ દૂષણ રહિત ઇશ્વર છે. ” એવું લખેલું છે, તેથી તેમની માન્યતા પ્રમાણે જટલા ^૧અષ્ટાદશ દૂષણ રહિત તેમને માલુમ પડ્યા તેટલાઓને તિર્થંકર ગણી તેઓ જૈન ધર્મના હતા એમ ગોઠવવા તેઓએ પ્રયાસ કરેલો હોય એમ જણાય છે. કદાચ આદિનાથને જૈન ધર્મના સ્થાપક માનીએ તો, એટલું સ્વિકારવું પડશે કે વેદકાળમાં આર્યોવૃત્તના રાજાઓ તથા પ્રજા વર્ગ વિદ્વાન અને વિચારવાન હોવાથી તેમણે છેલ્લા તિર્થંકર મહાવિર સ્વામિના સમય સુધી તો આ ધર્મનું માથું ઉંચું થવા દીધું નહિ હોય; તેથી તે પ્રકાશમાં આવેલો નહિ અને ફેલાયેલો પણ નહિ. જૈન ધર્મના ગ્રંથોમાંથી એવી પણ નોંધ મળી આવે છે કે મૂળવેદ જુદાજ હતા પણ બ્રાહ્મણોએ સ્વાર્થ સિદ્ધિ માટે^૨ નવા વેદ ઉત્પન્ન કરી હિંસા વિગેરે પશુવૃત્તિ રૂપ વિધાનો ફેલાવ્યા હતાં.

યુદ્ધિષ્ઠર શક ૧૪૪૫ (ઇ. સ. પૂ. ૧૬૫૫) માં બહાર પ્રાંતના પટણા શહેરમ જન્મેલા કૉંકવેંક નામે રાજાએ ઋષભદેવની અંતર્નિષ્ઠતા સંપાદન ન કરતાં માત્ર તેમનો બ્રાહ્મચાર જોઈ, બ્રહ્મ કર્મનો ત્યાગ કરી દીક્ષા લેઈ તે વખતે પ્રચલિત બ્રાહ્મણ ધર્મની યજ્ઞદિક્ષિયાઓ વખતે થતી હિંસા અને શ્રાદ્ધ તર્પણાદિ ઉપર ચાર્વાકીની પેઠે

૧. જૈનદત્તસુરીના મત પ્રમાણે—જેનામાં બળ, ભોગ, ઉપભોગ, દાન અને પ્રતિગ્રહ એ પાંચ અંતરાય; તથા નિંદ્રા, ભય, અજ્ઞાન, જુગુપ્સા, હિંસા, રતિ, અરતિ, રાગ, દ્વેષ, અવિરતિ, સ્મર (કામ), શોક, અને મિથ્યાત્વ એ અષ્ટાદશ દોષ નથી તે જિનદેવ અથવા ગુરૂ કહેવાય, અને તેજ તત્ત્વજ્ઞાનના ઉપદેશક અને તિર્થંકર છે.

૨. જૈની આત્મારામ પણ લખે છે કે જૂના ચાર વેદ જૈન ધર્મને માન્ય હતા, પરંતુ તેમાં જ્યારથી બ્રાહ્મણોએ ધાલમેલ દીધી ત્યારથી મુખી દીધા.

આણેપો કરી તેમણે જૈન ધર્મને પ્રકાશમાં આણ્યો; તેથી જ તેમને જૈનાચાર્ય કહેવામાં આવે છે. મતલબ કે અરિહંતથી જ જૈન ધર્મની સ્થાપના માનવી એ યોગ્ય છે.

ચાર્વાક ધર્મ સ્વેચ્છાચારને પુષ્ટિ આપનારો હોવાથી અનિતિનો વધારો થયેલો બેધને લોકરચિને અનુકુળ થાય તેવા નિયમો અરિહંતે રચી બ્રાહ્મણ ધર્મથી પ્રસરેલી હિંસા વિગેરેનો અટકાવ કરવા સાર એવો સિદ્ધાંત ઠરાવ્યો કે “ અનાદિ સિદ્ધ દ્રવ્ય શક્તિ, પદાર્થોનો સ્વભાવ જડ ચેતનાદિ બનાવે છે; અને કાળ, સ્વભાવ, નિયતિ, કર્મ અને પુર-પકાર એ પાંચ ઉપાદાન મળવાથી વસ્તુમાત્ર બનતી બને છે. જન્મતનો કર્તા કોઇ ઇશ્વર સિદ્ધ થઈ શકતો નથી, જેઓ અષ્ટાદશ દૂષણ રહિત મુક્ત થઈ ગયા છે તેજ ઇશ્વર-જનન-તિર્થંકર છે. આત્મા ચૈતન્યમય, જ્ઞાન સ્વરૂપ, કર્મ ભોગવનાર, જન્માદિ લેનાર અને મોક્ષનો અધિકારી એવો નિત્યરૂપ જીવ પદાર્થ માનવો; બીજા પદાર્થ જીવથી વિપરિત ધર્મવાળા જડ રૂપ-અજીવ માનવા. જીવ અજીવ બંને અનંત છે. જીવ જ શરીરમાં બને તે શરીર જીવડો થઈ શકવા સમર્થ છે. જીવું કરે તેવું ભોગવે માટે મોક્ષની ઇચ્છાવાળાએ સત્કર્મ કરવાં બેધએ અને હિંસાદિથી દૂર રહેવું બેધએ. અહિંસા પરમોધર્મ છે માટે મન, વાણી અને કર્મ કરીને કોઇ પણ જીવને દુઃખ દેવું નહિ; સદાચાર પાળવો, પારકી વસ્તુ અધિકાર વગર લેવી નહિ, બ્રહ્મચર્ય પાળવું અને કોઈનું પણ દાન લેવું નહિ. આ પાંચ નિયમો તો દરેક જૈને પાળવા બેધએ. તેથી મોક્ષ પમાય છે. મનને વિષય વાસનાથી અટકાવવા માટે વ્રત, ઉપવાસ અને તપ વિગેરે કષ્ટકારક સાધનો કરવાં. ”

ઉપર મુજબ ધર્મ સિદ્ધાંત ઠરાવી ઉપદેશ આપવાનું શરૂ કર્યું, અને થોડે થોડે પ્રચાર વધતાં કેટલાએક આર્યો-બ્રાહ્મણ ધર્મ માનનારાઓ-આ ધર્મમાં દાખલ થવા લાગ્યા. પછી તેમણે ધર્મ સંબંધી કેટલાએક ગ્રંથો લખ્યા અને ઠેકઠેકાણે મઠ સ્થાપી તે મારફતે લોકોને જૈન ધર્મનો ઉપદેશ કરવાની ઝોઠવણ કરી, જેથી આ ધર્મ માનનારાઓની દિન પ્રતિદિન વૃદ્ધિ થવા લાગી. અરિહંત મુ. સ. ૧૫૩૩ (ઇ. સ. પૂ. ૧૫૬૭) માં નિર્વાણ પામ્યા. તેમના પછી સંભવ, અભિનંદન, સુમતિ, પ્રભુ, સુમાથ, ચંદ્રપ્રભુ, પુષ્પદંત, સિતાલ, શ્રેયાંશ, વસુપુજ્ય, વિમલ, અનંત, ધર્મ, તાંતીશાંતિ, કુંથુ, અર, માલી, મહિ-

સત્વૃત, નમી, ૧નેમીનાથ, પ્રાચીનાથ, એટલા તિર્થંકર થઈ ગયા. તે સર્વેએ પોતપોતાની શક્તિ મુજબ ઉપદેશાદિથી જૈન ધર્મનો પ્રચાર કરવા પ્રયત્ન કર્યા હતા. એટલામાં જ ઈ. સ. પૂ. પાંચમા શતકમાં બૌદ્ધ ધર્મ સ્થાપન થતાં આ ધર્મની વૃદ્ધિ થતી અટકી; પરંતુ થોડા જ સમય પછી જૈન ધર્મના છેલ્લા તિર્થંકર મહાવિર સ્વામિએ બૌદ્ધ ધર્મના આચાર્ય સાથે વાદવિવાદ કરી તેનો પરાજય કરી જૈન ધર્મની ફરીથી પ્રાણ પ્રતિષ્ઠા કરી હતી.

મહાવિર સ્વામિનો જન્મ ઈ. સ. પૂ. ૫૮૨ માં ક્ષત્રીકુંડ નગરીમાં ઇક્ષ્વાકુ વંશના સીદ્ધાર્થ રાજાની ત્રીશાળા નામની રાણીને પેટે થયો હતો, તેમનું પ્રથમ નામ વર્દ્ધમાન હતું, અને સમવીર નગરના રાજાની પુત્રી યશોદા સાથે પરણ્યા હતા. તેમને પ્રિયદર્શના નામની એક પુત્રી થયા પછી ૩૦ વરસની ઉંમરે પોતાના મહોટા ભાઈને કુંડુંબભાર સોંપી સંન્યાસ ગૃહણ કર્યો હતો. બાર વરસ તપશ્ચર્યા કરીને ૩૦ વર્ષ ધર્મોપદેશ આપવાનું કામ કર્યું હતું. તેઓ જણાવતા હતા કે “ઈંદ્રિયો નાશ થવાથી તેનું જ્ઞાન નાશ થતું નથી, કર્મની સત્તા જરૂર માનવી પરશે, કારણ કે પાપ પુણ્યની ઉત્પત્તિ જોવામાં આવે છે. પાપપુણ્યાદિ કર્મફળ, પાપપુણ્યાદિ કર્મનો આધાર, સ્વરૂપ જીવ, પદાર્થ એ વર્તમાન છે. પાપપુણ્યનું ફળ ભોગવવું પડે છે. પરલોક છે. સંસારની માયાજાળમાં ફસાયાથી જીવ પાપપંકમાં પડી અધોગતિ પામે છે, માટે પોતાની ઉન્નતિની આશા રાખનારાઓએ વિવેક શક્તિથી વિચાર કરીને કર્મના ફળાફળને સમજી લેઈ સત્કર્મ કરવાં અને જૈન ધર્મનાં જ ધર્મતત્ત્વો અરિહંત પ્રભુએ જણાવ્યાં છે તે પ્રમાણે ચાલવું. ઝંકારનો મંત્ર તેમણે કાયમ રાખ્યો છે, અને તેને મળતો નવકારનો મંત્ર પણ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. ઉપલાં ધર્મતત્ત્વ વેદધર્મને ઘણે ભાગે મળતાં જ છે,

૧ નેમીનાથ એ યાદવકુળના શ્રી કૃષ્ણચંદ્રના કાકા સમુદ્રવિજયના પુત્ર હતા એવું જૈન પુસ્તકોમાં લખેલું છે. પણ પુરાણ વિગેરે બીજાં હિંદુ ધર્મના કોઈ પણ પુસ્તકમાં તેવી નોંધ મળતી નથી. નેમીનાથ ઈ. સ. પૂ. ૧૧૨૦ માં હતા એવું કર્નલ ટોડને એક શિલાલેખ મળેલો તે ઉપરથી સિદ્ધ થયેલું છે, અને શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર તો ઈ. સ. પૂ. ૩૨ માં શતકમાં હતા; તે ઉપરથી ખુદ્દુ છે કે શ્રી કૃષ્ણચંદ્રના તેમને ભાઈ ગણવામાં આવ્યા છે તે હિંદુલોકો જેને વિષ્ણુતો અવતાર માને છે તે યાદવકુળના શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર નહિ પણ બીજા કોઈ શ્રીકૃષ્ણ હશે.

પરંતુ કર્મફળપ્રદાતા અને જગતનું નિત્ય મૂળ કારણ જે ઇશ્વર તેનો તેમણે સ્વિકાર કર્યો નથી, માટે બ્રાહ્મણ ધર્મવાળા આ ધર્મને પણ નિરેશ્વરવાદી ગણે છે.

આ ધર્મવાળા પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને શબ્દ ત્રણ પ્રમાણ માને છે. પણ શબ્દ પ્રમાણમાં વેદ નહિ પણ તેમનાં પોતાનાં આજમ માને છે. આ આજમ સર્વજ્ઞના શબ્દ છે અને મનુષ્ય સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ ચારિત્રી આવરણનો ક્ષય કરી સર્વજ્ઞ થઈ શકે છે. આ ધર્મમાં મૂખ્ય બે તત્વ ગણેલાં છે, જીવ અને અજીવ. અને તે બેને અનાદિ અને અનંત માને છે. કેટલાએક પદાર્થની વ્યવસ્થા જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આત્મવ, સંવર, નિર્ગરા, બંધ અને મોક્ષ એ નવ પ્રકારે કરે છે. આ ધર્મવાળાઓની જાણવા જેવી પ્રક્રિયા રસમ ભંગી-નય છે અને આ સમ ભંગીઓનો સ્વિકાર કરવાથી તેઓ સ્યાદાદીઓ કહેવાય છે. જે જૈનો સંસાર ત્યાગ કરે છે તે યતિ કહેવાય છે અને જો સૃષ્ટિસ્થાત્રમમાં રહે છે તે શ્રાવક કહેવાય છે.

મહાવિર સ્વામિના સમયમાં એક બાજુએ ધર્મનો પ્રચાર બીજી બાજુ ચાલતો હતો અને બીજી બાજુએ વેદધર્મ-બ્રાહ્મણોનો ધર્મ ચાલતો હતો, તેથી તેમણે સ્થળે સ્થળે ફરીને લોકોને ઉપદેશ આપી પોતાના ધર્મના અનુયાયી બનાવવા અથાગ પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો હતો. સરઆતમાં તેમણે જોશળ નામના ચંચળ અને વાદવિવાદમાં પ્રવિણ માણસને પક્ષમાં લેઈ તેને શ્રાસ્ત્રવતી તથા વૈશાલીમાં ઉપદેશ કરવા મોકલ્યો, ત્યાં જઈ તેણે અજ્ઞાન લોકોને સમજાવી જૈન મતાનુયાયી કર્યો. પછી મહાવીર સ્વામિએ કશાંબી વિગેરે સ્થળે ફરી ઉપદેશ કરી પોતાના

૧ છનોદા તત્ત્વમાં રૂચિ તે સમ્યગ્દર્શન, જે સ્વભાવાદિથી જીવ વિગેરે પદાર્થ અવસ્થિત છે તે સ્વભાવથી મોહ અને સંશયરહિત જ્ઞાન તે સમ્યગ્જ્ઞાન; તે મતિ, શ્રુત, અવધિ, મનઃપર્યાય, અને કેવળ એ પાંચ પ્રકારનું છે. સંસાર કર્મનો ઉચ્છેદ કરવાને ઉચ્છેદ, બ્રહ્મવાળા અને જ્ઞાનવાળા પુરૂષને પાપ પ્રતિ ચમન કરાવનાર કરણરૂપ ક્રિયાની નિવૃત્તિ તે સમ્યક્ ચારિત્ર; નિંદ યોગોનો સર્વથા ત્યાગ તે ચારિત્ર; તે અહિંસા, સુનૃત, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ એ પાંચ પ્રકારનું છે.

૨ સાત એકાંત મંત્રો સમાહાર તે સમભંગી, સમભંગીને નય તે સમભંગીનય.

અનુયાયીઓ વધારવા પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. કેટલાએક બ્રાહ્મણો પણ તેમના ઉપદેશથી તેમના મતમાં દાખલ થયા જે ગણાધિપ અને ગણ-ધર નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

આ ધર્મનું મુખ્ય સુત્ર અહિંસા પરમો ધર્મ છે, અને તે સંખ-ધર્મમાં તેમણે બહુજ સૂક્ષ્મ વિચાર કરેલા છે. મહાવિર સ્વામિના નિર્વાણ પછી તેમના મતના પંડિતોએ યોગ, પ્રાણાયામ, વિગેરે તત્ત્વજ્ઞાનનાં પુસ્તકો ઉપર સારો વિચાર કર્યો છે એટલુંજ નહિ પણ ન્યાય, વ્યાકરણ, કોશ અને સાહિત્યના વિષયમાં ઘણું લક્ષ આપેલું છે.

મહાવિર સ્વામિના નિર્વાણ પછી આ ધર્મમાં મતભેદ થતાં ઘણા પંથ અને સંપ્રદાય થયા છે. મહાવિર સ્વામિના પછી આઠ જુદા જુદા મતભેદ થયા તે પ્રત્યેકને નિન્હવ કહે છે. આઠમો નિન્હવ બોટિક શિવ-ભૂતિ મહાવીર સંવત ૬૦૯ માં થયો તેણે દિગંબર મત ચલાવ્યો, તે પહેલાં બધા જ્વેતાંબર હતા એવું જ્વેતાંબરો કહે છે; દિગંબરો પોતાનો મત પ્રાચિન જણાવે છે અને મહાવિર પણ દિગંબર હતા એમ ખતાવે છે. ખંડે જોતાં આ ભેદ મૂર્તિપૂજા ઉપરથીજ પડેલા જણાય છે. આ ધર્મવાળા તીર્થંકરનેજ ધશ્વર માને છે અને એવા ૨૪ તીર્થંકર-તેમના થઇ ગયા છે. ધર્મ ઉપર લોકોની વધુ આસ્થા બેસે તે સારૂ મહાવિર સ્વામીના નિર્વાણ પછી તેમના શિષ્યોએ તેમની મૂર્તિઓ કરી તેમને પરમેશ્વર તરીકે પૂજવાનો પ્રચાર કર્યો હતો. આ મૂર્તિઓના શણગારની ખાખતમાં મતભેદ થતાં જ્વેતાંબર અને દિગંબર એવા બે સંપ્રદાય ઉભા થયા હતા.

જ્વેતાંબર જૈન સાધુઓ રબેહરણ રાખનાર, ભિક્ષા ઉપર વૃત્તિ ચલાવનાર, કેશને તોડી નાંખનાર, ક્ષમાશીલ અને નિઃસંગ છે. કમંડલું રાખે છે, અને જ્વેત કપડાં પહેરે છે. દિગંબર સાધુઓ કેશ તોડી નાખે છે, હાથમાં પીંછી રાખે છે, પાત્રને ઠેકાણે હાથને કામમાં લે છે, ભીક્ષા આપનારના ઘરમાં ઉભા ઉભા ખાય છે, અને કહેવામાં આવે છે કે ખાતી વખતે પોતાનાં વસ્ત્ર વેગળાં મુકે છે અને વોરતી વખતે ઉપરનું વસ્ત્ર આધું કરે છે. આચાર પાળવે બહુ તિવ્ર કષ્ટ ભોગવે છે, યૌદ્ધને માને છે પણ અરિહંતને માનતા નથી. અને રંગેલાં કપડાં પહેરે છે.

જ્વેતાંબરો સૂવર્ણ રત્નાદિ અલંકારથી તીર્થંકરની મૂર્તિઓને શાવે છે, પણ દિગંબરો કાંઈ તે પ્રમાણે કરતા નથી. જ્વેતાંબરો ખાર

સ્વર્ગ અને ૬૪ ઈંદ્રને માને છે અને દિગંબરો ૧૬ સ્વર્ગ અને ૧૦૦ ઈંદ્રને માને છે. શ્વેતાંબરો અંજ (સાઓ) તીર્થંકરના સાક્ષાત શિષ્યોનાં રચેલાં છે એમ માને છે અને દીગંબરો તે પછીના આચાર્યોનાં લખેલાં કહે છે. શ્વેતાંબરો એને મોક્ષપ્રાપ્તિ થાય છે એમ માને છે અને દિગંબરો તેમ માનતા નથી.

આ બંને વર્ગમાં મળીને સાતસો ભેદ છે અને તેમાં મુખ્ય ૮૪ છે, તે દરેકને ગચ્છ કહે છે. વારંવાર જૈન સાધુઓએ ધર્મોપદેશ કરતા રહેવાની મહાવિર સ્વામિએ બાંધેલી પ્રનાળીથી તથા મૂર્તિપુજાદિથી મોક્ષ મળશે એવી ભાવનાને લીધે આ ધર્મ વધુ ફેલાયો અને ઇ. સ. ના ૩ જ તથા ૪ થા સૈકામાં તે પૂર્ણ ઉન્નત સ્થિતિમાં હતો પણ પાછળથી પુરાણો થતાં આ ધર્મ વધુ ફેલાતો અટક્યો હતો, તો પણ ઇ. સ. ના ૧૨ મા સૈકામાં કુમારપાળ રાજાએ તેને સારો આશરો આપ્યો હતો. પછીથી એ ધર્મની વૃદ્ધિ થતી અટકી. અમદાવાદના હુંપક નામના લેખકે સંવત ૧૫૦૮ માં જુદા પડીને મૂર્તિપુજા, જપ, કથા, વાત્તા, વિગેરે માનવાં નહિ એમ ઠરાવો લીંબડીમાં સંવત ૧૫૩૪ માં સ્થાનકવાસી નામે પંથ ચલાવ્યો. સંવત ૧૭૦૯ માં સુરતના વોરા લવજીએ છુટા પડીને મોંઢે પાટી બાંધવાનું ઠરાવી નવો માર્ગ ચલાવ્યો. વિક્રમના ૧૮ મા સૈકામાં ધર્મદાસ નામના છોંપાએ ૧ દુંદીયા પંથ કાઢ્યો જેમાં પણ તેરાપંથી અને વીશાપંથી એવા ભેદ છે. દુંદીયા પુજા, વખાણ, વિગેરે બ્રાહ્મોપચારને બહુ માનતા નથી, પણ હિંસા ધર્મ માટે સખ્ત આચાર પાળે છે, અને ગુરૂ તથા પુજને માનતા નથી. આવી રીતે જૈન ધર્મમાં પણ મતભેદથી અનેક પેટા પંથો ઉદ્ભવેલા છે. સર્વ પંથનો આશય અહિંસા પરમોધર્મ એ સુત્ર જોમ અને તેમ સારી રીતે પાળી શકાય એમ કરવાનો છે. આ ધર્મવાળા પુનર્જન્મ માને છે, વ્રજચય પાળવાનું શ્રેષ્ઠ ગણે છે,^૧ જાતિભેદ માનતા નથી-હાલમાં તો તેમનામાં

૧ આ પંથના સાધુઓ રાત્રી દિવસ મ્હોં બાંધી રાખે છે અને વગર ખરડે પેશાબ વાપરે છે. દિશાએ જઈ હાથ પણ પેશાબથી ધુવે છે ! પાંચ સાત દિવસમાં એકજ વખત સ્નાન કરે છે. ગાંડે ગયા બાદ જીવ હિંસા બચાવવા માટે નકંને પણ ચુંથી ચુંથી માટી સાથે મેળવી દે છે.

૨ મૂળથીજ આ ધર્મમાં જાતિભેદ નથી. મહાવિર સ્વામીએ અનેક જુદી જુદી જાતના માણસોને જૈન ધર્મમાં દાખલ કર્યા હતા અને જાતિભેદ ન રાખવો

પણ જાતિ ભેદ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. કપાળમાં ચંદનનો પીળો ચાંદલો કરે છે, આ ધર્મ માનનારાઓની સંખ્યા ૧૬ લાખ જેટલી છે અને તેમનો મોટો ભાગ વહેપારી તથા શ્રીમંત છે. આ ધર્મમાં પુસ્તક ભંડાર સારો છે. ગીરનાર, અષ્ટાપદ, પાવાપુરી, ચંપાપુરી, પાલીતાણા, આણુ અને સમેત શિખર એ તેમનાં સાત મુખ્ય તિર્થ સ્થાનો છે.

આ ધર્મની બ્રાહ્મણ ધર્મ ઉપર ઘણી અસરો થઈ છે. ૨૪ તિર્થ-કરોની પેઠે વિજળુ ના ૨૪ અવતાર કરાવી મૂર્તિ પુજાનો વિધિ શરૂ કરવો પડ્યો, તેમના સાત તિર્થ સ્થળને પેઠે સાત પુરી તેમણે કરાવી દીધી અને તેને ટેકો આપવા માટે પુરાણો રચી તેનાં ચિત્તાકર્ષક મહાત્મો લખ્યાં. યજ્ઞમાં પશુનો હોમ થતો ખંધ કરવાની ફરજ પડી અને અહિંસા પરમોધર્મ સ્વિકારવું પડ્યું. સાધુ નામધારીને દાન આપવાની પ્રણાલીકા શરૂ થઈ. સર્વ વર્ણના મનુષ્યને સાધુ થવાની છુટ થઈ. મૂર્તિ પુજા અને ઉપવાસાદિ કષ્ટકારક વ્રતો જે હાલ હિંદુઓમાં જોવામાં આવે છે, તે આ ધર્મનીજ અસર છે.

બૌદ્ધ ધર્મ.

વેદનું સત્ય સ્વરૂપ પલટાવી દેઈ બ્રાહ્મણોએ જે જખરી સત્તા જમાવી હતી, તેને તોડવા માટે પ્રથમ ચાર્વાકે અને પછી જૈન ધર્મ-વાળાઓએ ઘણા પ્રયત્ન કર્યા હતા. પરંતુ ચાર્વાક ધર્મનાં સ્વેચ્છાચારે વર્તવાનો અને ઈશ્વર નથી એવાં તત્ત્વ જનસમાજને યોગ્ય લાગ્યાં નહિ તેમ જૈન મતની તપ, ઉપવાસ, વિગેરે કાયાકષ્ટની કઠિણ નિતિ સખત હોવાથી બ્રાહ્મણ ધર્મ માનનારાઓમાં ઘણા માણસો તેમાં દાખલ

એવો બોધ પણ કર્યો હતો. હિંદુધર્મ વર્ણવ્યવસ્થા કલ્પદ્રુમ નામના હિંદી પુસ્તકમાં જણાવેલું છે કે “ રત્નપ્રભુસુરીએ વિ. સં. ૨૨૨ ના અરસામાં અનેક ચમત્કારો મહારાજ ઉપલદેવજીને દેખાડવાથી હજારો નીચ જાતિના લોકો જૈન ધર્મી થયા, અને તે હજારો જાતિ આસવાળ નામથી ઓળખાય છે. તેમનામાં જાળયા, ચુરેલીયા, કુકરા, સીંગી, દુધેરીયા, ધપખ્યા વિગેરે ૮૪ જાત છે. તેનો અર્થ કરીએ તો જાળયા એટલે સુપડાં બનાવનાર, ચુરેલીયા એટલે ચારીઓ કરનાર કુકરા એટલે કુતરાં પાળનાર, સીંગી એટલે શીંગડાંના બેહેપારી, દુધેરીયા એટલે દુધ વેચનારા એમ અનેક જાતિઓનું મિશ્રણ એ આસવાળ જાતિ છે. મતલબ કે જૈન ધર્મમાં જાતિ ભેદ નથી, પરંતુ હિંદુઓના દેખાદેખી તેઓમાં પણ જાતિ ભેદ દાખલ થયો છે !!!

થયા નહોતા. જેના પરિવારને બ્રાહ્મણ ધર્મનું જોર અન્ય ધર્મવાળા કરતાં વિશેષ જ રહેવા પામ્યું હતું. પણ જોઈ ધર્મથી તે ધર્મને સખ્ત ફટકો પડ્યો; તે એટલે સુધી કે બ્રાહ્મણ ધર્મ દુટવાની અણી પર આવી ગયો હતો.

ઇ. સ. પૂ. ૬૨૩ માં કપિલવસ્તુના રાજ્ય શુદ્ધોદનને ત્યાં જૈતમ નામનો બુદ્ધિશાળી પુત્ર પેદા થયો, તે નહાનપણથી જ વિચારશીલ સ્વભાવનો હતો. એક વખતે કેટલાક દુઃખી, આધિવ્રત ભિક્ષુકો દષ્ટિએ પડવાથી તેને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો અને તેથી તે પોતાની ૩૦ વર્ષની ભરયુવાન અવસ્થામાં પોતાના પિતા, માતા, પત્નિ અને ન્હાનો બાળક છોડી વનમાં જતો રહ્યો, અને સંન્યાસ ગ્રહણ કરી તે વખતના પ્રચલિત ધર્મોનો અભ્યાસ કરી છ વરસ સુધી તપ કર્યું, પણ તેથી તેને શાંતિ થઇ નહિ. તેને એવો વિચાર સુઝ્યો કે આમ કાયા કષ્ટથી મુક્તિ મળે નહિ; પરંતુ નિતિમાન, પવિત્ર અને ચોખ્ખો જીંદગી ગાળી પ્રાણિ માત્રની ઉપર દયા રાખી તેમનું ભલું કરવાથી જ મુક્તિ મળે. તેથી તેણે કાશીમાં આવી ઉપદેશ કરવા માંડ્યો કે “જે લોકો નિષ્કલંક અને પવિત્ર જીંદગી ગાળે છે, સાચું જોલે છે, અને પાપ કરતા નથી; તેમનામાં કોઈ ઉચ્ચ નીચ નથી. સઘળાં મનુષ્ય સરખાં છે માટે વર્ણભેદ નહોતો છે. આ ભવમાં અને હવે પછીના ભવમાં માણસની સ્થિતિનો આધાર તેનાં કૃત્યો ઉપર છે. પાપાચારનું ફળ દુઃખ અને સત્કર્મનું ફળ શાંતિ તથા સુખ છે. પુનર્જન્મ છે. શાંતિ સુખ મેળવવા માટે સત્કર્મ કરવાં જોઈએ. દેવોને યજ્ઞો વડે સંતોષવાથી પાપ નાશ પામતું નથી, ધર્મગુરુઓની યાચનાથી કોઈનું ભલું થતું નથી, માણસ જેવું કરે છે તેવું ભોગવે છે માટે યજ્ઞો કરી હિંસા કરવી તે નિરર્થક અને પાપરૂપ છે. જે માણસ પાપ કર્મ કદાપિ કરતો નથી અને સારાં કૃત્યો કરી લોકોનું ભલું કરવામાંજ મગ્ધો રહે છે તેને મોક્ષ એટલે નિર્વાણ મળે છે. વિચેરે” આ પ્રમાણે તેના ઉપદેશમાં સમાયલી સમાન ભાવના, સર્વને સરખા અધિકાર, કર્મધર્મની ઠડાકુટ વગરનો ફક્ત દયાને સિરોમણી ગણી વૃષ્ટાનો ભંગ માની સદાચારથી વર્તવાનો યોગ; ઝરીબ અને તબંઝર, ઉચ્ચ અને નીચ, તથા સઘળી વર્ણના સ્ત્રી પુરુષોને યથાર્થ લાગ્યો તેથી તેઓ જોઈ ધર્મમાં દાખલ થવા લાગ્યા. ધીમે ધીમે બ્રાહ્મણધર્મ માનનાર લોકો લોકો અને રાજ્ય મહારાજાઓ

પણ આ ધર્મમાં દાખલ થયા અને ઈ. સ. પૂ. ૫૪૩ માં ગૌતમ બુદ્ધ નિર્વાણ પામ્યા તે વખતે આ ધર્મના અનુયાયીઓની મહાન સંખ્યા હતી.

જે માણસોને દુનિઆના પ્રપંચોથી દુર રહી પવિત્ર જીવન ગાળી શાંતિ મેળવવાની ઇચ્છા થઈ હતી તેઓને ગૌતમ બુદ્ધે સાધુ અને સાધ્વિના પવિત્ર વર્ગમાં દાખલ કર્યા હતા. તેઓ માથાં મુડાવતા, પીળાં વસ્ત્ર પહેરતા અને ભિક્ષા વડે ગુજરાન નીભાવતા. તેમને રહેવા માટે વિહાર (મઠ) સ્થાપ્યા હતા. તેમાં રહી તેઓ શાંતપણે વિચાર કરતાં, અધ્યયન કરતા, અને આઠમાસ કરતા રહી જન સમાજમાં બુદ્ધના ઉપદેશ સિદ્ધાંતોનો ઉપદેશ કરી ધર્મપ્રચાર કરતા. ચોમાસાના ચાર માસમાં તેઓ એકજ જગ્યાએ રહી ઉપદેશ કરતા. બુદ્ધના નિર્વાણ પછી પણ તેમના શિષ્યોએ આ પ્રમાણે ધર્મ પ્રચારનું કામ શરૂ રાખ્યું હતું. ઈ. સ. પૂ. ૪૭૭ માં બૌદ્ધના ૫૦૦ શિષ્યોએ પટણામાં સભા ભરી તેમના વચનો અને શિક્ષણ સુત્રો એકઠાં કર્યા હતાં. આ વખતે મગધનું રાજ્ય ઘણું ખજવાન હતું, અને ત્યાંનો રાજા પણ બૌદ્ધ ધર્મનુયાયી હતો. ઈ. સ. પૂ. ૨૬૩ માં મગધની રાજગાદી ઉપર અશોક નામે રાજા હતો તેણે આ ધર્મને રાજ્યધનથી મદદ આપી પોતે જહોર રીતે બૌદ્ધધર્મ પાળવા લાગ્યો. અત્યાર સુધી બ્રાહ્મણ ધર્મ એ રાજ્ય ધર્મ મનાતો હતો, પણ અશોકે તે ન સ્વિકારતાં બૌદ્ધધર્મને રાજ્યધર્મ ઠરાવ્યો. અને ધર્મના નિયમો નક્કી કરવા સાડ તેણે ઈ. સ. પૂ. ૨૪૨ માં બૌદ્ધ સાધુઓની મોટી સભા મેળવી તેનાં પવિત્ર વચનો એકઠાં કરાવી માગધી ભાષામાં લખાવ્યાં. એટલુંજ નહિ પણ, તેના સારાંશ તરીકે ૧૪ આસાઓ ઘડી ઠેકઠેકાણે પથ્થર અને સ્થંભોમાં કોતરાવી. તથા કાશ્મિર, ટિબેટ, બ્રહ્મદેશ, દક્ષિણ, અને લંકામાં સાધુઓ મોકલી ધર્મપ્રચાર કરાવવા માંડ્યો. આ પ્રમાણે રાજ્યાશ્રય મળવાથી આ સમયમાં બૌદ્ધ ધર્મની ખરેખરી ચઢતી થઈ હતી.

મગધનું અશોકના વંશનું રાજ્ય નખળું પડ્યા પછી તે આંધ્રકુળના રાજાઓના હાથમાં ગયું હતું, તે વંશમાં ૨૪ રાજા થયા હતા. તેટલો સમય બૌદ્ધ ધર્મની વૃદ્ધિ અટકી ગઈ. પરંતુ મહ્ય એશિયાના તાતાર લોકોની સિંથીયન જાતિએ કાશ્મીરમાં રાજ્યગાદી સ્થાપી હતી તેની એક ખીજ શાખા (હુણ) એ આંધ્રકુળના છેલ્લા રાજા સમુદ્રગુપ્તને હરાવી ઈ. સ. ની શરૂઆતમાં દિલ્હીમાં પણ ગાદી સ્થાપી હતી. કાશ્મી-

રની માદી ઉપર ઈ. સ. ૪૦ માં કનિષ્ઠ નામે રાજ્ય રાજ્ય કરતો હતો તેણે પણ જોદ્ધ ધર્મની સલા મેળવી તે ધર્મના ઉપદેશકોને ટિપ્પેટ વિષે સ્થળે ધર્મપ્રચાર માટે મોકલી ઉત્તેજન આપ્યું હતું. માળવાના પ્રખ્યાત રાજા વિર વિક્રમાદિત્યે ઈ. સ. પૂ. ૫૬ માં શક લોકો ઉપર ચઢાઈ કરી તેમને દીક્ષીમાંથી હાંકી કાઢી પોતાની રાજધાની ઉજ્જૈનમાં કાયમ રાખી હતી. તે શિવધર્મી રાજા હતો તેથી જોદ્ધધર્મને રાજ્યાશ્રય મળતો જાય થયો.

જૈનધર્મવાળાઓએ જોદ્ધ ધર્મની વૃદ્ધિ થતી અટકાવવા પ્રયાસ કર્યો હતો, પરંતુ તેમાં તે બેઠાએ તેવા કાળ્યા નહોતા. અને બ્રાહ્મણધર્મ ઉપર જોદ્ધ, જૈન અને ચાર્વાક એ ત્રણે ધર્મવાળા મારો ચલાવી રહ્યા હતા, તેમાં વળી અશોકના સમયમાં તો જોદ્ધધર્મ રાજ્યધર્મ થઈ પડ્યો હતો તેથી તે વખતે બ્રાહ્મણધર્મ બિલકુલ ડગુમગુ સ્થિતિમાં આવી જઈ ટૂટી જવાની અણી ઉપર આગ્યો હતો. માટે બ્રાહ્મણ ધર્મના વિદ્વાનોએ બજૂત થઈ શિવ અને ઋષિ પ્રભિત યોગી ધર્મ મારફતે તાર્કિક રીતે રચી તેમના સામે થવા પ્રયાસ કર્યો હતો, પરંતુ તેમાં તે કાવી શક્યા નહોતા. જોદ્ધ ધર્મની નિતિ ઘણીજ સખત હોવાથી સ્વાર્થમય બુદ્ધિના માણસોને તે કઠણ લાગતી હતી. માટે સમય સંજોગોના વિચાર કરી જૈન ધર્મની પેઠે બ્રાહ્મણોએ મૂર્તિ પુજા શરૂ કરી તેની ભક્તિથીજ-માત્ર નામ સ્મરણ કરવાથીજ-સર્વ દોષ કપાઈ જઈ સ્વર્ગ-મોક્ષ-મળે છે, એવા પુરાણિકા ધર્મનો પ્રચાર કરવા માંડ્યો. એટલે જોદ્ધ ધર્મના લોકો પોતાનો ધર્મ છોડી વૈષ્ણવ થવા લાગ્યા. ઈ. સ. ના ૩ જી શતકમાં વિષ્ણુ સ્વામિ નામના સંન્યાસીએ વૈષ્ણવ ધર્મ સ્થાપ્યો હતો અને ત્યાર પછી પુરાણિકાના આધારે અનેક પંથો હિંદુ ધર્મમાં પેદા થયા. તે દરેકમાં થોડે થોડે જોદ્ધ ધર્મોનો પોતાની મરજી અનુસાર દાખલ થવા લાગ્યા. અને જોદ્ધ ધર્મની વૃદ્ધિ થતી અટકી ગઈ. ઈ. સ. ના આઠમા સૈકામાં કુમારિલ્લ ભટ્ટના પ્રયાસથી કેટલાએક જોદ્ધ ધર્મ તથા હિંદુઓના ચાલતા એકાદ ધર્મ પંથમાં દાખલ થઈ ગયા, જ્યારે કેટલાએક આ દેશ છોડી ચીન, ટિબેટ, બ્રહ્મદેશ, લંકા, જાપાન, વિષેમાં જતા રહ્યા. હજુ પણ એ દેશોમાં આ ધર્મ માનનારની સંખ્યા ઘણી છે અને પૂર્વિ ઉપર આશરે ૪૦ કરોડ માણસો આ ધર્મના અનુયાયી છે.

પરમેશ્વરના અસ્તિત્વ માટે આ ધર્મ કાંઈ પણ વિચાર કરેલો જણાતો નથી તેથી બ્રાહ્મણ ધર્મ માનવાવાળા આ ધર્મને પણ નાસ્તિક મતમાં જ ગણે છે.

આ ધર્મમાં પણ પાછળથી પુરાણોની અસર થતાં અવતાર, મૂર્તિપૂજા, કર્મ; ધર્મ, આચાર, જપ, માળા સર્વ સારી પેઠે વધ્યાં હતાં અને કેટલાંક કુતર્ક વાક્યો પણ દાખલ થયાં હતાં. ઉપરાંત મતભેદ થતાં શુન્યવાદ, યોગાચાર, સૌત્રાંતિક અને વૈભાષિક એવા ચાર પંથ પડી ગયા. અને માંસ ભક્ષણની સ્પષ્ટ મનાઈ છતાં પણ આર્યાવૃત્તની બહાર જ દેશોમાં આ ધર્મનો ફેલાવો છે, ત્યાં એ ધર્મવાળા માંસ ભક્ષણ પણ કરે છે.

આવી રીતે આ ધર્મ આ દેશમાંથી નષ્ટ થયો ખરો, પણ તેની ઘણી અસરો રહી ગઈ છે. સર્વને સરખો અધિકાર અને સમાન ભાવના રાખવારૂપ આ ધર્મના ઉપદેશને લીધે પ્રાચીન વર્ણ વ્યવસ્થા અવ્યવસ્થિત થઈ ગઈ, યજ્ઞાદિ ક્રિયાઓ ખંધ પડી. સાધુ માત્રને દાન આપવાની પ્રનાલિકા શરૂ થઈ અને બ્રાહ્મણ સિવાયના ક્ષત્રી, વૈશ્ય, શુદ્ર અને સ્ત્રીઓને પણ મોક્ષનો અધિકાર છે એમ સ્પષ્ટ થઈ ગયું. ધર્મ દયાનું મૂળ છે એમ કહેવાતું હતું તે બદલાઈને રદયા ધર્મનું મૂળ છે એમ મનાવા લાગ્યું.

૧. વૈભાષિક મુખ્યત્વે કરીને અર્થને જ્ઞાનાન્વિત માને છે. સૌત્રાંતિક બહિર અર્થ પ્રત્યક્ષ ગ્રાહ્ય નથી એમ માને છે. યોગાચાર બુદ્ધિ આકાર સહિત છે એમ માને છે. શુન્યવાદી સઘળું શુન્ય માને છે. ચારે પ્રકારના જોડો રાગાદિના, જ્ઞાન સંતાનના અને વાસનાના ઉચ્છેદથી મુક્તિ માને છે.

૨. અહિંસા પરમોધર્મ અને દયાધર્મનું મૂળ છે એ સુત્રોને જૈન તથા જૌદ્ધ ધર્મવાળાઓએ હદથી વધુ વજન આપી આર્યોના-હૃદયને હિનસત્ત્વ, સંકલ્પ અને ક્રોધના બનાવી દેશને પરાધિનતામાં હુળાવ્યો; એવો કેટલાએક વિદ્વાનોનો મત છે. જોકે આ માન્યતા સર્વોંશે સત્ય નથી, તોપણ એટલું તો ખરું છે કે આ બંને ધર્મવાળાઓએ ક્ષત્રી વર્ગને વાણિયા બનાવ્યાથી ક્ષાત્ર તેજને થોડો ધણો ઘટકો તો લાગ્યો હશે. બાકી ભારતની અવનતિનું ખરું કારણતો વર્ણશ્રમનાં, અને તેમાં પણ વિશેષે બ્રહ્મચર્યશ્રમનાં ધર્મ કર્મનો લોપ થયો તેજ છે.

ઋષિ પ્રલિત-યોગી માર્ગ.

આ ઋષિ પ્રલિત યોગી માર્ગ શ્રી રામચંદ્રજીના ગુરૂ વસિષ્ઠથી આવેલો છે, પરંતુ આ માર્ગ ઘણો કઠિણ હોવાથી તેમાં પરમહંસ અને સંન્યાસિઓ સિવાય બીજા કાંઈ માણસો દાખલ થઈ શકતા નહોતા, તેથી એ મત વધારે પ્રચલિત નહોતો. વેદના જ્ઞાનકાંડને મૂખ્ય ગણી વેદોક્ત ધર્મની યજ્ઞાદિ સઘળી ક્રિયાઓ કરવી, જીવ હિંસા કરવી નહિ, ગાયત્રીનો જપ કરવો, અને પ્રાણાયામાદિથી ચિત્તની શુદ્ધિ રાખી સર્વત્ર વ્યાપક અને નિરાકાર, નિરંજન, જ્યોતિ સ્વરૂપ ઇશ્વરમાં મન બેડવું એ આ માર્ગનો મૂખ્ય સિદ્ધાન્ત છે. મહાત્મા 'વેદ'વ્યાસ પણ આ ધર્મમાં હતા. તેમણે “ આત્મા સર્વત્ર એકજ છે, વેદનો જ્ઞાનકાંડ એજ સત્ય ધર્મ છે, પૂર્ણ જ્યોતિ એ એક આત્મ દષ્ટિ છે, અવિષ્ઠા સંસારનું મૂળ છે, સ્ત્રી સંગ એ નર્કનું દ્વાર છે, દેવો કલિપત છે, સર્વ ક્રિયા મનોવિકારે ઘડી કહાડી છે, ગુરૂ આજ્ઞા એજ મહાવાક્ય છે, અહં બ્રહ્માસ્મિ એજ તારણ મંત્ર છે, સૌંદર્ય એ શબ્દ જ્ઞાનનું ઘર છે. ઓમું નું ચિત્તવન એ શુદ્ધ મંત્ર છે, નાદાલ્યાસ એ સ્વર્ગ દર્શન છે; ધોર્તા નેતિ, ખસ્તિ, નોળી ક્રિયા, વિગેરે કરવાથી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. ” વિગેરે તત્ત્વો દાખલ કર્યા હતાં. આ માર્ગમાં ઇ. સ. પૂર્વે ૬ ઠા સૈકામાં પતંજલી નામના ઋષિ થઈ ગયા, તેમણે આ માર્ગના સિદ્ધાંત સરળ રીતે સમજાય તે સારે યોગાનુશાસન અથવા યોગ દર્શન નામનું પુસ્તક લખ્યું છે. યોગ કેવી રીતે કરવો, કયા કયા નિયમો પાળવા અને કેવી રીતે વર્તવું કે જીવી મોક્ષ મળે તે વિસ્તારથી તેમાં જણાવ્યું છે. તેમનાં પરંપરા ઉજ્જનના પ્રખ્યાત પરદુઃખભંજન મહારાજ વિર વિક્રમાદિત્યના સમયમાં મચ્છેન્દ્રનાથ અને ગોરખનાથ નામે સુપ્રસિદ્ધ યોગીઓ થઈ ગયા છે, તેમણે હઠ દીપિકા નામનો ગ્રંથ લખ્યો છે. આ ધર્મના લોકો બૌદ્ધ જૈનાદિ સાથે પણ વાદવિવાદમાં ઉતર્યા હતા. એક બાજુએ પુરાણોક્ત આચાર્યો અને બીજી બાજુએ આ મતના યોગિઓએ બૌદ્ધ જૈનાદિ સાથે વાદવિવાદ કરી ધર્મનું રક્ષણ કર્યું હતું. આ મતનાં કેટલાંક તત્ત્વો બૌદ્ધ અને જૈન વિગેરે મતવાળાઓએ પણ પોતાના ધર્મમાં

૧. આ ઉપરથી વેદવ્યાસ જ્ઞાનમાર્ગી અને નિરાકાર પરમાત્માના ઉપાસક હતા એમ સ્પષ્ટ છે, તેમનેજ પુરાણોના કતાં જણાવી સાકાર પરમાત્માના બક્ષ જણાવ્યા છે !!!

દ. ખલ કયા છે. આ મતના આચાર્યો ત્યાગી અને વનરૂપિ આહારી છે, તેમના શિષ્યો મુનિવ્રત લઈ શકે છે. આ માર્ગમાં પણ પાછળથી મતભેદ થતાં જુદા જુદા મતપંથો પડી ગયા છે. ઇ. સ. ના પાંચમા સૈકામાં ૧નાથ અને દત્તાત્રય એવા બે ભેદ પડ્યા; અને પૌરાણિકોની સંગતથી દેવી, દેવતાની પુજા અને હોમ હવન ચાલુ કર્યા. હજુ પણ કેટલાક યોગીઓ શુદ્ધ ધર્મ પાળે છે, પણ તેમનો મોટો ભાગ બુદ્ધિ બગડતાં ૨અહં બ્રહ્માસ્મિ અને ઇન્દ્રિયાર્ણોદ્રિયાર્થેષુ વર્તેત इति ધારયન્ એ વાક્યોના “ હું બ્રહ્મ છું માટે દરેક પાપથી અલિપ્ત છું અને ઇન્દ્રિયો ઇન્દ્રિયોનું કામ કરે છે તેમાં પાપ શાનું ? એવા ઉલટા અર્થ કરી પાપાચારમાં પડી ગયા છે. આ નાથ પંથમાં પણ ઉકાનકટા કનિયા જોગી, કાલબેલિઆ, વિગેરે ઘણા પેટા પંથ પડી ગયા છે.

૧. દત્તાત્રય પંથની હકીકત આગળ આવશે. નાથ પંથ ધર્મનાથ નામના પરમહંસે ઇ. સ. ના ૫ મા સૈકામાં સ્થાપ્યો છે. તેના સિક્કાંતો આ પ્રમાણે છે. “ નિરાકાર, નિરંજન ન્યોતિ સ્વરૂપ પરમેશ્વરને માનવો. હોમ હવન વિગેરે ક્રિયાઓ કરવી. ભૈરવ, મહાવિર, દેવી. શિવ, સૂર્ય એ મૂખ્ય દેવ છે. અલેક એક પુરૂષ છે તેણે ખલક રચી છે. રચવામાં પ્રથમ ખપ્પર ઉત્પન્ન કર્યું છે. મૃત્યુ અને કાળ ખપ્પરના શિષ્ય છે. સમાધિ મોક્ષની જગ્યા છે. પોતાની કલ્પનાન માયા છે. હઠ યોગ એ તન અને મનને શુદ્ધિ કરનાર છે. ક્રિયા ન કરનાર પાપી છે. મંત્ર જંત્ર સાચાં છે. જીવ દયા પાળવામાં પુણ્ય છે. અને અધર્મિઓને માર- તાથી દેવ પ્રસન્ન થાય છે. વિગેરે. ”

૨. જીવને માથે કેટલી જવાબદારી શાસ્ત્રકર્તાઓએ ગોઠવી છે, તો અહં- બ્રહ્માસ્મિ એટલે બ્રહ્મની સદૃશ થનારને માથે કેટલી વિશેષ જવાબદારીઓ હોવી જોઈએ તે સમજવું કઠણ નથી. પરમાત્માની પેઠે તેણે લોક કલ્યાણ માટે સતત પ્રયાસ કરવો જોઈએ, તેને બદલે પોતાને પાપ લાગવું નથી એવું માનનાર મહાન પાપીન ગણાવો જોઈએ. જે ધર્મ પ્રયત્ન કરવાથી રોકી રાકતાં નથી, જેમકે શ્વાસોશ્વાસ ક્રિયા,—હૃદયના ધબકારા, પોપચાનું હાલવું, વિગેરે તેનેજ ઇન્દ્રિયો ઇન્દ્રિયોનું કામ કરે છે એવું કહેવું છે. તેને બદલે ગમે તેવો અનાચાર કરવામાં પણ ઇન્દ્રિયો ઇન્દ્રિયોનું કામ કરે છે એવું માનનાર કેવળ પાપન કરે છે.

૩.—(૧) કાનકટા રાજપુતાનામાં વિરોધ છે. ગોરખનાથના ચલા છે. ગોરખપુરમાં ગોરખનાથનું મંદિર છે તેને, તથા નેપાળના પશુપતિનાથ મહાદેવને એ લોકો પોતાના ઇષ્ટદેવ માને છે.

(૨) કનિયા જોગી. એ પણ કાનકટા જેવા છે અને સાથે દેખાડી ગુજ- રાન ચલાવે છે.

પરદેશી પ્રબ્ધ.

વેદક કાળ અને બ્રાહ્મણ કાળમાં એટલે પુરાણો થતા પહેલાં સુ-
ખ્યત્વે કરીને પરદેશી અને ૫-૬ જાત આવેલી હતી.

(૧) સેમેટિક મેગ્નેટ—આફ્રિકા અને આસ્ટ્રેલીયામાંથી આવેલી છે. તે
સિંગ યોનીને પુજનારા, અલક્ષ્યનું ભક્ષ કરનારા અને મનુષ્ય
પશુનો ખળી આપનારા હતા. આ લોકના સહવાસથીજ બ્રાહ્મણ
કાળમાં સિંગયોનીની પુજનો વિધિ તથા યજ્ઞમાં અશ્વાદિકને હોમ-
વાનો રીવાજ દાખલ થઇ ગયો છે.

(૨) દ્રાવિડ—દક્ષિણ મહાસાગરમાંથી આવેલી છે. તેઓ નાગપુજ, ઝાડ
પુજ અને પત્થર પુજ કરનારા હતા. ખેતી કરતા અને મરઘાં કુકડાં-
નો પણ વધ કરતા હતા. તેમની ભાષા દ્રાવિડી છે. હાલમાં દક્ષિણ
તરફ ચાલતી તેલગુ, મલયાલયમ, અને કાનડી વિગેરે ભાષાઓ
તેમાંથીજ થઇ છે. આ લોકોની અસરથી હિંદુઓમાં નાગ પુજ,
ઝાડ પુજ અને ભૂત પ્રેતાદિની પુજ દાખલ થઇ છે તથા દેવીને
મરઘાં કુકડાં તથા ખકરીનો ભોગ આપવાનો રીવાજ દાખલ થઇ
ગયો છે.

(૩) સિંધિયન—આમાં બે શાખાઓ મૂખ્ય હતી, શક અને હુણ તેઓએ
રાજ્ય સ્થાપ્યાં હતાં. વિર વિક્રમાદિત્યે એ પ્રબળે હરાવી અને
ત્યાર બાદ તેમના વંશના યજ્ઞોવરધમાને ઇ. સ. ૫૩૭માં હુણ સર
દાર મિહિરને હરાવી તેમને જંગલોમાં નસાડી મુક્યા. જાટ, કાળી
ધારાળા અને વાઘરી એ સિંધિયન જાતના છે. તેઓ હિંદુઓની
સાથે રહેવાથી કાંઇક સુધયો છે અને ખેતી કરે છે તથા હિંદુ-
ઓના દેવને પુજે છે. જંગલમાં નાશી ગયા તેમાં બીલ, નાગ,
કષ, સંતાલ, ઝાડ વિગેરે અનાર્થ જાતો મુખ્ય છે. આ મધ્ય
એશિયામાંથી આવેલા છે.

(૩) કાશ્મીરીયા. રાજપુતાનામાં તથા યુ. પી. માં તેમની વસ્તિ છે.

(૪) ક્ષત્રિય અને એકનાથનો પંથ મહારાષ્ટ્રમાં આવે છે તે પણ
આ નાથ પંથનીજ શાખા છે.

આ સિવાય પણ નાથ પંથના કેટલાક છુટક પંથો છે. તે સર્વે ગુરૂ જોરખ-
નાથ અને મચ્છેન્દ્રનાથને મૂખ્ય માને છે અને શિવની ભક્તિ કરે છે.

(૪) સિથિયન લોકો સાથે તુરાની નામની પણ એક હલકી જાત મધ્ય એશિયામાંથી આવી હતી તે સિથિયન લોકોના ગુલામો હતા. જમાંથી ખડારવસીયા, ભંગી, ઢેડ અને ચમાર વિગેરે અસ્પર્શ્ય જાતિઓ થયેલી છે. તેઓ પણ હિંદુઓ સાથે રહેવાથી હિંદુના એક દેવ તરીકે ગણાતી તુળશીને માને છે.

(૫) ઇ. સ. પૂ. ૩૨૭ માં સિકંદર ખાદશાહે આ દેશમાં સ્વારી કરી હતી ત્યાર પછી ગ્રીક લોકો પણ આ દેશમાં આવી વસ્યા હતા. આવી રીતે પરદેશથી આવેલી પ્રજાને પણ પુરાણો બન્યા પછી બ્રાહ્મણોએ હિંદુ નામની એક મહાજાતિમાં દાખલ કરેલી છે.

શિવ ધર્મ.

આપણે આગળ જોઈ ગયા કે અશોકના વખતમાં બ્રાહ્મણ ધર્મ ટુટવાની અણીપર આવી ગયો હતો, તેથી તેમણે અશોકના મૂર્તિ બાદ સુમારે ૧૦૦ વર્ષે તીબેટમાં શિવ નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો, તેને સમજાવી પોતાના પક્ષમાં લીધા અને સમય સંજોગોના વિચાર કરી પોતાનું બળ વધારવા માટે જે રાક્ષસ કુળોત્પન્ન બ્રાહ્મણો બની બેઠેલા આપણે જોઈ ગયા છીએ તેમની સાથે સંપી ગયા. અર્થાત્ તેમને પણ બ્રાહ્મણ તરીકે સ્વીકારી લીધા, અને બંનેએ એકત્ર થઈ જોતમ તથા કણાદના ન્યાય અને તર્કશાસ્ત્રોના આધારે તાર્કિક ગ્રંથો બનાવી ચાર્વાકદિ મતોનું ખંડન કરવા પ્રયાસ કર્યો. શિવરાજને અગ્રેસર બનાવી ચાર્વાક મતના લોકો ઉપર ચઢાઈ કરી તેમના ત્રણ ગામનો નાશ કરાવ્યો. આથી ચાર્વાકમત સદંતર નાશ પામ્યાનું કહેવાય છે, પણ તેમ થયું નહોતું. કારણ કે તે ધર્મ પાળનારા થોડા લોકો છોડી આઘ શંકરાચાર્યના સમય સુધી હોવાનું જણાય છે. ગમે તેમ હો, પરંતુ આથી ચાર્વાકમત છિન્ન છિન્ન થવા પામ્યો હતો એ નિસંશય છે. પછી બૌદ્ધ અને જૈન મતના નિરિશ્વરવાદનું ખંડન કરવા માટે શિવધર્મ સ્થાપી “જગતનો કર્તા પરમેશ્વર છે અને તે પોતાના જ્ઞાન, ક્રિયા અને ધરણા એ ત્રણ શક્તિ વડે જગત સર્જે છે. પોતાની સૃષ્ટિના જીવોના શુભાશુભ કર્મ તપાસીને તેમને સુખદુઃખ આપે છે” વિગેરે ઉપ-

૧. શિવલિંગની પુજા વિધિ સર્વ બ્રાહ્મણોએ આ સમયમાં કબુલ કરી હોવી જોઈએ. ૨. જુઓ શંકર દિગ્વિજય.

દેશ આપવાનું શરૂ કરી જૈન અને જૌવ ધર્મની વૃદ્ધિ થતી અટકાવવા પ્રયત્ન કર્યો. માળવાના પ્રખ્યાત રાજા વિરવિક્રમાદિત્યે ધ્ર. સ. પૂ. ૫૬ માં શક લોકોને હરાવી તેમને દીલ્લીમાંથી હાંકી કાઢ્યા. વિરવિક્રમાદિત્ય શિવ ધર્મ પાળતા હતા, છતાં તે ન્યાયી હોવાથી જૌદ્ધ અને જૈન ધર્મવાળાને કંઈ નુકશાન કે ત્રાસ ન આપતાં તેણે બ્રાહ્મણ ધર્મની પુનઃ પ્રાણ પ્રતિષ્ઠા કરવા સારૂ સંસ્કૃત વિદ્યાલયો સ્થાપી બ્રાહ્મણોને સંસ્કૃત શિક્ષવાની સગવડો કરી આપી સહાય કરી; આથી બ્રાહ્મણોને હિમ્મત આવી અને સમય સંભોગોનો વિચાર કરી ધર્મ સ્વરૂપ રચવાનો તેમણે પ્રયત્ન કર્યો. અને વિક્રમાદિત્યનો સંવત ચાલુ કરી તેમનું નામ અમર કર્યું, જે સંવત અઘાપિ સુધી પણ ચાલે છે.

શાક્ટ સંપ્રદાય.

કાર્ય માત્ર શક્તિથીજ થાય છે. દરેકમાં ઓછા વત્તા પ્રમાણમાં શક્તિ રહેલી છે, અને જેટલા પ્રમાણમાં શક્તિ હોય છે તેટલા પ્રમાણમાંજ તે કાર્ય સિદ્ધી કરી શકે છે. તેથીજ સપ્ત શતીમાં યાશક્તિઃસર્વ ભૂતેષુ... ઇત્યાદિથી શક્તિની સર્વ રૂપતા વર્ણવી છે. પ્રકાશમય જ્ઞાનરૂપ શક્તિજ તિમિરમય અજ્ઞાનરૂપ રાક્ષસોને હણનારી છે, માટે શક્તિ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. કાર્યસિદ્ધિ માટે શક્તિની જરૂર છે માટે તે મેળવવા પ્રયાસ કરવો જોઈએ, આ તત્ત્વો ધ્યાનમાં લેધને કેટલાક યોગીઓએ બ્રહ્મચર્ય, પ્રાણાયામાદિ ક્રિયાઓ દ્વારે જ્ઞાનરૂપ શક્તિ મેળવવાનો પ્રયાસ કરવા માટે એક પંથ સ્થાપ્યો હતો. જેનું નામ શક્તિ સંપ્રદાય રાખેલું હતું. પાછળથી પુરાણોની પ્રવૃત્તિ થતાં તેનું પણ રૂપાંતર થઈ ગયું ! શક્તિને અનેક અસુરોને હણનારી દેવી કહી તેનું પણ ચમત્કાર અને અલંકારોથી ભરપુર મનોરંજક વર્ણન કરી તેની મૂર્તિ પુજા અને ભક્તિજ માત્રને આપનારી છે એવું ઠરાવ્યું ! ! હાલમાં તેનાં વિવિધ સ્વરૂપ અંબા, ભવાની, ખડ્ગચરા, કાલકા, તુળજા વિગેરેની મૂર્તિ પુજા ચાલે છે તે ત્યારથી. આ માર્ગને દક્ષિણ માર્ગ કહેવામાં આવે છે.

એક ખાણે આમ થયું ત્યારે બીજી ખાણે આ દેશમાં આવી વસેલા સેમિટિક વિગેરે અનાર્યો પોતાના ધર્મને મળતો આ સંપ્રદાય જોઈ તેમાં દાખલ થયા. તેઓ મૂળથીજ દેવીભક્ત હતા. ખાણ-

લન અને આસરીઆમાં મિલિતા, સિરિઆમાં આસ્ટાર્ટિ અને ફિની-
શીઆનો એડોનીસ નામની દેવીઓની પુજા કરતા હતા, અને દેવીને
યોની રૂપે પુજતા. દેવીનો પણ એક પુરૂષ કલ્પેલો હતો તેને લિંગરૂપે
પુજતા. ઇસ્પિઅન સમુદ્ર આગળ બાકુ ગામમાં લિંગનું પ્રાચીન^૧ દેવા-
લય છે તે ઉપરથી સ્પષ્ટ છે કે સેમેટિક વિગેરે અનાર્ય લોકો લિંગ-
યોનીના પુજક હતા, અને રો. સ્ટીવન્સન, ગોરેસીઓ વિગેરેએ શોધ
કરી એવું જાહેર કર્યું છે કે સેમેટિકાદિ અનાર્ય લોકોના સહવાસથીજ
લિંગયોનીની પુજા હિંદુઓમાં દાખલ થઈ છે. આ પ્રમાણે આ લોકોએ
આ મતમાં દાખલ થઈ તેમની ખાસિયતો પ્રમાણે આ માર્ગમાં ધર્મ-
તત્ત્વો દાખલ કર્યા. વેદમાંના બૃહવોની જોનો સત્યાર્થ જગન્નાથ થાય છે
તેને ફેરવી માનવ યોનિ કર્યો અને તેની પુજા વિધિ આ માર્ગમાં દાખલ
કરી આ માર્ગનું નામ વામ માર્ગ રાખ્યું. આ માર્ગનું વર્ણન તાંત્ર
ગ્રંથોમાં આવે છે અને સુંદરીતાંત્ર, યોનિતાંત્ર, લિંગતાંત્ર વિગેરે અનેક
તાંત્ર ગ્રંથો તેમાં છે, આમાં કૌલ ગ્રંથ મુખ્ય છે. તેમાં ૪૫^૨ મહા-
રની વિધિ મૂખ્ય રીતે આવે છે. આ માર્ગ એવી નીચ અને મલિન
ક્રિયાઓથી ભરેલો છે કે તેનું વર્ણન કરતાં પણ લજ્જા ઉત્પન્ન થાય
તેવું છે. માટેજ પ્રખ્યાત કેન્ય વિદ્વાન ડો. બર્નૅટ તાંત્રોનો આરંભેલો અ-
ભ્યાસ કંટાળીને પડતો મૂક્યો હતો. આ માર્ગવાળા કહે છે કે વેદથી વૈષ્ણવ
મત સારો છે, વૈષ્ણવથી શૈવ સારો છે, શૈવથી દક્ષિણ સારો છે અને
દક્ષિણથી વામ સારો છે !!! જોને માંસ, મધ, મૈથુનાદિમાં પ્રવર્તવું હોય
તેને માટે ધર્મને બહાને આ એક ઉત્તમ માર્ગ છે. આ માર્ગમાં પણ
મતભેદ ઉત્પન્ન થવાથી પંકાંચળીયા, માર્ગી, માતાપંથી, ભૈરવ ઉપાસક,
અઘોરી વિગેરે પંથ પડેલા છે પરંતુ તે સર્વનો આશય માત્ર એકજ છે.

૧. જુઓ ઇન્ડીઅન એન્ટીક્વેરી. ૨. જુઓ મુર સંસ્કૃત ટેસ્ટ. ૩. કૌલ
ગ્રંથો ૬૪ છે. ૪. માંસ, મત્સ્ય, મધ, મૈથુન અને મુદ્રા.

૫. (૧) કાંચલીયા—આ મતનાં સ્ત્રી પુરૂષો વર્ષના અમુક અમુક ઠરાવેલા દિવસોએ
નિમેલી જગ્યાએ એકઠાં થઈ જીવ દારૂ પીએ છે. પછી દરેક સ્ત્રી પોતપોતાની
કાંચળી કાઢીને એક ઘડામાં નાંખે છે, પછી તેમના ધર્મગુરૂની આજ્ઞા થતાં
દરેક પુરૂષ એ ઘડામાંથી એક એક કાંચળી ઉપાડી લે છે. જેની કાંચળી હા-
થમાં આવે તે સ્ત્રી તે પુરૂષ સાથે સંજ કરે છે. ગમે તો પછી, દીકરી,
કે માતાની કાંચળી હાથમાં આવી હોય તો પણ તેની સાથે તે વિહાર
કરે છે !!!

આ માર્ગવાળાઓનું મુખ્ય ધામ આસામમાં છે. એ સિવાય કાં-
જવરમ, મદુરા, નેપાળ, પાંકીપુર, દરલંગા અને સિંધ તથા કચ્છમાં
પણ તેનાં ધામ છે. મદુરામાં કામાક્ષી અને મીનાક્ષી નામની દેવીઓ
છે અને ત્યાં પણ આ માર્ગના લોકો જણાયા હતા, પરંતુ શ્રી-
જેરી મઠવાળા શંકરાચાર્યોએ તેમના ઉપર બહુક્રોધ મારે ચલાવી તેમની
સત્તા નિર્બળ કરી નાંખી છે. કામાક્ષી, મીનાક્ષી, જવાળામુખી, વિંધ્યા-
વાસિની, ખાળા, બગલામુખી, કાળી વિગેરે તેમની દેવીઓ અને ભૈરવ,
કાળભૈરવ, ઉન્મત્તભૈરવ, વિગેરે તેમના દેવ છે.

આ માર્ગવાળા ભૈરવ અને ભૈરવીનું શ્રીચક્ર બને છે. ધોળી,
માળી, વાળંદ ગમે તે જાતની કોઇપણ નીચ સ્ત્રીને નમ્ર કરી પુખ્ત કરે
છે. પુરૂષ તે બધા ભૈરવ અને સ્ત્રીઓ તે બધી ભૈરવી ગણાય છે. વર્ણ
ભ્રાતિ બધું ભૈરવી તંત્રમાં રદ છે અને માંસાદિનું ભક્ષણ કરી ખુબ
દારૂ પીને યથેચ્છ વિહાર કરવો એજ તેમના ધર્મના સિદ્ધાંત છે.

-
- (૨) માર્ગી—આ મતનાં શ્રી પુરૂષો પણ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે એકઠાં યર્થ
ઉપર મુજબની ક્રિયા કરે છે તે ઉપરાંત ચિચને પાણીમાં નાંખી તેનું બ્લા-
ચમન પણ કરે છે !!!
- (૩) આલમ્બી—તે પણ કંચલીયા જેવાજ છે. ત્રિંધ, કચ્છ અને કાઠિયાવાડમાં
જણાયા છે.
- (૪) ભૈરવ ઉપાસક—આ લોકો પણ ઉપર મુજબની ક્રિયા કરે છે. વધારેમાં
ખોપરી ત્રદણ કરે છે, આમાં એક શાખા ઉન્મત્ત ભૈરવ પણ છે અને તે
કાપાલિક પણ કહેવાય છે.
- (૫) અધોરી—આ લોકો પણ ઉપર મુજબ ક્રિયા કરે છે. વધારેમાં એ નીચ
ભતિનો સમુદાય છે અને કોઇ પણ ભતિનો માણસ તેમાં દાખલ થઈ
છે. આ લોકો મલાલ વગરના છે. નમ્ર પણ કરે છે. ભીષ્મ માગતી વખતે
મુલશની ભરેલી ખોપરી સાથે રાખે છે અને અસ્વચ્છતાથી લોકોને કંટાળો
આપી ધન ત્રદણ કરે છે. પોતાને સિદ્ધ જણાવે છે અને હાડકાંની માળા
પહેરે છે.
- (૬) કુંડામ્બી—આ પંથની પણ સર્વ ક્રિયાઓ કંચલીયા પંથ જેવી છે. વિશે-
ષમાં તેઓ કંચ નીચનો ભેદ ગણતા નથી અને આલમ્બી માંડીને ચંદાળ
મુખાં માંડીનાં કુંડામાં ખાય છે.

આ સિવાજ મળભૈરવ ઉપાસક, ઉન્મત્ત ભૈરવ ઉપાસક, ઉચ્છીદ ગણપતિ
ઉપાસક એવા અનેક નામ માર્ગના પંથો છે.

આ માર્ગવાળા પોતાની સર્વ ક્રિયાઓ ગુપ્ત રાખે છે, કોઈને પણ જાણવા દેતા નથી. એવું પણ સાંભળવામાં આવ્યું છે કે આ માર્ગના અનુયાયી કોઈ પણ સ્ત્રી પુરૂષ પોતાની ક્રિયાઓ જાહેર પાડી દેશે એવા શક આવતાંજ તેને મારી નાંખે છે ! તેમના ગ્રંથો પણ ખીજના હાથમાં ખનતા સુધી જવા દેતા નથી. એટલે આ માર્ગ હિંદુસ્તાનમાં ઘણી ગુપ્ત રીતેજ ફેલાયેલો છે. તેથી તેની સંપૂર્ણ હકીકત મળવી ઘણી મુશ્કેલ છે.

આ મત માનનારા ઘણે ભાગે આસામ, અંગાળા, બિહાર અને નેપાળના છુટકે છુટકે ભાગોમાં, મદ્રાસના કાંઈક ભાગમાં અને સિંધ, કચ્છ તથા કાઠિયાવાડના કાંઈ કાંઈ ભાગમાં છે એમ જણાયું છે. સાંભળવા પ્રમાણે તેમાં બ્રાહ્મણ વિગેરે ઉચ્ચ વર્ણના પણ માણસો છે. વેદભાષ્ય લખી વેદના વિપરીત અર્થ કરનાર મહિધર પણ આ વામ-માર્ગના કૈલ મતાનુયાયી હતા. એવું પણ સિદ્ધ થયું છે.

અન્તઃ કૌલા બહિઃ શૈવાઃ સમા મધ્યેચ વૈષ્ણવાઃ ॥

નાના રૂપ ધરાઃ શાક્તા વિચરાન્તિ કલૌયુગે ॥

આમ હોવાથી આ સંપ્રદાયના અનુયાયી કેટલા હશે તે કહેવું કઠણ છે.

પુરાણકાળ.

ઈ. સ. ની શરૂઆતથી તે ઈ. સ. ના ૧૯ મા સૈકા સુધીની અધવચ સુધી.

બૌદ્ધ મત જોર ઉપર આવ્યાથી આર્ય ધર્મ ટકી વેદનું નામ નિશાન પણ રહેવું કઠણ જણાયાથી બ્રાહ્મણોએ પ્રથમ શિવધર્મ અને યોગી મતનો પ્રચાર કરવા માંડ્યો. પરંતુ આ જ્ઞાનગમ્ય કઠણ વિષયો તરફ લોકોની રુચિ થઈ નહિ, તેથી લોકોની રુચિને અનુકુળ થઈ પડે એવા સરળ ધર્મની જરૂર જણાયાથી બ્રાહ્મણોએ ^૧પુરાણો રચવા માંડ્યાં. સઘળાં પુરાણો^૨ એક સમયે રચાયેલાં નથી, પણ પ્રસંગવશાત્ દેશ-

જુઓ હિંદુભતિ વર્ણવ્યવસ્થા કલ્પદ્રુમ નામનું હિંદી પુસ્તક.

૧. પુરાણ એટલે ભદ્રું. અર્થાત્ જુનાં લખાણો. એવું નામ રાખવાનું કારણ નવી કલ્પનાને ભદ્રી ઠરાવવાની હતી. ૨. મૂખ્ય પુરાણો ૧૮ છે. (૧) બ્રહ્મ-પુરાણ. (૨) પદ્મપુરાણ. (૩) વિષ્ણુપુરાણ. (૪) વરાહપુરાણ. (૫) સ્કંદપુરાણ.

કાળને લક્ષમાં લેઈ જે જે તત્વો દાખલ કરવાની જરૂર જણાઈ તે તે તત્વો દાખલ કરી જુદે જુદે સમયે રચેલાં માલમ પડે છે. ઇ. સ. પૂ. ૫૬ માં મહારાજા વિર વિક્રમાદિત્યે શક લોકોને હરાવી બ્રાહ્મણોને આશ્રય આપી સંસ્કૃત લણવાની તેમને સજવડ કરી હતી, જેના પ્રતાપે બ્રાહ્મણોમાં વિદ્યા લણવાનો ઉમંગ વધ્યો હતો. વિર વિક્રમાદિત્યના પછી પણ રજપુત લોકોનાં મોટાં મોટાં રાજ્ય હતાં અને સમય પણ કાંઈક શાંતિ ભર્યો હતો. આ સમયનો લાલ લેઈ જે બ્રાહ્મણ વર્ગના વિદ્વાનો સંસ્કૃતમાં ઘણા પ્રવિણ હતા તેમણે વ્યાસના નામથી મૂળ વેદ માર્ગના રહસ્યને અવલંબી લોકોનું મન આકર્ષણ કરવા માટે અલંકાર અને ચમત્કારથી ભરપૂર મનોરંજક પુરાણો બનાવ્યાં. બે ઠે આવી વ્યવસ્થા કરવા જતાં વેદની અનેક ઋચાઓનું એનું રૂપાંતર થઈ ગયું છે કે મહાન મહાન વિદ્વાનોને પણ તેનું મૂળ સ્વરૂપ કેવું હશે તે શોધી કાઢવાનું અને સમજવાનું અતિ દુર્લભ થઈ પડ્યું છે.

વેદમાં સૂર્ય જે પોતાની ગરમી અને આકર્ષણાદિ નિયમને લીધે વસ્તુ માનને ટકાવી રાખે છે તેનું નામ વિષ્ણુ છે અને અગ્નિનું નામ

(૬) વાયુ પુરાણ. (૭) ભાગવત પુરાણ. (૮) મારકંડ પુરાણ. (૯) અગ્નિ પુરાણ. (૧૦) ભવિષ્ય પુરાણ. (૧૧) લિંગ પુરાણ. (૧૨) વામન પુરાણ. (૧૩) કુર્મ પુરાણ. (૧૪) મત્સ્ય પુરાણ. (૧૫) ગરુડ પુરાણ. (૧૬) નારદ પુરાણ. (૧૭) બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણ. અને (૧૮) બ્રહ્માંડપુરાણ. આ બધાં પુરાણોમાં મળી ચાર લાખ શ્લોક છે. પ્રખ્યાત બંગાળી લેખક બાલુ બંદીમયંદ્રે પોતાના કૃષ્ણ ચરિત્ર નામના પુસ્તકમાં પુરાણો બન્યાનો અંદાજ સમય આપેલો છે પણ તે ચોક્કસપણે નથી ! ઇ. સ. ની શરૂઆતથી તે ઇ. સ. ના બારમાસેકા સુધીમાં પુરાણો બન્યાં છે એમ માનવું વધારે યોગ્ય છે. પુરાણોની પેઠે બીજાં પણ કેટલાંક ઉપપુરાણો પણ છે. ૩. વ્યાસને નામે પુરાણો લખવાનું કારણ કે સર્વ જનસમાજ શ્રદ્ધા-પૂર્વક કબુલ રાખે.

૪. જુઓ સાવલુ ભાષ્ય. ઋગ્વેદ ૧-૧૫૪-૧-૬. વિષ્ણોર્નુકં વર્ચિર્ગિ થી આરંભી રૂઝ થઈ આખું વિષ્ણુ સુક્રાજ તપાસીએ તો તેમાં વિષ્ણુનું એક વિરોધણ ચઃ પાર્થિવાનિયમમેરજાસિ તે સહિત તેનો અર્થ કરીએ તો “ (અમે) સૂર્યના બળનું (શું વર્ણન કરીએ) જેમ્ રજસ (રંજન કરવાવાળાં ક્ષિતિ આદિ લોકત્રય અભિમાની અગ્નિ, આદિત્ય, વાયુ વિગેરે તે ૩૫) તેમ નિર્મ્યા છે. આદિત્ય ૩૫ વિષ્ણુને માટે આમ કહી શકાતું તે વાસ્તવિકજ છે; પરંતુ પુરાણોમાં વિષ્ણુને આદિત્યને બદલે પુરુષોત્તમ રૂપે વર્ણવેલા ત્યારે રજસનો અર્થ

શિવ છે. આ વસ્તુસ્થિતિ ઉપર લક્ષ આપી પાલન કરનાર તરીકે વિષ્ણુ અને નાશ કરનાર તરીકે શિવ એ પ્રમાણે બે મહોટા દેવ દાખલ કરવામાં આવ્યા છે. તેમ બ્રહ્મા (વાયુ) નામે સ્તુતિના દેવને વસ્તુ માત્રના સરજનાર તરીકે પુરાણોમાં દેવત્રય (ત્રણ રૂપે એક ઇશ્વર) માં

પણુ અગ્નિ, વાયુ, વિગેરે બદલાઈ 'રેતીનો કણ' થઈ ગયો. અને એજ વેદમંત્રનો અર્થ 'હે વિષ્ણુ ! તમારાં પરાક્રમ વર્ણવવાનો પ્રયાસ કરનાર રેતીના કણ ગણવાનો પ્રયાસ કરે તેહું છે !! એના એજ વેદસુકતના અંતમાં આવે છે કે તારાં વાસ્તુનુષ્ઠ સિંગ મધ્યે યત્ર ગાવો મૂરિશૃંગા અયાસઃ અમે તે વાસ્તુમાં જવા સ્તવિએ છીએ કે જ્યાં (ભૂરીશૃંગા) લાંબા વિસ્તારવાળાં (ગાવો) કિરણો છે. આવો અર્થ તેનો ભાષ્યકારોએ કર્યો છે, છતાં પુરુષોત્તમ વિષ્ણુનું ધામ મૂરિશૃંગ એટલે લાંબાં શીંગડાંવાળી મો એટલે ગાયોનું ભરેલું ગોલોક થઈ ગયું !!

इदं विष्णुर्विचक्रमेत्रेधानिदधेपदस (યજુ. અ. ૫ મં. ૧૫) તેનો અર્થ (૧) સૂર્યનું પૃથ્વી, અંતરિક્ષ અને આકાશમાં ત્રણ પ્રકારે વ્યાપકું તે (૨) ઉદય મધ્યાહ્ન અને અસ્ત અથવા (૩) સૂર્યનું અગ્નિ, વિદ્યુત અને આદિત્ય રૂપે પ્રકાશકું તે. આવો દુર્ગાચાર્ય તથા જૈણભાવ લખે છે. આ મંત્રને અલંકાર આપીને બળી રાત્ર પાસે વિષ્ણુએ સાડાત્રણ ડગલાં જમીન માગી વિગેરે એ બાબતમાં આજુ કયાનક ઉભું કરી પુરાણકારોએ કલ્પનાનો અજબ વોડો દોડાવ્યો છે !! ઋગ્વેદ મં. ૧ સુ. ૩૨ મં. ૫-૭ નો અર્થ " સૂર્યે અત્યંત તિક્ષણ વિદ્યુત કિરણ રૂપિ અન્ન વડે અત્યંત બળવાન ચોતરફ વ્યાપક મેધને છિન્નભિન્ન કરીને ભૂમિ ઉપર પ્રસરાવ્યો " આ મંત્રના આધારે " વૃત્રાસુરની ચમત્કારિક કથા બ્રહ્મવૈવર્તીદે પુરાણોમાં ગોઠવી છે. ગયાનુ પ્રાણાન ત્રાયતે સા ગાયત્રી પ્રાણુનું રક્ષણ કરવાવાળી ગાયત્રી છે માટે પ્રાણાયામ વડે પ્રાણશક્તિને સ્વાધિન અને સ્થિર કરવી અને માનસિક સ્થૈર્ય થયા પછી શ્રદ્ધાથી અધ્યાત્મ જ્ઞાનમય ગાયત્રીનો જપ કરવો આવો ગયા રાખ્દનો અર્થ છોડીને તેનું સાદરજ ભેદ ગયા નામના આમમાં પિતૃશ્રાદ્ધ કરવાનું કરાવ્યું છે ! આવી રીતે વેદની અનેક ઋચાઓનો કાંતો મૂળ અર્થ ન સમજાયાથી તેનો અયોગ્ય અર્થ કરીને અથવા સમજ્યા છતાં તેને અલંકારાદિ આસેપી એવી તો રહસ્યમય વાર્તાઓ પુરાણોના કર્તાઓએ કરી છે કે તેનું મૂળ સ્વરૂપ પણ સમજી કઠણ પડે છે. ઉપરાંત નદીઓ, પર્વતો, મેધ, વાયુ, અગ્નિ, સૂર્ય, સંવત્સર, માસ, ઋતુઓ, પ્રકાશ, વિગેરેને અલંકારાદિથી વિભૂષીત કરી તેમાં છવારોપણ કરી મનુષ્ય, દેવ કે રાક્ષસના નામે મૂર્તિમાન ચીતરી, તેનાં અનેક ચમત્કારિક અને મનોરંજક વર્ણનો કરી કાવ્યશક્તિને ચમકાવી 'જ્યાં ન પહોંચે રવિ, ત્યાં પહોંચે કવિ ' એ કહેવતને ચરિતાર્થ કહી બતાવી છે.

દાખલ કરવામાં આવ્યા છે. વિષ્ણુ રક્ષણ કરે છે, શિવ સંહાર કરે છે તેટલા માટે એ બંનેને પુરાણોમાં મોટા દેવ માન્યા છે.

કેટલાએક વિદ્વાનોનું એવું માનવું છે કે પરબ્રહ્મની ઉત્પત્તિ કરવું, પોષણ કરવું અને નાશ કરવું એ ત્રણ શક્તિઓને અનુક્રમે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવનું નામ આપી તેમનેજ પરમેશ્વર ગણવા પ્રયત્ન થયેલા છે. જ્યારે કેટલાએકનું એવું પણ માનવું છે કે એ ત્રણે ઇશ્વર વાચક નામ છે. અસ્તુ ! અમે તેમ હોય પણ પુરાણોમાં તેમને ઇશ્વર વાચક માનવામાં આવ્યા છે, અને હજી સુધી ઇશ્વર તરીકેજ હિંદુઓ પૂજે છે માટે આપણે પણ તેમને ઇશ્વર વાચકજ ગણીશું.

કર્મ અને જ્ઞાનમાર્ગ ઘણા કઠણ હોવાથી ભક્તિનું પ્રાધાન્ય આણવા માટેજ પુરાણોની પ્રવૃત્તિ થયેલી છે. જૈન ધર્મની પેઠે મૂર્તિ પુજા શરૂ કરવા નિરાકાર પરમાત્માને સાકાર કરાવવા પ્રયત્ન થયો છે, અને તેને માટે સાધન અને આધારની જરૂર જણાયાથી એવી વ્યવસ્થા કરી

૧. સ્વ. વા. મ. ન. ત્રિવેદીના શબ્દોમાં કહીએ તો પુરાણોમાં સર્વ સ્થળે અજગ્ય અને અવર્ણ્ય પરબ્રહ્મને જગ્ય અને વર્ણ્ય કોટીમાં ઉતારતાં તેનું પરમ તત્ત્વ ગુમાવ્યું છે. કુવાના દેહકાને મન મહાસાગર પણ કુવા જેવાજ તેમ માણસને મન બ્રહ્મ તે પણ એક માણસ જેવો ! તેને હાથ, પગ, ઈચ્છા, દ્વેષ, પરિવાર વિગેરે સર્વ ખરે ! ફેર માત્ર એટલોજ કે માણસને ન્હાનું ન્હાનું અને તેને મ્હોટું. માણસને પોતાની સ્તુતિ ખુશામદ અમે તેમ તેને પોતાની ભક્તિ સ્તુતિ અમે !! આવી રીતે અવર્ણ્ય અને અચિત્ત પરબ્રહ્મને માણસની બરાબર બતાવી દેતે તેની કલ્પિત મૂર્તિને વેકુંકાધીરા, જાલોકાધીરા, અક્ષરસતિત, પુરષોત્તમ. લક્ષ્મીનારાયણ, શિવ, પરશુપત, શક્તિ વિગેરે નામ આપી કેવળ બ્રહ્મ કરી નાખ્યું છે !!! બ્રહ્મનું વર્ણન થાયજ કેમ ? વર્ણન કરનારજ ભૂલે છે જે નસતજાણુ-ચ્યને એકું કહેવાયું છે તેનું વર્ણન કોણ કરશે ? છતાં સાકાર કરાવવા માટે અગ્નિજ્ઞ વ્યક્તિમાપન્ન મન્વન્મન્ટે મામ શુષ્કઃ હું જે અવ્યક્ત (અને અવર્ણ્ય) છું તેને મૂર્ખ હોકો વ્યક્ત (વર્ણન કરી સકાય તેવો) માને છે એ ખીતા વાક્યને ફેરવી તેવો અર્થ “ હું જે વ્યક્ત છું તેને મૂર્ખ હોક અવ્યક્ત સમજે છે ” એમ જણાવી નામનો આધાર-પુરાનો-કોનો કર્યો છે !!!

મૂર્તિ તે ઇશ્વરનું પ્રતિક છે, તેની વિભૂતિ અથવા અંશ છે, ઇશ્વર શાદ થાય તે માટે એક ચિન્હ મુકરર કરેલું છે અથવા જેની મૂર્તિ હોય તેના સદ્-ગુણો શાદ કરી પોતાની વર્તણૂક સુધારવી એનું નામજ મૂર્તિપુજા છે, એમ કરાવ્યું હોત તો પણ સાંઠે પરિણામ આવત; પરંતુ મૂર્તિનેજ ઇશ્વર-બ્રહ્મ

કે આદર્શ વત્તવેતાઓને ગીતાજ્ઞના ૪ થા અધ્યાયના શ્લોક ૭-૮ ના આધારે વિષ્ણુના અવતાર દરાવી તેમની મૂર્તિ સ્થાપન કરવાનું યોગ્ય વિચારી તેમનાં પણ ચિત્તાકર્ષક, મનોરંજક ચમત્કારિક વર્ણનો લખેલાં છે.

દરાવવા પુરાણકારોએ પ્રયત્ન કર્યો છે અને તેની ભક્તિ સેવાજ તારનાર છે, મૂકિત આપનાર છે. ત્યારે તો હૃશ્વર રૂપ મૂર્તિને વિવિધ વસ્ત્રાલંકારો, ઘન ધાન્ય અને માલ ભિલ્લત આપી તેની કૃપા મેળવવા અંધ શ્રદ્ધાળુ ભક્તો પ્રયત્ન કરે તો તેમાં નવાઈ જેવું શું છે ? આથીજ આજે મંદિરો અને તેની અંદરની મૂર્તિઓ પછવાડે લાખો રૂપિયાનો ખર્ચ કરતા લોકોને જોવામાં આવે છે. આવી પરિસ્થિતિ અવલોકીને ચુસ્તમાં ચુસ્ત સનાતની વિદ્વાન સ્વર્ગવાસી સાક્ષર શ્રી મણિલાલ નભુભાઈને પણ પોતાના સિદ્ધાંત સાર નામના પુસ્તકમાં (મૂર્તિનેજ હૃશ્વર સમજ તેની પુનઃ કરવાના રિવાજને) અધમ મૂર્તિ પુનઃ એવો ઉલ્લેખ કરવો પડ્યો છે !

૧. “ થાયજ હાની ધર્મની, જ્યારે ભારત વીર;

વૃદ્ધિ થાય અધર્મની, ત્યારે ધરૂં શરીર.

કરવા રક્ષા સાધુની, પાપીયોને કાર;

ધર્મ સ્થાપવા હું ધરૂં, હુગયુગમાં અવતાર.”

લગાઈના વખતે આટલી મોટી ગીતા કહેવા જેટલો વખત મળે એ અસાધ્ય છે. તે ઉપર વિવેચન કરતાં ગીતા સુમારે ૭૯ શ્લોકમાં શ્રી કૃષ્ણચંદ્રે અનુનને કહી છે અને તેના મુખ્ય સિદ્ધાંતને અનુલક્ષી વ્યાસ રૂપિએ ગીતાશાસ્ત્ર નિર્માણ કર્યું છે: એવો આકર નામના ગ્રંથમાં ઉલ્લેખ છે. એમ મીરજના પેન્શનર મામલતદાર રા. નરસો ગણેશ ઉરફે રાવસાહેબ બાનુ જણાવે છે, એટલુંજ નહિ પણ એ મુખ્ય સિદ્ધાંતરૂપ ૭૯ શ્લોકનું ટિપ્પણ પણ તેમણે મરાઠીમાં શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાના પ્રસિદ્ધ કરનાર રા. ચિંતામણ ગંગાધર ઉપર મોકલી આપ્યું હતું (તુઝા મરાઠી શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાની બીજી આવૃત્તિના પૃષ્ઠ ૨૦ નું ટિપ્પણ) ત્યારે અનુમાન થાય છે કે અવતારવાદને ટેકો આપનાર શ્લોકો શ્રી કૃષ્ણના નહિ પણ વ્યાસ રૂપિના છે. છતાં પણ શ્રી કૃષ્ણચંદ્રે ગીતાજ્ઞમાં અસ્મદ્ અહમ્ વિગેરે શબ્દ પ્રયોગ કરેલા છે તે અવતારવાદને ટેકો આપનારા છે એવો પણ પ્રશ્ન ઉદભવે છે. પરંતુ તપાસ કરતાં જણાય છે કે ઉપાસનાની બાબતમાં ઉપદેશ કરવાનો પ્રસંગ હોય તો પરમાત્મા બરોબર પોતાનો અતિ સંબંધ છે એમ જણી તે પ્રસંગ(અસ્મદ્) હું વિગેરે પ્રથમ પુરૂષ પ્રયોગ આર્ષ ગ્રંથોમાં વાપરેલો છે. વામદેવાદિ રૂપિએ વેદશાસ્ત્ર પ્રાપ્ત કરી આત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ કરવા સાથે અહમ્ નુરભવવં સૂર્યચતિતદ્વત (ખંબદ. ૧-૪-૧૦) વિગેરેમાં પ્રથમ પુરૂષ પ્રયોગ કર્યો છે; તે લોકોને પોતાની ઉપાસના કરવી એવું કહેવા માટે નહિ પણ ઉપાસના કરાવતી હૃશ્વર તરફની

કેટલાક વિદ્વાનોનું એવું માનવું છે કે ચાલુ સમયની પેઠે પ્રાચિન સમયમાં પણ સારી રાજ્ય વ્યવસ્થા કરનાર, ધર્મનું સાચું જ્ઞાન ફેલાવનાર, અને જન સમાજની ઉન્નતિ કરનાર સદ્ગુણ સંપન્ન મહાત્માઓની યાદ રાખવા માટે તેમની મૂર્તિઓ ખનાવી બહાર જગ્યાઓએ રાખવામાં આવતી હતી; કે જ્યાં એવા ઉચ્ચ વર્તનવાળા આદર્શ મહાપુરુષોની મૂર્તિઓ બેવાથી તેમના સદ્ગુણો અને કર્મોનું જ્ઞાન થતાં જનસમુહના વિચારવાન બુદ્ધિવાન મનુષ્યોને પણ પોતાના કર્તવ્યનું જ્ઞાન થાય. તેજ મૂર્તિઓનેજ ઇશ્વરાવતાર ઠરાવવામાં આવ્યા છે. અસ્તુ ! જમે તેમ હો, પણ પુરાણોના કર્તાઓએ જે જે મહાત્માઓને ઇશ્વરાવતાર ગણેલા છે, તે બેશક, વિદ્વાન અને આદર્શ મહાત્માઓ હોવાથી પુજનિયતો છેજ. અને તેમના સદ્ગુણો યાદ કરવાથી ઘણી જાતનો બોધ મળે તેમ પણ છે.

આ ઉપરાંત પુરાણોના કર્તાઓએ નીચેની બાબતો ઉપર ખાસ ધ્યાન આપેલું છે.

(૧) લોકોને પરાણે પણ વર્તવાનું મન થાય તે સાચું નહીં પણ કેટલીક શ્રેયશ્ચક્રોને બાબતોને મહાન રૂપ આપી તેથી સ્વર્ગ

આપ્યા બતાવેલી છે. આ વેદાંત બાબતોમાં શબ્દ પ્રયોગ સંબંધનો વિશેષ નિયમ છે. (નિરૂપ્ત ખંડ ૭-૧-૨) આ પ્રમાણેનો પ્રયોગ વિધિનો ખુલાસો વેદાંત દર્શનમાં પ્રાણાધિકરણ સુત્રમાં દરેકો છે. આ નિયમ પ્રમાણે ગીતામાં પણ મહર્ષિ વ્યાસે પાંચેશ્વર શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર તરફથી અધ્યાત્મ ઉપદેશ પ્રસંગે અસ્મદ્ અહમ્ વિન્દે શબ્દ પ્રયોગ કર્યો છે. માટે તેથી કૃષ્ણર અવતાર લેહે એમ માની બેસવાનું નથી. બેશક, એટલું તો ખરું છે કે જ્યારે પૃથ્વીમાં ધર્મના નામે અધર્મનો ફેલાવો થાય છે, ત્યારે જન સમાજના કલ્યાણ માટે પ્રયત્ન કરી સત્ય ધર્મનો પ્રચાર કરવા માટે કોઈને કોઈ મહાત્મા નીકળી આવે છે; પણ બધે તેને પરમેશ્વર માની બેસવું હોય તો તે માનનારની મુન્સફીની વાત છે.

૧. એકાદશી કરવી, ત્રાંબાનાં વાસણ વાપરવાં વિગેરે આરોગ્ય શાસ્ત્રના નિયમે શબ્દાની ચીજ છે એ જગત્પ્રદેર છે. તુળશીમાં પણ તેવોજ ગુણ છે. જુઓ,

તુલસી ગન્ધ માદાય વન્યત્ર ગચ્છતિ મારુતઃ

વિષ્ણોદશઃ પુનાત્યાદ્ય મૂત પ્રામાથ્યનુર્વિધાન પદ્યમેત્તરાખ્યાન.

જે જગ્યામાં તુલસી સ્થપિત હવા પ્રસરે છે, તે જગ્યામાં રહેલાં દુર્ગંધી તત્વોનો એકદમ નાશ થાય છે અને ગીતનાં દવાનાં તત્વો સુધરે છે. દેહ વિગેરે દુષ્કર્મ ધંધો કરનારાને તેમના દેવ તુળશી છે, માટે તેની પુજા કરવી એવો નિયમ ઠરાવનાર પુરાણોકારોની બુદ્ધિ શું પ્રસંશાપાત્ર નથી

અથવા મુક્તિ મળે એમ ધરાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. દાખલા તરીકે:—
એકાદશીએ અપવાદ કરવો, ત્રાંખાના વાસણમાં દુધ ન રાખવું, ત્રાંખાના
વાસણ વાપરવાં, ખીચડી અને દુધ સાથે ન ખાવું, તુળશી ઘર આગળ
રાખવી વિગેરે.

(૨) નદી, પર્વત, ઉના પાણીના કુંડ વિગેરે જે જે આરોગ્ય
વંધારનારી ચીજો જણાઈ તેને ધેવત્વ આરોપી તેની પુંજ વિગેરે કર-
વામાં મહાન પુણ્ય થાય છે વિગેરે જણાવવા માટે તેનાં ચમત્કારપૂર્ણ
મનોરંજક મહાત્મ લખ્યાં છે. અને તેને તિર્થ સ્થળ જણાવ્યાં છે.
દાખલા તરીકે:—ગંગાજી, ગિરીરાજ, આબુ, દેવકી ઉનાઈના કુંડ, દુવાના
કુંડ, લસુંદાના કુંડ વિગેરે.

(૩) પુરાણો ખનતા પહેલાં, તુરાની, દ્રાવિડ અને શક
વિગેરે પરદેશી પ્રજા આ દેશમાં આવી રહેલી તેઓ આ દેશના
નિવાસી આર્યોને સિંધુ નદી ઉપરથી હિંદુ અને દેશનું નામ પણ હિંદુ-
સ્થાન કહેતા હતા. તે નામ પુરાણ કર્તાઓએ કાયમ રાખી તેમના
અસંખ્ય દેવોની પુંજ (જેવી કે નાગપુંજ, શિતળા પુંજ, ભૂતપ્રેતની
પુંજ, લિંગ પુંજ, વિગેરે) પણ પુરાણોમાં દાખલ કરી છે. અને
બ્રાહ્મણો જ્યાં જ્યાં ઉપદેશાર્થે ગયા ત્યાં ત્યાંના લોકોને સર્વ દેવો
નમસ્કાર: કેશવં પ્રતિ ગચ્છતિ એ સુત્ર ખતાવી તેમના દેવ પણ

૧. સંયુક્ત પ્રાંતના સર્જન જનરલ ડો. હેન્કીને તપાસ કરી સિદ્ધ કર્યું છે કે
“ ગંગાનદીના જળમાં એવો અસાધારણ ગુણ છે કે તેમાં રોગકારક જંતુ-
ઓનો સ્વભાવતઃ નાશ થાય છે. ” મહર્ષિયથારીએ પહેલા મનુષ્યના મુખમાં
ગંગાજળ રેડવાની પ્રથા છે તે કેટલી ફાયદારક છે? મૃતક મનુષ્યનાં અસ્થિ
વિગેરે આવા જળાશયમાં નાંખવાનો રિવાજ પણ તેટલોજ ઉપયોગી છે.
સાફ યજ્ઞેલાં હાડકાંમાં એવો ગુણ છે કે તેથી જળ શુદ્ધ અને સ્વચ્છ થાય
છે તેથી કોઈ માણસને કોઈ કંઠે કે હાડકાં એકઠાં કરી જળાશયમાં નાંખી-
આવ, તો તે કામ તે બાગ્યેજ કરશે, પણ મૃતક મનુષ્યનાં હાડકાં આવા
જળાશયમાં નાંખવાથી મરનાર સ્વર્ગે જશે આવી પુરાણ કર્તાની ચાલાકીને
લોકો હજારો મૃતકોનાં અસ્થિ ગંગાજી વિગેરે જળાશયમાં આવે છે.

ઉના પાણીના ઝરામાં રેડીયમ, ગંધક અને થંડા પાણીના ઝરામાં સુરેખા-
રનો અંશ હોવાથી તેમાં સ્નાન કરવાથી ચામડીનાં દરદો વિગેરે સારાં
થાય છે (બુઓ ઈન્ડિયન મેડીકલ એસોસિએશન ૧૯૧૧).

પર્વતોમાં પણ અનેક પ્રકારની વનસ્પતિ રહેવાથી ત્યાંની હવા આરોગ્ય-
વર્ધક હોય છે.

“ આ મ્હોટા દેવ સિવ અને વિષ્ણુનાં માત્ર જુદાં જુદાં રૂપ છે ” આ પ્રમાણે સમજાવવા લાગ્યા, એટલુંજ નહિ પણ તેમના સ્વભાવને અનુકૂળ આવે તે સારૂ જીવાર રમવો, દારૂ પીવો, માંસ ખાવું વિગેરે તત્ત્વો દાખલ કરીને પણ હલકી વર્ણના જીવારાદિપ્રિય લોકોને પોતાના હિંદુ ધર્મમાં ખેંચવા પ્રયાસ કરેલો જણાય છે.

(૪) જોઈ અને જૈન વિગેરે ધર્મના પ્રચારથી થયેલી વર્ણની અવ્યવસ્થા સુધારવા માટે સરખા આચાર, વિચાર, અને ધર્મના માણસોના જથ્થા ખાંધી તેમના ધર્મ પ્રમાણે સ્વર્ણ વ્યવસ્થા કરાવી અને તેમાં અષ્ટાચાર ન ફેલાય તે માટે એક વર્ણના માણસોને બીજી વર્ણવાળા પોતાનામાં દાખલ ન કરે એવો પ્રબંધ રચ્યો. આથી એક બીજામાં રોટી ખેટી વ્યવહાર ખંધ થયો.

(૫) જ્યાં જ્યાં ઉપદેશ અર્થે બ્રાહ્મણો ગયા ત્યાં ત્યાં તેમની નવી કલ્પના પ્રમાણે મૂર્તિઓની સ્થાપના કરી, અને જે જે મૂર્તિ, નદી, પર્વત વિગેરેની પુજા લોકો કરતા હતા તેમનાં પણ ચમત્કારિક અને મનોરંજક વર્ણનો પુરાણોમાં દાખલ કરી તેમનો મહિમા વધારવા પ્રયાસ કર્યો છે.

(૬) લોકો જૈન, જોઈ અને ચાર્વાક વિગેરે નાસ્તિક પંથોમાં દાખલ ન થાય-તેમનો ઉપદેશ સરખોય પણ તેમના કાને ન પડે તે સારૂ “ હસ્તિના તાઢ્યમાનોઽપિ નગચૈઽજૈન મન્દિરમ્ ” રસ્તામાં હાથી મારવાને સામે આવતો હોય અને પડખે જૈન મંદિરમાં જવાથી જીવ ખચતો હોય તો પણ તેમાં ન જતાં હાથીને પ્રાણાર્પણ કરવો” એવી મતલબના શ્લોક પુરાણોમાં દાખલ કરી તેમને પરધર્મમાં જતા અટકાવવા પ્રયાસ કર્યો છે.

૧. જીવાર રમવો વિગેરે હલકા વર્ણના માણસોને માટેજ કરાવેલું હતું. ઉચ્ચ વર્ણના માણસોને તો તેથી દૂર રહેવાનોજ ઉપદેશ કરેલો છે. પણ સેનેટિક મેન્ડિપ્રિયમાંથી બની બેઠેલા બ્રાહ્મણો માંસ ખાતા હતા, તેથી મત્સ્યાદિ પુરાણમાં બ્રાહ્મણોમાં બ્રાહ્મણોને માંસ ખવરાવવાનું લખેલું છે, એ ઉપરથી જણાય છે કે એ પુરાણો તેઓની બેઠેલા બ્રાહ્મણોનાંજ લખેલાં હશે.

૨. પુરાણો થયાં ત્યારે ૧૮ વર્ણ કરાવવામાં આવી હતી. પાછવથી તેમાં મત્સ્યેઃ કતાં વૃક્ષિ યતે યતે આજે હલકોની સંખ્યામાં વર્ણ બેવામાં આવે છે !! બ્રાહ્મણમાં બ્રાહ્મણ ૮ હલકર જ્ઞાતિ હિંદુઓમાં છે. થયાં ૪ વર્ણ અને ૮૦૦૦ વર્ણ !!! હવે પણ કેટલી વધશે ? !

(૭) લોકોને પાપ કર્મથી અટકાવવા માટે અમુક પ્રકારનું પાપ કરનારને અમુક પ્રકારની ભયંકર શીક્ષા મૃત્યુ પછી યમદુતો કરે છે તેનો+ રોમાંચ ખડાં થાય તેવાં વર્ણન કરેલાં છે.

(૮) જૌદ્ધ ધર્મના મોટી સંખ્યાના લોકોની તે ધર્મ ઉપર સારો આસ્થા જોઈને જૌદ્ધને પણ વિષ્ણુનો એક અવતાર છે એમ પુરાણોમાં દાખલ કરી તે ધર્મના લોકોને પણ પોતાના ધર્મમાં ખેંચવાનો પ્રયાસ કરેલો છે.

(૯) જે પંચ મહાયજ્ઞ દરરોજ આર્ય કુટુંબે કરવા જોઈએ એવી પ્રથા ચાલતી હતી તેમાં પણ સરળતા કરી કોઈ સારા વિદ્વાન બ્રાહ્મણને પંચભાગ આપવાનો રિવાજ કર્યો.

(૧૦) આર્ય લોકોમાં જે ૧૬ સંસ્કારો થતા હતા, તેમાં પણ સરળતા માટે ફેરફાર કરી દીધા.

(૧૧) મુસલમાન રાજ્યના અમલમાં હિંદુ સ્ત્રીઓનું બળાત્કારે મુસલમાનો હરણ કરી બીબીઓ બનાવતા હતા, તેથી તે સમયમાં રચાયેલાં પુરાણોમાં-અથવા તે પહેલાં રચાયેલાં પુરાણોમાં ખાર વરસની ઉમ્મરની અંદરજ કન્યાનું લગ્ન કરાવી દેવું, તેમ ન કરનારનાં માતા,

* જુઓ ગરુડપુરાણ.

૧. ચોખા, દાળ, આટો, મીઠું અને ધી એ પાંચ ચીજો એક થાળીમાં મુકીને બ્રાહ્મણને આપવું તેને પંચભાગ કહે છે.
૨. જાતકર્મને બદલે ગળથુથી, નામ કરણને બદલે છટ્ટી, નિષ્ક્રમણ અને અન્ન પ્રાશન તો કોઈ કરવુંજ નથી. ચાલને બદલે બાધા ઉતારવે છે. જનોઈ સંસ્કાર બ્રાહ્મણ સિવાય બીજા કરતાજ નથી, અને બ્રાહ્મણો પણ આખા બાર વરસનો વિધિ ચાર કલાકમાં આટોપી જનોઈ રૂપે તેનું નાટકજ કરે છે ! અને ત્યાર પછીના તો બીજા સંસ્કારો કોઈ કરવું નથી. ફક્ત અંત્યેષ્ઠી સંસ્કાર મર્ણુ વખતે થાય છે, પણ તે વિધિ સહ તો નહિજ. કોઈ કોઈ શ્રીમંત સંસ્કાર કરે છે ખરા, પણ તે પ્રાચીન વિધિ પ્રમાણે નહિ. ત્યારે કોઈ સ્ત્રીને સંતાન થતાં નથી ત્યારે કોઈ ભૂત પ્રજા થવા દેવું નથી એમ માની તિર્થમાં જઈને નારાયણ બલિ કરે છે; પરંતુ વિચારરક્ષા ન કરવા રૂપ મહાભૂતનો તો કોઈ વિચાર સરખાય દરવું નથી.

પિતા અને સર્વ કુટુંબ વિગેરે નહિં જશે એવી મતલબના શ્લોકો દાખલ કર્યા. કહે છે કે મુસલમાન લોકોના કોઈ શાસ્ત્રમાં એવું ફરમાન છે કે “પરણેલી સ્ત્રીનું હરણ કરવું તે હરામ છે” તેથીજ કન્યાઓને સ્ત્રીત્વમાં આવ્યાં પહેલાં પરણાવી દેવાથી તેનું હરણ થવાનો ભય ઓછો રહે માટેજ એમ કરવું પડેલું.

(૧૨) પુરાણ કાળમાં જનસમાજની વૃત્તિઓ ઉત્તમ પ્રકારના વિષય ભોગાદિ તરફ વળેલી બંધને તેમને શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ તરફ વાળવા સાર શ્લોક રચિને અનુકુળ થાય તેવું અલંકારોથી ઓપાવીને તેમનું જીવન વૃત્તાંત મનોરંજક અને ચમત્કારિક વર્ણનોથી ભરપૂર ચિતર્યું છે.

૧. આમ યવાથી બાળલગ્નનો રિવાજ શરૂ થયો, તેને તો બધું બાળી મૂક્યું ! ! અર્થાધાન સંસ્કાર સચવાયો નહિ. ન્હાની ઉમરમાંજ અપકવ વિધિ અપ્પ-હિત યવાથી જાંદગી ટુંકી થઈ ગઈ અને બળ, બુદ્ધિ, તથા પરાક્રમ સાથે શ્રી અને સરસ્વતિ પણ ચાલ્યાં ગયાં. વિધવાઓની સંખ્યા વધી પડી તેના પરિણામે અનાચાર અટકાવવા માટે સતિ થવાનો ચાલ શરૂ થયો. તે કે જે રિવાજથી થતી અનાથ સ્ત્રીઓની હત્યા અયોગ્ય (માપરૂપ) લાગવાથી ના સરકારે કાયદાથી તેનો પ્રતિબંધ કર્યો છે. વિધવાઓની સંખ્યા અન-હદ વધી ગઈ છે. અને છેલ્લી વસ્તી ગણતરી પ્રમાણે લગભગ ૩૦ લાખથી વધારે વિધવાઓ ભારતમાં છે. અડાડા, કેટલી દુઃખની વાત ! ! ઘણી ખરી વિધવાઓ પેટના દુઃખે કે અન્ય ખીજ કારણોએ (ધર્મ જ્ઞાનના અભાવે) અનાચારમાં પ્રવૃત્ત થયેલી પણ માણસ પડી છે, અને દર વરસે અનેક બાળહત્યાઓ થતી કબજોચર થાય છે. આથી પુનર્લગ્નની દરેક જગ્યા થઈ છે.

૨. જે વખતે દેશની એવી સ્થિતિ અનુભવીઓના અનુભવમાં આવેલી કે ધર્મ વિચારો અથવા તો આદર્શ પુરુષોના જીવનો લોક જીવનમાં ઉતારવાના તાત્કાલિક ઉપાય શ્રીમાર શાસ્ત્ર છે, ત્યારે તેઓએ તે માર્ગ કામ લીધેલું, વૈષ્ણ-વાદિ સંપ્રદાયો દ્વારા શ્રીકૃષ્ણના જીવનનો પ્રોત્સાહ આપવાની જે પ્રણાલીકા બંધાઈ છે તેનું કારણ એજ છે. પરંતુ દરેકે પદાર્થ કે વિચારમાં લાભનાં તત્ત્વો પણ હોય છે તેમ ગેરલાભનાં પણ હોય છે. તેમ શ્રીમાર શાસ્ત્રના સંબંધમાં પણ બન્યું છે.

પુરાણોમાં અનેક રાજ મહારાજ અને રૂપિ મુનિઓનાં જીવન દર્શાવેલ છે. તે કે જે તમામ અલંકારોથી શણગારીને લગ્નવામાં આવ્યાં છે ખરાં, પરંતુ એજેશ્વર શ્રી કૃષ્ણશ્રી દ્વારા જીવન વૃત્તાંતમાં જે અલંકારાદિ દષ્ટિગોચર થાય છે, તેણે તો કદજ કરી નાંખી છે ! પુરેપુરી કાવ્યશક્તિ તો તેમાંજ ચમકાવેલી છે !

પુરાણોમાં વર્ણવેલા શ્રીકૃષ્ણના જન્મ વૃતાંતનું સિંહાવલોકન કરવા માટે તો આ પુસ્તક જેવાં બે ચાર પુસ્તકો લખવાની જરૂર પડે તેમ છે. તોપણ તેનું સંક્ષેપમાં અવલોકન કરતું અસ્થાને નહિજ ગણાય.

ક. “ સર્વ ઉપનિષદો ગાવો.....એ શ્લોકમાં ઉપનિષદ રૂપિ ગાયોનું દોહન કરનાર હોવાથી શ્રીકૃષ્ણને ગોવાળ, તેમાંથી સાર રૂપ માખણ શોધી (ચોરી) ગીતાજી રૂપે પ્રસિદ્ધ કરી સર્વ મુમુક્ષો (અજ્ઞાન હોવાથી માંકડાં) ને પાતું. એ મુખ્ય મતલબને કાવ્યની છટા લાવવા માટે અલંકારિક ભાષામાં શ્રી કૃષ્ણને ગોવાળ, માંખણ ચોરનાર અને માંખણ ચોરીને માંકડાંને ખવાડનાર વર્ણવ્યા છે.

(જ) વાદવિવાદથી જનસમાજમાં ફેલાયેલા દ્રેષને (ઝરને) તેમણે ઉપદેશ આપી સર્વને સમજાવી તેને અટકાવી (ચુશી લેઈ) તેમની પાપવૃત્તિ (પુતના) નો નાશ કર્યો, અને આવી રીતે તૃણવત્ ટંટાને પતાવી (તૃણાસુરને મારી) વિદ્વાનોને (રૂષિઓને) રાજ કર્યો. આ હકીકતને પણ રૂપાલંકાર આપી પુતનાનું ઝર ચુશી મારી નાંખી અને તૃણાસુરને મારી રૂષિઓને ખુશી કર્યો.

(ગ) શ્રીકૃષ્ણ મહારો પુત્ર છે, મારી આજ્ઞા આધિન (બંધાયેલો) છે, તેથી જય વિજય મહારોજ યવાનો એવા અભિમાનમાં જસોદાજી આવેલાં, તેમને પણ શ્રીકૃષ્ણે સદુપદેશ આપી તેમનામાં સમાયેલા હુંપદ મમપદ (જે વૃદ્ધો કલ્પ્યાં) નો નાશ કર્યો. આ હકીકતનું વર્ણન કરતાં “ શ્રીકૃષ્ણને જસોદાજીએ દામણાથી (પ્રેમ રૂપિ રસીથી) બાંધી લીધા હતા, તે દામણા સહિત તેઓશ્રી દોડયા અને તેમને વિષ્ણુના આપિત થયેલા બે દ્વારપાળો (જય, વિજય) જે ઝાડ રૂપે ઉત્પન્ન થયેલા હતા; તેને ઉખેડી નાંખી તેનો ઉદ્ધાર કર્યો ” એમ “વર્ણવેલું” છે.

(ઘ) શ્રીકૃષ્ણે શાંતિથી વાદ (વાચ્છાસુર !) નો નાશ કર્યો અને તપથી (રામ, દમ, વિવેક, વૈરાગ્ય, અને પ્રાણાયામાદિથી) મોહ (બગાસુર !) નો નાશ કર્યો. બાળકોને ભણાવવાનો લોકોને બોધ કરી તેમનામાં ભરાયેલા આળસ (અગાસુર) નો નાશ કરી બાળકોમાં નવીન ચેતન (જંદગી) આપ્યું તેનું પણ શ્રીકૃષ્ણે વાચ્છાસુરનો નાશ કર્યો, બગાસુરને માર્યો, અને અગાસુરને મારી બાળકોને જીવતાં રાખ્યાં એનું વર્ણન છે

(ઙ) શ્રીકૃષ્ણના સમયમાં કેટલીક મદનના મદમાં મસ્ત બનેલી યુવતિઓ ધર્મ નિતિનો વિચાર કર્યા વિના ચમુનાજીના કિનારે કપડાં ઉતારી નગ્ન સ્નાન કરી તોફાન મચાવતી હતી, તેની ખબર મળતાં તેમણે રાશ મજા સિવાય ત્યાં જઈ અભય કદમરૂપ શાસ્ત્રના આધારે સ્ત્રીઓના કર્તવ્ય ઉપર હૃદયભેદક જુદસાદાર બ્યાખ્યાન આપી તેમનામાં સમાયેલા અજ્ઞાનનું

(અજ્ઞાન ને વચ્ચની કપમા આપી તે વચ્ચનું) હરણ કર્યું. યુવતિઓ આ બ્યાખ્યાનથી લાજની ખારી શરમાઈ પસ્તાવો કરવા લાગી. આ મુજબ હકીકતનું બિભિત્સ ભિચિત શું? જાર રસથી બરપુર એવું તો વર્ણન નગરે કે છે કે તે પુરેપુરું જણાવવા પણ અમને યોગ્ય લાગતું નથી. હુંકામાં આ યુવતીઓનાં વચ્ચ હરણ કરી શ્રીકૃષ્ણ કદમના ઝાડ ઉપર ચઢી ગયા અને જ્યારે તેઓએ નઅ બહાર આવીને શ્રીકૃષ્ણને કાલાવાલા કર્યા ત્યારે તેમણે તેમનાં વચ્ચ આપ્યાં ! એવી મતલબનું વર્ણન છે. મારુવત પરદારાણુ એવો કપદેશ આપનાર યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ આહું અયોગ્ય કર્મ કરેજ કર્મ ? પણ શું જાર રસિક જનોને પ્રિય યાચ તેવું જખાણ કરવા જતાં પુરાણકાર હદ કુદાવી દીધી છે !! જેનું પરિણામ અનર્થકારક નીવડે તો તેમાં નવાઈ જેવું નથી. પુરાણના એજ વર્ણનને આધારે એક પ્રસિદ્ધ ચિત્રકારે તો તેવા પ્રકારનાં ચિત્ર પણ તૈયાર કર્યા છે અને તે ઘણાંખરાં વેષ્ણુવ મંદિરોમાં અને વેષ્ણુઓના ઘરમાં પણ જોવામાં આવે છે, તે કે લલિત કળાની દૃષ્ટિએ એ ચિત્ર કપયોગી હશે, તોપણ નિતિને જાદ કરે તેવાં વિષયોનેજક ચિત્રો રાખવાનું તો સમજી માણસો ભાગ્યેજ પસંદ કરશે.

(ચ) શ્રીકૃષ્ણે જનસમાજમાં દેવાયલા કલેશનું (કાળી નાગનું) નિતિ ધર્મનો કપદેશ આપી (દમન કર્યું) તેનું મજા કપ્પાડી નાંખ્યું (હાંકી કાઢ્યો) અને લોકોમાં દેવાયલા દેવરૂપિ અગ્નિ (દાવાગ્નિ)ને શાંત કરી દીધો (પી ગયા) તે હકીકતને બદલે કાળી નાગનું દમન કરી તેને હાંકી કાઢ્યો અને દાવાગ્નિ પી ગયા એવું વર્ણન છે.

(છ) લોકોને સદુપદેશ આપવાથી દુર્જન (અજ્ઞાન-મેધ જેવા) લોકો તેમની સામા થયા, અને તેમનાં પ્રિય યોગેશ્વર કપનિષદોને તુક્રાન પહોંચાડવાનો પ્રપંચ રચ્યો તેથી એક મ્હાન (પર્વત જેવી) સભા મેળવી વિદ્વાનોની મદદથી તેમાં શ્રીકૃષ્ણે જન મેળવી તેઓને મદાન કર્યા. પર્વત જેવી મ્હાન સભાએ એકે અવાજે શ્રીમ્પચંદ્રની પ્રસંશા કરી. આ હકીકતને કપાલકાર આપી બારે મેધ ચઢી આવ્યા અને માયોને હેરાન કરવા લાગ્યા, તેથી શ્રીકૃષ્ણ-ચંદ્રે એવરહન પર્વતને ટચલી આંખીએ કપાડી તેમની રક્ષા કરી એવું વર્ણન છે.

(જ) બામવતમાં રાષ્ટ્ર શબ્દજ નથી, એ સિવાયનાં કેટલાંએક પુરાણોમાં રાષ્ટ્ર નામની સ્ત્રી સાથે શ્રીકૃષ્ણે વિનોદ કર્યાનું વર્ણન છે, તો એ રાષ્ટ્ર આવી ક્યાંથી ? શ્રીકૃષ્ણ એક આદર્શ યોગેશ્વર મહાત્મા હોવાથી તે પુંજવા લાયક હતા, તેથી આરાધ્યે કૃષ્ણ એમ કહેવાતું હતું. તે આરાધ્યે શબ્દમાંના આ ને કેટલેક સમયે લોપ થતાં રાધે કૃષ્ણ કહેવાવા લાગ્યું હશે. રાધે કૃષ્ણ કહેવાવા લાગ્યા પછી કોઈ શું જાર રસિક કવિએ રાધે એટ સ્ત્રી કૃષ્ણ શું જાન

રિક કથાનક ઉભું કર્યું હોયું જોઈએ, અને તેમ થયા પછી પુરાણમાં તે હકીકત ધુસી જવા પામી હશે.

(સ) શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર ઉચ્ચ નીચનો ભેદ ન રાખતાં સર્વ સાથે સમાનભાવથી વર્તતા હતા, તે બતાવવા રીંછની ઉંછરેલી જાંબુવંતી અને કુબળ નામની કદરૂપી દાસી સાથે ચરણ્યા હતા એવું વર્ણન કરેલું છે.

(જ) પરમાત્મા નિરાકાર છે અને તેને કાંઈ રૂપરંગ નથી, માટેજ તેમને કાળા રંગના કલપ્યા છે; કારણ કે કાળો કોઈ રંગ નથી, પણ રંગના અભાવે જો દેખાય છે તેને કાળો રંગ કહેવામાં આવે છે.

(ટ) શ્રી કૃષ્ણને ૧૬૧૦૮ સ્ત્રીઓ હતી એવું પુરાણોમાં લખેલું છે. પુરાણોના સ્થુલ શબ્દોને અંધશ્રદ્ધાએ વળગી રહેનારાઓ તો આ વાત સત્ય માને છે. પરંતુ મહાભારત વિગેરેથી ફક્ત તેમને એકજ સ્ત્રી-રક્ષમાણિ-હતી એવું માન્ય પડે છે. કેટલાએક કહે છે કે શરીરની ૧૬૧૦૮ નાડીઓ છે તે ઉપર કાણુ રાખવાથી અર્થાત્ શ્રી કૃષ્ણ જીતેન્દ્રિય હોવાનું જણાવવા માટે અલંકાર આપી નાડીઓને બદલે નાડીઓ લખી હશે, પણ એ વાત સત્ય જણાતી નથી. કારણ કે શરીરમાં નાડીઓ ૬૯૬ હોવાનું પ્રસિદ્ધ છે. કેટલાએક કહે છે કે રૂબેદની ૧૬૧૦૮ ઋચાઓ છે તે તેમના કંઠાએ હોવાથી અર્થાત્ તેમાંજ કૃષ્ણનું હૃદય રમણ કરતું હોવાથી તે ઋચાઓને અલંકારી ભાષામાં નાડીઓ લખી છે, પણ એ વાત પણ સત્ય જણાતી નથી. કારણ કે ઋગ્વેદની ઋચાઓ ૧૦૫૮૦ છે. કેટલાએકનું એવું માનવું છે કે કૃષ્ણને વિષ્ણુનો અવતાર પુરાણકારોએ કરાવેલા છે અને વેદમાં સૂર્યને વિષ્ણુ કહેલ છે તેથી ૧૬૧૦૮ તારાગ્રહ જો સૂર્યના પ્રકાશથી પ્રકાશિત થાય છે તેને અલંકારિ ભાષામાં નાડીઓ જણાવેલી છે. તે સમયમાં ૧૬૧૦૮ તારાગ્રહ મુખ્ય ગણાતા હતા માટે તેમ બન્યું હશે. સહુથી છેલ્લો મત બીજા બધા મત કરતાં વાસ્તવિક જણાય છે.

(ડ) શ્રીકૃષ્ણે અમુક બીજના ચંદ્રનાં દર્શન કર્યા નહિ અને ઐથના ચંદ્રનાં દર્શન કર્યા તેથી અમુક અમુક આદત તેમના ઉપર આવી પડી હતી એવું વર્ણન પણ જોવામાં આવે છે. મુસલમાન રાજ્ય અમલમાં બીજના ચંદ્રનાં દર્શન કરવાનો રિવાજ મુસલમાનોના દેખાદેખી હિંદુઓમાં પણ દાખલ થવા પામ્યો હતો. અને તેથી તેને શસ્ત્રનો આધાર આપવા માટે કોઈ દવિરાજે કલ્પનાનો ઘોડો દોડાવી શ્રી કૃષ્ણના નામ સાથે આખું કથાનક બનાવી પુરાણમાં ગોઠવવાનું સાહસ કરેલું છે.

(ઢ) જરા એટલે ઘડપણથી શ્રી કૃષ્ણ સ્વર્ગવાસી થયા, તેનું પણ અલંકાર આપી જરા નામના પારધીએ કૃષ્ણને બાણ મારી મારી નાંખ્યા એવું વર્ણન છે.

(૧૩) બુદ્ધિને બદલ કરનાર તમોજુલી પદાર્થો ખાનાર નહોતે બલકે એવું ઠસવી કુંજરી, હસણુ, માજર, વિગેરે પદાર્થોનો ઉપયોગ થતો અટકાવવા પ્રયત્ન થયો છે.

(૧૪) શિવ, વિષ્ણુ વિગેરેને સાકાર કરાવ્યા, તેમના અવતાર કરાવ્યા એટલે તેમના સ્પર્શિવાર વિગેરેની પણ મોઠવણુ પણ રૂપક આપી કરેલી છે.

(૬) કૃષ્ણે પાતાના મામા કંસને મારી નાંખ્યા તેથી ધરડા માણસોની મંડળી (જરાસંધે) ગુસ્સે થઈ તેને કપડા આપતા હતા, તેથી તેમના બલથી હારીને શ્રી કૃષ્ણે દ્વારકામાં જઈ ત્યાં રાજધાની કરી હતી. આ હકીકતને પણ અલંકાર આપી જરાસંધના બલથી કૃષ્ણે હારીને દ્વારકાં વસાવી ત્યાં રાજધાની કરી.

(૭) કાળયવન નામનો કોઈ પરધર્મી શ્રી કૃષ્ણને મારવા માટે તેમની પાછળ પડ્યો હતો, પરંતુ તેમણે એક યુક્તિ કરી તેથી બચી ગયા, અને બળતો માણસ માર્યો ગયો. તે બળતા માણસના સગાં સંબંધીઓએ પછી કાળયવનને મારી નાંખ્યા તેનું પણ વર્ણન અલંકારિક જણાય છે.

(૮) દ્વારકામાં ૫૬ કોટી (વર્ષ—બતના) યાદવો રહેતા હતા, તેનું પણ વર્ણન કરતાં દ્વારકામાં ૫૬ કોટી (કરોડ) યાદવો રહેતા હતા એવું વર્ણન કરેલું છે.

આવી રીતે શ્રી કૃષ્ણનું પુરાણકથામાં શુભાર રસથી ભરપૂર વૃત્તાંત બતાવીને અને તેને અંધશ્રદ્ધાથી હિંદુ બલિ સત્ય તરિકે સ્વિકારતા હોવાથી તે સમય પછી થયેલા જેન મતના વિદ્વાનોએ શ્રી કૃષ્ણ નર્કમાં છે એવું લખેલું છે.

૧. આનું ઠરાવવાથી કેટલાએક અંધશ્રદ્ધાળુ ચુસ્ત હિંદુ ધર્મીઓ દવા વિગેરેમાં જરૂર હોવા છતાં પણ તેનો ઉપયોગ કરતા નથી અને પીડા પામે છે.

૨. વાયુ (બ્રહ્મા) થીજ વાણી થાય છે માટે મારે વેદના જ્ઞાતા બ્રહ્મા. અને તેથી તેનાં માર વેદરૂપ માર માલા; પાંચમું માયું પણ શિવે કાપી નાંખ્યું છે એટલે પાંચમો વેદ ને કૃષ્ણ ચતુર્વેદ ને સેમેટિક મેચ્છોમાં ભરેલા બ્રહ્માજ્ઞાનોએ જનાવેલો તે અજ્ઞાનતાથી ભરેલો હોવાથી તેનો જ્ઞાને (શિવે) નાશ થયો હતો. વાયુથીજ વિદ્યાની ઉત્પત્તિ માટે બ્રહ્મા (વાયુ) ની પુત્રી સરસ્વતિ. એક સંપૂર્ણ વિદ્યા પ્રાપ્ત કર્યાના દાવો કરી સકેજ નહિ—તેનો કોઈ સ્વામિ થઈ શકે નથી—માટે તે કુંવારી. જેને વિચારવાની સક્તિ છે તે મનુ. માટે મનુ તે બ્રહ્માનોજ પુત્ર. સર્વેઓપી વાયુમાંજ કર્મ માત્રની ખાસ વિતરણ છે (હાલનાં ગ્રામોદ્દેશથી એ વાત સારી રીતે સિદ્ધ થાય

(૧૫) ચેપી રોગોનો ફેલાવો ન થાય તે સારૂ મરનાર મનુષ્યને અંત્યેષ્ઠિ સંસ્કાર કરનારને સ્નાન અને તેની સાથે વધુ વખત રહેલાં સગાં સંબંધીઓને સ્નાન ઉપરાંત સુતક વિગેરે ઠરાવી તેમને દુર રાખવા પ્રયત્ન કર્યો છે. તેવીજ રીતે હલકા ધંધા કરનારા (અસ્પૃશ્ય જાતિ) ઓને પણ અડવાથી સ્નાનાદિ વિધિ કરવાનો પ્રબંધ રચ્યો છે.

છે) અને યોગ્ય સમયે તે કર્મના કર્તાને ફલદાતા નિવડે છે એટલે વાયુમાં, ગુપ્ત ચિત્ર આવિર્ભાવ પામી સ્થુલ સૃષ્ટિમાં જણાય છે માટે પ્રાણી માત્રના કર્મનો હિસાબ લખનાર ચિત્રગુપ્તજી. અને કર્મનો નિયમનાર પણ બ્રહ્મા (વાયુ) અને એ સર્વની વાત જાણનાર વિદ્યારૂપ સરસ્વતિ તેજ વિદ્યાતા-તેજ લેખ લખનારી.

પાપનું લક્ષણ કરનાર જ્ઞાન હોવાથી અગ્નિરૂપ શિવ પણ જ્ઞાન. ગમે તેવી દુષ્ટ બુદ્ધિના માણસને પણ સ્મશાનમાં જ્ઞાન ઉપજે છે માટે શિવ (જ્ઞાન) નો વાસ સ્મશાનજી. કામાદિ દુર્ગુણો બાળનાર પણ જ્ઞાન હોવાથી કામદેવને બાળનાર પણ શિવ. યોગશાસ્ત્રમાં જ્ઞાનનું સ્થળ મસ્તક છે, મસ્તકનું નામ પણ કૈલાસ આપેલું છે. માટે શિવનું સ્થળ પણ કૈલાસ. યોગશાસ્ત્રમાં કુંડલિની શક્તિ કહી છે તે સુધ્ધિભાગે બ્રહ્માંડ (કૈલાસ) માં પહોંચી શિવ (જ્ઞાનને) ને મળે ત્યારે સમાધિ થાય છે. સમાધિનું ફળ પણ પરમાનંદ. અને પરમાનંદ થાય એટલે શુદ્ધિ અને બુદ્ધિ હાથ જોડી ઉભીજ રહે. આ તત્વોને રૂપક આપતાં શિવને કૈલાસ-ગિરિ-પર્વત-વાસી ગણ્યો ત્યારે શક્તિ (કુંડલીની) પણ પર્વતની પુત્રી પાર્વતીજ થઈ આ બંને કૈલાસ-બ્રહ્માંડમાં-વિહરે (એકત્ર થાય) તેનું ફળ સમાધિ-ગણપતિ-અને ગણપતિને પત્નિઓ પણ શુદ્ધિ અને બુદ્ધિ; પણ જ્ઞાનને પુત્ર સો અને પત્નિ પણ શી ? માટેજ પુત્રરૂપ પરિચ્છેદ (ગણપતિ) નું માથું કાપી નાંખ્યું છે. શક્તિને તે જરૂરનું છે માટે ઉહાપણના ચિન્હરૂપ હસ્તિનું માથું તેના ઘડ ઉપર બેસાડયું. હલાહલ ઝેર (મલેરિયા) ને પી જનાર પણ શિવ (અગ્નિ). અગ્નિમાં સુગંધી દ્રવ્યો વિગેરેની આહુતી આપી યજ્ઞાદિ કરવાથી હવા શુદ્ધ થઈ જઈ મલેરિયા નાશ થાય એ પ્રસિદ્ધજ છે. સર્વ પ્રકાશ કરનાર મણિ છે માટે મણિને ધારણ કરનાર સર્પ, પ્રકાશનો કરનાર હોવાથી શિવ (અગ્નિ) નું આલુપણ.

સૂર્ય પ્રકાશથીજ રંગ સમન્વય છે. અંધારામાં સર્વ રંગ કાળોજ જણાય છે. તેથી સૂર્યનું વાહન તે સપ્તમુખી ઘોડો (સાત રંગથી વિભૂષિત પ્રકાશ). સૂર્યથીજ જગતનું પોષણ થાય છે. તેની ગરમીથીજ પાણીનું વરાળ થઈ, વરાળથી વરસાદનું થઈ અને વરસાદથી અન્નાદિનું પાકેલું. અને

(૧૬) આઠ વસુ, એકાદશ રૂદ્ર, દ્વાદશ આદિત્ય, ઇન્દ્ર અને પ્રજાપતિ એમ ૩૩ કોટી (જાતિના) દેવ ગણેલા છે. પણ પુરાણો ખનતી વખતે નદી, તળાવ, પહાડ અને અનાર્થ લોકોના પણ દેવને દેવ ગણેલા તેથી તે સર્વનો સમાસ કરવા માટે ૩૩ કોટી (જાતના) ને બદલે ૩૩ કોટી એટલે કરેડ સમજાવવાનો પ્રયત્ન થયો છે. અને ઇશ્વરના એક એક ગુણને જુદા જુદા લેખ તેમના ગુણ પ્રમાણે જુદું જુદું નામ ઠરાવી તેને જુદા જુદા દેવ પ્રમાણે ગણી તેનાં વર્ણનો પણ અલંકારથી ઓપાવીનેજ કરેલ છે.

(૧૭) દેવ મંદિર અને તિર્થોદિ જગ્યાએ લોકોની વધુ સંખ્યા એકઠી થવાથી હવાનો બીજાડ થતાં રોગાદિ ફેલાવવાનો સંભવ હોવાથી તેમ ન થાય તે સારૂ કપુર વિગેરે હવા સુધારનાર ચીજોની આગતિઓ કરવાનો તથા ઘીધના દીવા રાખવાનો પણ પ્રખંધ કરેલો છે.

(૧૮) જનસમાજ હંમેશાં પરોપકાર કરતા રહે તે સારૂ વિવિધ પ્રકારના તહેવારો ઠરાવી તે પ્રસંગે વિક્રાનોને દાન આપવાથી મહાન પુન્ય થાય છે એવું ઠરાવવા પ્રયત્ન કયો છે. તેમજ શ્રાદ્ધ સવત્સરિ વિગેરેની પણ એવીજ મતલબથી ગોઠવણ કરેલી છે.

(૧૯) ઋતુઓને અનુકુળ તહેવારો વગેરે પણ ઠરાવેલા છે અને ઋતુઓની અતિ હવાની શુદ્ધિ થાય તેવી ગોઠવણો પણ કરેલી છે.

(૨૦) જૈન લોકોએ જૈન તીર્થસ્થાન માટે ૭ પુરી નિર્માણ

અન્ન એજ માણસનું પોષણ કરે છે માટે સૂર્યજ પોષણ કરનાર છે. જ્યારે સૂર્ય પોષણ કરવાથી વિષ્ણુ ઠંડો ત્યારે પાલન કરવામાં લક્ષ્મીની જરૂર હોવાથીજ વિષ્ણુની સ્ત્રી તે લક્ષ્મી. અને સંસારની વૃદ્ધિ કામથી થાય છે માટે વિષ્ણુનો પુત્ર તે કામદેવ. સૂર્યના આર્કાશ્વાદિથીજ સૃષ્ટિ, વૃદ્ધિ વિગેરે નિર્માણ થકી રહ્યાં છે માટે તે સર્વનો પારણ કરનાર-પારણાત્મક દેવ છે. એટલેક એ સૂર્ય કિરણોનો લોક-એજ સ્વર્ગ. સૂર્યથીજ ચારે દિશામાં પ્રકાશ ફેલાય છે માટે સૂર્ય-વિષ્ણુ-ચતુષુજ.

અણીજ રીતે વિચાર કરતાં એટલે અલંકારોનું સત્ત્વ રહસ્ય વિચારતાં સિવ, શ્રદ્ધા અને વિષ્ણુનાં વાહન, રાત્ર અન્ન અને બીજા અનેક વાતો સમજાય તેવી છે. ત્રંચ વિસ્તારના ભયે વિરોધ વિવેચન કરી સકાય તેમ નથી. પણ સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી વિચાર કરનારને તે સર્વ સમજાય તેવું છે. વિરોધ બહુવા ઈચ્છનારે ત્રિરેવનિર્ભય નામનું દિગ્દી પુસ્તક જોવું.

કરી હતી, તેમ પુરાણકારેએ પણ અયોધ્યા, મથુરા, કાશી, અવંતિકા (ઉજ્જન), કાંચી, જગન્નાથપુરી અને દ્વારકાં એ સાત પુરી કરાવી છે.

(૨૧) 'અવ્યક્ત સત્માંથી સ્વતઃ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ છે; તેનું વર્ણન પણ અલંકારથી આપાવીને કરેલું છે.

ઉપર મુજબ વસ્તુસ્થિતિને ધ્યાનમાં લેઈ સમય સંજોગાનુસાર લોકરચિને અનુકુળ થઈ પડે તેવી રીતે પુરાણોની રચના થયેલી છે. આવી રચના કરવામાં ઘણું કરીને જનસમાજ પરધર્મમાં જતા અટકી તેઓ ભક્તિમાર્ગે વળીને પણ હિતકારક કર્મ કરવામાં મશગુલ રહે એજ હેતુ રાખેલા જણાય છે. પરંતુ ભક્તિને વધુ પ્રાધાન્ય આપવા જતાં નિરાકાર પરમાત્માને સાકાર કરાવી તેની મૂર્તિપુંજ અને અવતારાદિની ગોઠવણ કરી તેમાંજ લોકોને અતિશય મોહ રહે-ભક્તિવાન થાય-માટે દરેક બાબતોને 'અલંકારથી આપાવીને એવી તો ચિત્તાક-

૧. વેદમાં પુરુષેવ્વંદં સર્વમ્ વિગેરે ઘણાં ગુણ સુકતો સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિના સંબંધમાં છે. ઉપનિષદોમાં એકત્રત્વે બહુલ્યાં પ્રજાયેય હું બહુ થાઉં એમ ઈચ્છાથી જ્ઞેયું એમ જણાવેલું છે. પુરાણોમાં આ સંબંધમાં દરેકમાં જુદાં જુદાં વર્ણનો છે, પરંતુ સામાન્ય રીતે સર્વમાં એકું જણાય છે કે નારાયણને સૃષ્ટિ કરવાની ઈચ્છા થઈ અને જળમાં શેષ ઉપર પોઢયા, તેમની નાભિમાંથી બ્રહ્મા થયા અને તેમાંજ સર્ગ વિસ્તાર્યો વિગેરે.

વેદમાં પુરુષ તેનેજ ઉપનિષદમાં સત્ અને પુરાણોમાં નર ગણેલ છે. નરથી જે થયું તે નારા-જળ. સર્વમય અવ્યાકૃત સત્ને વર્ણવી કેમ શકાય? વર્ણન કરવાથી તે વ્યાકૃત થઈ જાય માટે તેને ઉપમાંથી સમજાવવા સારું સર્વમય પ્રાણિ માત્રના જીવનના આધાર રૂપ જળની ઉપમા આપેલી છે. તેમાં શેષ એટલે અનંત ઉપર સૂતેલા. નારાયણનો અંત નથી માટે તે અનંત ઉપર સૂતેલા છે. તેના (અનંતના) આધાર એટલે કારણરૂપ નારાયણ. અને તેમની સ્વતઃ પ્રવૃત્તિ જણાવવા માટે નાભિમાંથી કમળ થયું. ખાસ ઇચ્છા અને સ્વતઃ પ્રવૃત્તિ દર્શાવવા નાભિ અને કમળની એજના કરેલી છે. કારણ કે કમળ એ સ્વતઃ પ્રવૃત્તિનું ચિન્હ છે, સ્ત્રી પુરુષરૂપ પરાગ (કમળ ખીજમાં સપત્ર પુષ્પ કમલાકાર સ્થિત છે.) કમળમાંજ છે. ખીજનાં વૃક્ષોનાં ખીજાદિ સંબંધે તેમ નથી. બ્રહ્મા એટલે વેદને જણનાર-વેદરૂપ નર. ચાર વેદ હોવાથી તે ચતુઃમુખ. તે બ્રહ્મનો પુત્ર તે મનુ. મનવાણે તે મનુ. અને મનુ ઉપરથી મનુષ્યઆમ અર્થ સંબંધના છે.

૨. કળાકૌશલ્યતામાં પ્રવિણ હોવાથી જળ, અગ્નિ, સૂર્ય, વિગેરે દેવો ખાસે રાવણ કામ કસેવી બેતો હતો, તેને અલંકારાદિથી આપાવી રાવણે તમામ

ર્ષક, ચમત્કારિક, અને મનોરંજક બનાવી દીધી છે. કે તેને-પુરાણોને-
કવિ કલ્પનાના ઉત્તમ કાવ્ય-ગ્રંથોમાં ગણીએ તો તદનુચ્ચાળની ગણાશે.
કાવ્ય ચમત્કૃત્તિનું યથાથોગ્ય રહસ્ય નહિ સમજનાર તેના સ્ફુળ સખ્દોને
અંધશ્રદ્ધાથી વળગી રહી લાલ્લા લાલ્લ પ્રમાણમાં કરવા જતાં તેના સત્ય-
સ્વરૂપથી વિમુખ થઈ ગયા છે. અને ઘણાં અનિષ્ટ પરિણામ આવ્યાં
છે, અનેક મતમતાં. સ્વતઃ થયા છે. વેદકાળની જ્ઞાનકર્મ મિશ્રિત
ભક્તિનું રૂપાંતર થઈ ગયું છે અને તેની જગ્યા જડ ભક્તિએ લીધી છે.
પુરાણોમાં પણ ભક્તિ જ્ઞાનકર્મ મિશ્રિત વર્ણવી છે, પરંતુ મતમતાંતર-
વાળાઓએ પોતાને અનુકૂળ યોજનાઓ કરી લીધી છે. હવે પુરાણોના
આધારે સમય પરત્વે કયા કયા સંપ્રદાયોદિ ઉદ્ભવ્યા, તે તરફ બેઠાં.

વૈષ્ણવ સંપ્રદાય.

પુરાણોના આધારે સદુચી પહેલોજ આ સંપ્રદાય સ્થાપન થયો.
હતો. આ સંપ્રદાયના સ્થાપક મહાત્મા વિષ્ણુ સ્વામિનો જન્મ ક્યારે
થયો અને સંપ્રદાય ક્યારે સ્થાપન થયો તેનો ચોક્કસ પત્તા લાગતો
નથી, પણ અનુમાન થાય છે કે ઈ. સ. ના ૩ જ સૈકામાં તેમણે આ
પંથ સ્થાપન કરેલો હશે. તેમના પિતા દ્રાવિડ દેશમાંના એક રાજા
માસે પ્રધાન હતા, તેથી તેમને પણ દીવાનગીરીનું કામ શીખવા તેમના
બાપે આજ્ઞા કરી હતી, પરંતુ તે કામ ઉપર તેમનો અનાદાર થવાથી
શીખવા ના પાડી. પોતે અલ્પ સ્મૃદ્ધિવાળા રાજાઓની સેવા કરવા કરતાં

હેવાને ઝળાને કર્યા હતા, એવું વર્ણન દૃષ્ટિએ પડે છે. આજે શું છે ? જળ પાસે
આટો ફળાવવાનું, લાકડાં વહેરાવવાનું, મીઠા ચણાવરાવવાનું અને માલ ભેંધ
જવા લાવવાનું કામ નથી થતું ? સૂર્ય પાસે કળી પડાવવાનું, અગ્નિ પાસે
સુતર કંતાવવાનું, કપડાં બનાવરાવવાનું, માલ તથા માણસોને એક સ્થળેથી
બીજે સ્થળે ભેંધ જવાનું વિગેરે અને વીજળી પાસે ખખડો મોઢલાવવાનું, અને
પ્રકાશ આપવાનું વિગેરે કામ કયાં નથી લેવામાં આવતું ? તેવીજ રીતે રાવણ
પણ કામ શેતો હતો- તેની પાસે પુષ્પવિમાન પણ હતું. ચંદ્રગ્રહો વિદ્યુતમાં
રાવણ પળેજા પ્રવિષ્ટ હતો, તેથીજ લંકામાં લક્ષ્મીની દેશહેલ હતી અને તે
રાવણુભૂમિ જીતી હતી. રાવણે આ વિષયમાં અનેક પુસ્તકો પણ લખેલાં હતાં,
પરંતુ હનુમાનજીએ તેની પુસ્તકરાશીને આગ લગાડી દીધી હતી અને રાવણની
સાથેના યુદ્ધમાં તે વિદ્યાના બલુનારા રાવણ અને અન્ય કળકુશલમાં ને પ્રવિષ્ટ
પુરોહો હતા તે મરાયા, માટે એ વિદ્યાનો લોપ થઈ ગયો. તેથીજ કવિએ અલ-
કારિ ભાષામાં 'કનક લંક લોહની થઈ' એવું વર્ણન કરેલું છે.

સકળ સૃષ્ટિના રાજ પરમાત્માની સેવા કરવી વધારે સારી સમજી તેમણે ઉપનિષદોને અભ્યાસ કર્યો, જેથી તેમને પરમાત્માના સત્ય સ્વરૂપનું જ્ઞાન થયું. લોકરચિને માન આપી પુરાણોના આધારે તેમણે વૈષ્ણવ સંપ્રદાય સ્થાપન કરી વિષ્ણુની મૂર્તિપૂજા કરવાનો વહિવટ ચલાવ્યો. અને ગીતાજીને મુખ્ય માની ઉપદેશ આપવાનું શરૂ કર્યું. લોકોમાં તે સમયે તેમનું વજન સારૂ હતું તેમ ફક્ત વિષ્ણુની મૂર્તિપૂજા અને તેમની ભક્તિ-નામોચ્ચારણ-કરવાથીજ મુક્તિ મળે છે એમ જણાવાથી બાહ્યાદિ ધર્મના માણસો પોતાનો ધર્મ છોડી તેમના સંપ્રદાયમાં થાડે થાડે દાખલ થવા લાગ્યા. તેમણે પોતાના શિષ્યોને પણ જુદે જુદે ઠંકાણે ઉપદેશ આપી ધર્મપ્રચાર કરવા મોકલ્યા હતા. તેમણે વ્યાસસુત્ર ઉપર ભાવ્ય અને ગીતાજી ઉપર વ્યાખ્યાન કર્યું છે. તેમના પછી તેમના સંપ્રદાયના શ્રીકાન્ત મિત્રે “સાકારસિદ્ધિ” નામનો મોટો ગ્રંથ લખેલો છે. વિષ્ણુસ્વામિ ત્રીદેવી સંન્યાસી થઇને સમાધિસ્થ થયા હતા. તેમના પછી તેમની ગાદી જ્ઞાનદેવને મળી. જ્ઞાનદેવ પછી કેશવ ગાદી ઉપર આવ્યા ત્યારથી એ ગાદીવાળા ગોસ્વામિ એવું પદ શરૂપરા ધરાવે છે. કેશવ પછી હીરાલાલ, હીરાલાલ પછી શ્રીરામ અનુક્રમે ગાદી ઉપર આવ્યા. શ્રીરામને છ પુત્ર હતા તેમાંના શ્રીધરે “ત્રેમામૃત” નામે ગ્રંથ રચ્યો છે. છેવટે એ ગાદી ઉપર ઈ. સ. ૮૦૯ માં ખિલ્વ મંગળ નામે પુરૂષ હતો, તે વખતે શંકરાચાર્યના કોઇ શિષ્યે તેમના ‘પરમાત્મા સાકાર’ છે એવા મતનું ખાંડન કરીને તેમની ગાદી વિખેરી નાંખી, ત્યારથી એ મત બંધ પડ્યો. કુમારિલ સ્વામિને વેદનો ઉદ્ધાર કરવાની સૂચના કરનાર સુધન્વા રાજની રાણી આ ધર્મમાં હતી. આ પંથવાળા નવધા ભક્તિ ગણે છે.

આ મતનાંજ ધર્મતત્વોના આધારે ઈ. સ. ના ૧૫ સૈકામાં વલ્લભાચાર્યે પુષ્ટિપંથ સ્થાપી આ સંપ્રદાયની પુનઃ પ્રાણપતિષ્ઠા કરી હતી. જે અઘાપિ પર્યંત ચાલુ છે. પુષ્ટિપંથની વિશેષ હકીકત આગળ આવશે.

દત્તાત્રેય પંથ.

ઋષિ પ્રણિત યોગીમાર્ગમાં મતભેદ થતાં તેમાંના કોઇ યોગી ઈ.

૧. ગુણ સાંભળવા, શ્રુણુ ગાવા, સ્મરણ કરવું, પગ ચાંપવા, પુંજ કરવી, નમસ્કાર કરવા, દાસપણું કરવું, મિત્રતા કરવી, અને પોતાનો આત્મ સમર્પણ કરવો એ નવ પ્રકારની ભક્તિ છે.

સ. ના પાંચમા સૈકામાં દત્તાત્રય પંથની સ્થાપના કરી છુટો પડ્યો હતો. મહાત્મા દત્તાત્રય પરમ બ્રહ્મનિષ્ઠ યોગી હતા અને તેમનો જન્મ ત્રેતાયુગમાં અત્રિઋષિની પત્નિ મહાસતિ અનુસુયાને પેટે થયો હતો. તેમણે છ શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરી તેમાંના સિદ્ધાંતોનું સત્ય તપાસ્યું હતું. યોગક્રિયાઓમાં તેમણે અનેક શોધ કરી હતી, અને સહસ્રાર્જુન વિગેરેને તેમણે બ્રહ્મવિધાનો ઉપદેશ આપ્યો હતો. માયાથી વિરક્ત થવા સાથે તેમણે પોતાની બુદ્ધિથી સ્વિકારેલા ૨૪ ગુરૂં કરી તેમના ગુણો પ્રકટ કર્યા હતા અને દોષોનો ત્યાગ કર્યો હતો. એજ જ્ઞાન તેમણે^૧ ગાદાવરી તટે યદુરાજને સમજાવ્યું હતું. આવા પરમજ્ઞાની સમર્થ મહાત્માનો ઉપદેશ જોવો તેવો હોયજ નહિ, અને તેથી તેમના ઉપદેશનેજ પ્રમાણ માની આ મતની સ્થાપના કરી તે યોગ્યજ હતું. ગુરૂ દત્તાત્રયે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી અને વૈશ્ય જ્ઞાતિના પુરૂષોને બ્રહ્મચર્ય, વાનપ્રસ્થ, સંન્યાસ, પરમહંસ, યોગી, મૂનિ અને સાધુ કરવાની આજ્ઞા આપી છે. આ પંથવાળા પોતાના આત્માને ઇશ્વરરૂપ સર્વજ્ઞ માને છે, તેને મૂર્તિમાન સમજી અખંડ સમાધિમાં રહેવા સાથે અદ્વાંતયોગની સર્વ ક્રિયાઓ કરે છે અને અહિંસક, જીવદયા પાળવી એ તેમનું મુખ્ય વલણ છે. તેઓ યુક્તીજ્ઞ માને છે અને સત્ય શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરી મોક્ષ સાધનમાં કાળક્ષેપ કરે છે. એ ધર્મના મુખ્ય સિદ્ધાંત “ઇશ્વર નિરાકાર છે, સર્વ સૃષ્ટિ આત્માની ભાંતિથી કલ્પીત ભાઈ થઈ છે. પ્રકૃતિના સર્વ ધર્મનો તિરસ્કાર કરવો, નિવૃત્તિરૂપ ગંગામાં નિમગ્ન થવું. અકૃત્ય અને અચિંત્ય ભાવ એ જ્ઞાનીઓનો સ્વભાવ છે. સત્ય, તપ, અપરિવ્રજ, દયા, ક્ષમા, ધર્મ, અર્થ, મોક્ષ અને વૈરાગ્ય એ સર્વ સંપાદન કરવાં. માદક પદાર્થોથી દુર રહેવું.” વિગેરે વિગેરે જ્ઞાનમાર્ગ બાંધક છે. પરંતુ પાછળથી તેને પણ પુરાણોના છાંટા લાગ્યા છે. અને યોગજ્ઞાન ન સમજાયાથી મૂર્તિપૂજા ચાલુ થઈ છે એટલુંજ નહિ પણ મઘમાંસનો પણ

૧. પૃથ્વિ, વાયુ, આકાશ, જળ, અગ્નિ, ચંદ્ર, સૂર્ય, દોહો, અજગર, સમુદ્ર, પતંગીઈ, જમર, હાથી, પારધી, હરણ, માછલાં, પિંચલા, સમઘ્રી, જાનક, કુમારીકન્યા, બાણુ બનાવનાર, સર્પ, કંશેળીઓ અને ભમરી એ ચોવીસના સ્વાભાવિક ગુણોનું અવલોકન કરી તેમના સારા સારા ગુણો ગ્રહણ કર્યા હતા. માટે તે ૨૪ ને તેઓ ગુરૂ માનતા.

૨. કોલ્હાપુર સ્ટેટમાં આવેલા ગાદાવરી તટે નરસોબાની વાઘીમાં તેમનું મંદિર છે.

ઉપયોગ થવા લાગ્યો છે. આ પંથમાંથી ઇ. સ. ૧૧ ના સૈકામાં દક્ષિણમાં એક માનભાવ પંથ પણ ઉત્પન્ન થયેલો છે.

યાહુદી ધર્મ.

મિસર દેશમાં આર્યવૃત્તથીજ વસ્તી ગઇ હતી. મહાભારતના યુદ્ધ પછી તે દેશ સાથેનો વ્યવહાર ખંધ થઇ ગયો હતો. ત્યાંના લોકો સૂર્યની પુજા અને પ્રાર્થના કરતા હતા અને આચાર વિચાર પણ આર્યોના જવોજ પાળતા હતા. ત્યાં બેસકના ઉપરીપણા નીચે યાહુદીઓનું એક ટોળું મેસોપોતામિયામાંથી ઇ. સ. પૂ. ૧૭ મા સૈકામાં જઇ વસ્યું હતું. તેમની સંખ્યા દિવસે દિવસે વધતી જોઇ ત્યાંના લોકો તેમને ગુલામ બનાવી પુષ્કળ મહેનત કરાવતા હતા. છતાં તેમની સંખ્યા ક્રમી થઇ નહિ. તેથી ત્યાંના બાદશાહે યાહુદી લોકોમાં છોકરો થાય તો તુરત મારી નાંખવાનો હુકમ કર્યો હતો. આ ભયંકર હુકમ બહાર પડ્યા પછી થોડાજ વખતમાં એટલે ઇ. સ. પૂ. ૧૫૭૧ માં આ ધર્મના સ્થાપક મુસાનો જન્મ થયો હતો. તે ઘણો ખુબસુરત હોવાથી તેનો જન્મ છુપાવી તેને એક ખરના પારણામાં સૂવાડી ગુપ્તપ રીતે નદી કાનારે તેની મા મૂકી આવી હતી, દૈવયોગે શાહજી તેજ સ્થળે સ્નાન કરવા ગયેલી, તેની નજરે આ છોકરો પડવાથી તેના હૃદયમાં દયા આવી, તેથી તેણે એ છોકરાની માને શોધી કાઢી અભયદાન આપી છોકરો તેને સ્વાધિન કર્યો, અને ધાવણ છૂટ્યા પછી પોતાની પાસે રાખી પોતાના સંતાન માફક ઉછેરી લણાવી હુશિયાર કર્યો. તે મોટો થયો ત્યારે તેને પોતાના જન્મના ભેદની ખબર પડવાથી પોતાની જાત ઉપર ગુજરતા જુદમ જોઇ તેને ઘણું લાગી આવતું હતું; પરંતુ રાજ્યસત્તા આગળ તે લાચાર હતો. એક વખતે એક યાહુદી ઉપર ઘાતકીપણે જુદમ ગુજરતા એક મિસરીને જોઇ તેનું લોહી ઉછળી આવ્યું અને મિસરીને મારી નાંખી બાદશાહનાં ડરથી અરબસ્તાનમાં ભાગી ગયો. ત્યાં એક બદુગર પાસે કેટલીક વિદ્યા શીખ્યો અને થોડા વરસ પછી મિસરના બાદશાહને પોતાના ચમત્કારો દેખાડી ખુશી કરીને યાહુદીઓને મિસરમાંથી જતા રહેવાની રજા મેળવી, તે સર્વ યાહુદીઓને લેઇને અરબસ્તાનના સિનાઈ પર્વત આગળ આવ્યો. પોતાની કોમને દુઃખમાંથી છોડાવવા માટે સઘળા યાહુદીઓ તેને માનની નજરથી બેતા હતા. આ સમયનો લાભ લેઇ તેણે પોતે પેગમ્બર હોવાનો દાવો કરી યાહુદી ધર્મ

સ્થાપ્યો અને કહેવા લાગ્યો કે મને ખુદ સરકારી ફરમાનો મળેલાં છે માટે જ ખુદાઈ ફરમાનો નહિ માને તે ખુદાનો ગુન્હેગાર થશે. આ ધર્મના સિદ્ધાંતો ક્રિશ્ચિયન ધર્મને મળતાજ છે. એમનું ધર્મ પુસ્તક કેળાવા છે. પાછળથી એ ધર્મમાં પણ મૂર્તિપુજા શરૂ થઈ હતી એમ જણાય છે. આ ધર્મવાળાઓને ક્રિશ્ચિયન ધર્મવાળાઓ સાથે ઘણી તકરારો થઈ હતી. યાહુદી લોકો મોટા વહેપારી છે અને વ્યાજનો ધંધો કરે છે. અને ભારે વ્યાજ લેવા માટે યૂરોપમાં તે પ્રસિદ્ધ છે. આ ધર્મ માનનારાઓની સંખ્યા આ દેશમાં ૧૮૦૦૦ જેટલી છે. હિંદુસ્તાનમાં આ ધર્મ પાળનારની એક શાખા જને બેને ઇસરાઈલને નામે ઓળખવામાં આવે છે તેના મૂળ પુરૂષો ઇ. સ. ૬૧૪ માં એડન ખંદરેથી હિંદુસ્તાનમાં આવતા હતા ત્યારે તેમનું વહાણ ઓલની નજદીક નવગામમાં તોફાનમાં સપડાઈ ભાંગી પડ્યું હતું. અને ફક્ત ૭ પુરૂષ અને ૭ સ્ત્રીઓ બચ્યાં હતાં તે નવગામમાં જઈને ત્યાંના રાજાનો આશ્રય મેળવી રહ્યાં હતાં, તેમની સંતતિથી વસ્તી વધતાં તેઓ કોંકણથી આસપાસના સમુદ્ર કાંઠાના ગામમાં રહેવા લાગ્યાં છે. એ લોકો માથાપર ચોટડી નહિ પણ ગુરછો રાખે છે અને હિંદુઓ જેવી પાઘડી પહેરે છે. તેઓમાં સુન્નત કરતી વખતે પ્રથમ હિંદુ નામ પાડવામાં આવે છે પણ પાછળથી હિંદુ નામ ધારણ કરે છે. એઓ અબ્રહામ, ઇસાક અને બાકબને કબુલ રાખે છે. ખ્રિસ્તી રાજ્ય થયા પછી વહેપારાર્થે પણ ઘણા યાહુદીઓ આ દેશમાં આવી રહેલા છે.

પાશુપત માર્ગ.

આ મતના સ્થાપક નકુલીશ દક્ષિણમું ઇ. સ. ના ૫ મા સત્રકમાં થયા હોય એમ જણાય છે. તેમણે પાશુપત નામનો સુવ ગ્રંથ લખ્યો છે. પદ્મપુરાણમાં લખ્યું છે કે નમુચિ વિગેરે દેવોને શિક્ષા કરવા માટે શિવે શિવમત નામનું પાખંડ મત ચલાવવાને પાશુપત શાસ્ત્ર લખ્યું છે. આ ઉપરથી માનવાને કારણ મળે છે કે પદ્મપુરાણ થયા પહેલાં અગ્રંત તે અરસામાં આ ધર્મ સ્થાપન થયો હશે. શંકર દિગ્વિજયમાં લખેલું છે કે આ માર્ગવાળા લલાટ, છાતિ, નાભિ, વિગેરેમાં શિવલિંગનું ચિન્હ કરતા હતા. કાનકટા બેંગીયો આ મતના મુનવામાં આવે છે. હઠયોગ અને આ મતને નીકટનો સંબંધ હોય તેમ લાગે છે. અને આ મત માનનારાઓની કેટલીક લોકાતીત ચર્ચાઓ બેતાં તેનો કાપાલિક અને અલોરી સાથે સંબંધ હોય એમ અનુમાન થાય છે.

લાલ, મળ, ઉપાય, દેશ, અવસ્થા, વિશુદ્ધિ, દીક્ષાકારીત્વ, બલ એ આઠપંચક અને લૈક્ય, ઉત્સૃષ્ટ તથા યથાલબ્ધ એ ત્રણ વૃત્તિઓને જાણનાર અને તેનું અન્યને જ્ઞાન કરનાર ગુરુ મનાય છે. મિથ્યા જ્ઞાનાદિ પંચમલ પથુત્વ (જીવત્વ) નાં મૂળ છે, માટે ગુરુ વિગેરે તરફથી જ્ઞાન મેળવી તેમાં વધારો કરવો એ ઇષ્ટ છે. ભીક્ષા માગીને ખાવું કે છાંડેલું ખાવું કે રસ્તે પડેલું ખાવું, એથી મિથ્યા જ્ઞાનાદિ મલ કમી થાય છે. જપ ધ્યાનાદિ ક્રિયાઓથી આત્મા અને ઇશ્વરનો સંબંધ થાય છે. ભસ્મસ્નાન; ભસ્મશયન, હાસ્યાદિ વડે સેવન એ વ્રત છે અને જાંઘ્યા વગર ઊઘેલાના જીવાં ચિન્હ દેખાડવાં, શરીર કંપાવવું, નિંષ કર્મ કરવાં અને નિંષ શબ્દ બોલાવા એ યોગનાં દ્વાર છે ! દુઃખનો ઉચ્છેદ અને ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિ એ બે આ શાસ્ત્રનાં ફળ છે અને તેને મોક્ષ માને છે. આ મત માનનારા દક્ષિણમાં છે.

પ્રત્યભિજ્ઞા.

આ માર્ગ કાશ્મીરમાં અભિનવ ગુપ્તાચાર્યે ઇ. સ. ના ૬ મા સૈકામાં સ્થાપેલો છે. આ માર્ગનો મુખ્ય સિદ્ધાંત એ છે કે 'જીવ શિવથી ભિન્ન નથી અને દશ્ય જગત શિવનો અવભાસ છે. મતલબ કે શિવ સ્વેચ્છાથી અને સ્વક્રિયાથી જગદ્ રૂપે અવભાસે છે. પ્રમેય અને પ્રમાતા એક બીજાથી ભિન્ન નથી, પણ અનાદિ અજ્ઞાન (અવિદ્યા) થી પ્રમાતા થોતાને પ્રમેયથી ભિન્ન જીવે છે, માટે અજ્ઞાન નિવૃત્તિની કર્તવ્યતા રહે છે. માટે અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ કરવા લક્ષ આપવું જોઈએ. તે માટે યોગાદિ ક્રિયાથી શિવનું લજ્જન કરવું. આ સંપ્રદાયના ગોસાંઈ, સંન્યાસી અને સાધુ ઘણા છે. અને ત્રિપુંડ, ભસ્મ, રૂદ્રાક્ષ ધારણ કરે છે. શિવલિંગની પૂજા કરે છે, ને શિવભક્તિ પરાયણ રહે છે. આ મતના માનનારા કાશ્મીર તરફ વધારે છે.

રસેશ્વર.

આ મત પણ શૈવ માર્ગી છે. આ મત પણ ઇ. સ. છઠા શતકમાં ઉદ્ભવેલો જણાય છે. પ્રત્યભિજ્ઞા માર્ગમાં મોક્ષની વ્યવસ્થા કરી તે ઠીક છે, પરંતુ શરીર રૂપ સાધન વિના તે સંપાદન કરી શકાય નહિ માટે શરીરને અમર કરવાની વાત પ્રથમ સાધવી જોઈએ, એવો મત પ્રકાશ કરી તેમના ઠાંઈ શિષ્યે આ મત સ્થાપન કરેલો છે. આ

મતનો સિદ્ધાંત એવો છે કે પારદાદિના વિધિવત્ પાનાદિથી શરીરને અજરત્વ અને અમરત્વની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે. પસ્-દને મારવો, તેને મૂર્ચ્છિત કરવો, તેને ખાંધવો વિગેરે ક્રિયાઓનું શાસ્ત્રમાં સ્વરૂપ જણાવી તેનો ઉપયોગ બતાવ્યો છે. અને પારદ દર્શન, ભક્ષણ, દાન અને પૂજનથી પણ અનેક ફળની પ્રાપ્તિ મળતી આવી છે. પારદના શિવલિંગનું મહાત્મ કાશી વિગેરેના લિંગ પર પલ્લુ અધિક છે અને પારદની નિંદા કરનારને મહા પાતકી ગણે છે. પોતાના મતના ટેકામાં પારદ એટલે રસ અને રસો વૈ જ્ઞાન વૈ મુનિ વાક્ય બતાવે છે. અધ્યાત્મ વિષાવાળા આનો અર્થ અધ્યાત્મિક કરી જીવનરૂપ જડ ધાતુને જ્ઞાનરૂપ રસાયનથી બ્રહ્મરૂપ સુવર્ણ કરવું એમ આ મતનું તત્ત્વ સમજાવે છે. આ મતમાં ગોસાઈ, સાધુ ને સંન્યાસીઓજ છે. તે પણ શિવલિંગની પુજા કરે છે. ત્રીપુડ, ભગવદ્ગીતા, ઇન્દ્રાક્ષ ધારણ કરે છે અને શિવ ભક્તિ પરાયણ રહે છે.

જરથોસ્તી ધર્મ.

વેદકાળ અને બ્રાહ્મણ કાળમાં વહેંચાઈ અર્ધે ધરાન (પશ્ચિમ) માં ગયેલા આર્યો પારસી નામને પ્રાપ્ત થયા હતા. અશાંતિના સમયમાં આ દેશના આર્યો સાથેનો તેમનો અવહાર ખંધ થવાથી તેમને અહીં ધર્મજ્ઞાન ખંધ થયું. તેથી રૂએદના પ્રથમ મંત્ર (આગ્ને મીઠે પુરોહિતે યજ્ઞસ્ય દેવમૃત્વિજમ્ ॥ હોતારં રત્ન ધ્યાતતમ્ ॥ અર્થાત્ સર્વદિગ્ગતકારક, યજ્ઞના દેવતા, રત્નઓના પેદા કરનાર, હોતા, અને રૂએદ ઉત્પન્ન કરાવવાના કારણરૂપ અગ્નિદેવની સ્તુતિ કરે ધું) ના અર્થને ત્યાંના સમય સંબંધિત દયાનમાં લેઈ, વેદ માર્ગને અનુસરતે જરથોસ્ત ધર્મ સ્થાપ્યો. મહાત્મા જરથોસ્તનો જન્મ તહેરાનની શહેર રહે નામના ગામમાં ઈ. સ. પૂર્વે ૨૫૩૭ માં થયો હતો. આ શહેર ધરાનમાં માજી નામના ધર્મમતવાદીઓ અનેક પાખંડ ધર્મને લેણે આપતા હતા, અને તેમની રાજ્યમાં પણ માટી સત્તા હતી. મહાત્મા જરથોસ્તે એ લોકોના સામે થઈ મૂર્તિપુજા અને જાદુ વિગેરે નેની ખાટા છે એવો ઉપદેશ આપવા માંડ્યો. પ્રથમ ખાક્ટીયાઈ કેળવે પોતાના ધર્મનો પ્રચાર કર્યો, ત્યારબાદ ધરાન અને તેની પૂર્વ ભાગ મુદકમાં અને તે પછી બદખ શહેરમાં જઈ ત્યાંના કેટલાક મુસ્લિમોને પોતાના મતમાં લીધા. પછી ૩૦ વર્ષની ઉંમરે ધર્મપ્રચાર લેખે ધરિનના શહેરમાં સુસ્તાપના દરબારમાં ગયા. બાદશાહે માટી સત્તા

ભરીને સઘળા ધર્મમતવાદીઓને એકઠા કરી તેમના ધર્મવાદ સાંભળ્યો; તેમાં મહાત્મા જરથોસ્તે વિવાદમાં સર્વને હરાવ્યા હતા. પરંતુ તેમના ક્ષેપ દુશ્મને રાજને ભંભેરવાથી તેમને કેદ કર્યો. પાછળથી રાજને થયેલા રોગ તેમણે સાંજે કરવાથી તેણે પોતાનો સેખીઅન ધર્મ છોડી જરથોસ્તી ધર્મ સ્વીકાર્યો, ત્યારથી આ ધર્મ ઇરાનમાં ફેલાવવા પામ્યો. આકરિયાનો રાજ પણ સેખીઅન ધર્મ છોડી જરથોસ્ત ધર્મમાં દાખલ થયો હતો; એ રાજ સિથીઆના રાજને ખંડણી ભરતો હતો, તે તેણે ખંધ કરી એવું કહાવ્યું કે, જો તમે જરથોસ્તી ધર્મમાં દાખલ થશો તો ખંડણી આપીશ. તેથી તેણે ગુસ્સે થઈ આકરિયા ઉપર ચઢાઈ કરી ખદખ શહેર લેઈ લીધું. અને મહાત્મા જરથોસ્તને તેમના ૮૦ શિષ્યો સાથે મારી નાંખ્યા. ત્યાર બાદ આકરિયાના રાજએ લશ્કર એકઠું કરી સિથીઅનોને મારી નાંખી પોતાનું રાજ્ય પાછું મેળવી જરથોસ્તી ધર્મને સખળ પાયા ઉપર આણ્યો.

આ ધર્મનો પ્રાચીન ગ્રંથ ગાથાવાણી છે, અને તે પછી ક્રિયા-કર્મનું જ્ઞાન આપનાર વંદીદાદ નામે ગ્રંથ થયો છે. તેમના ગ્રંથોમાં આચાર વિચાર, ધર્મ ક્રિયા, ચાલચલણ, રૂઢિમાર્ગ, હુન્નર કળા, વિગેરે આય પ્રજને મળતાં છે. એટલુંજ નહિ પણ ગાથા વાણીમાં યુદ્ધિધરનો શક પણ જણાય છે તથા પારસી લોકો ઉનની કસ્તી પહેરે છે અને તે વખતે તેઓ જે ક્રિયા કરે છે તે આર્યોના જનોઈ પ્રસંગે થતા રૂપનયન સંસ્કારનું આખેહુખ રૂપાંતર છે.

આ ધર્મનો સિદ્ધાંત એવો છે કે “ ઉપરમેશ્વર એક અનાદ્યંત

૧. કસ્તી એ જનોઈનું રૂપાંતર છે. શોધકોનું એવું માનવું છે કે મુસલમાન લોકોનું તેમના ઉપર આક્રમણ થયું હશે ત્યારે ગજાને બદલે જનોઈ (કસ્તી) ધુંપું રાખવા માટે કેડે રાખવાનો રિવાજ થયો હશે. વેદની એક સંહિતામાં વૈશ્યોએ ઉનની જનોઈ પહેરવી જોઈએ એવું લખેલું છે, તે ઉપરથી તેઓ વૈશ્ય વર્ગના હશે, એમ અનુમાન થાય છે.

૨. આ ક્રિયાને નવજોત કહે છે. નવ (નવું) અને અવસ્તા ભાષાના જ તથા સંસ્કૃતના હું (પ્રાણીના કરવી) એ ધાતુથી વ્યુત્પન્ન શબ્દ નવ જોત છે. અર્થાત્ નવજોતનો, અર્થ પણ સંસ્કારજ થાય છે.

૩. આ ધર્મવાળાઓએ દેવનો અર્થ અસુર અને અહુરમજદ (અસુર) નો અર્થ દેવ કરેલો છે. ભારતમાં વસતા પોતાના ભાઈઓ દેવ કલ્પનામાં ખુતપરસ્ત થઈ ગયા, તેમના તિરસ્કાર અર્થે આવી ઉલટી ધર્મ પરિભાષાની યોજના કરી હશે એમ અનુમાન થાય છે.

અને નિરંજન નિરાકાર છે. મૂર્તિપૂજા કરવી નહિ. અગ્નિમાં હંમેશાં સું-
ગ્રધી પદાર્થોના હોમ કરી ઇશ્વર સ્તુતિ કરવી. પડતર ખેતર ખેડવાં,
અને સુકી જમીનમાં પાણી આણવું, અપવિત્રતા અને આભડછેટ ન
રાખવી, પાણી ગળીને સ્વચ્છ કરી પીવું. દયા રાખવી, સત્ય બોલવું,
ઝાંઝાની રક્ષા કરવી અને રજસ્વલા સ્ત્રી પાસે જવું નહિ. કુકર્મ કરનાર,
હિંસા કરનાર અને આચાર વિચાર નહિ પાળનાર પાપી છે. સ્નાન,
શૌચ, સંધ્યા, પવિત્રતા, દયા, આર્જવ, ક્ષમા અને સત્સંગ જરૂર
કરવાં. વિગેરે.” આ પ્રમાણે વેદાદિ શાસ્ત્રોને નદન મળતોજ ક્રિયાદિ
કર્મથી ભરપુર વેદધર્મની શાખા રૂપજ આ ધર્મ છે.

ઇ. સ. ના સાતમા સૈકામાં મુસલમાનોએ ઇરાન ઉપર આક્રમણ
કરી તેમને મુસલમાન ધર્મમાં દાખલ થવા ફરમાવ્યું, તેથી તેમનામાંના
કેટલાએક લોકો પોતાના ધર્મના ખચાવ માટે ઇ. સ. ૭૨૧ માં આ
દેશમાં આવી સંજ્ઞણ ખંદેરે ઉતર્યા હતા. હાલના પારસીઓ તેમનાજ
વંશના છે. આ લોકો કેળવાયલા, આગળ પડતા, અને સમય સંબંધોને
અનુસરી ચાલનારા છે. તેમનો મોટો ભાગ વહિપારી અને સારા ઓહા
ઉપર છે, જ્યારે કેટલાક ખેતી પણ કરનારા છે. આ લોકો કદરદાન,
હિંદુ અને દયાળુ હોય છે, માટે સવ કોમના લોકો તેમને માનની
નજરથી જુવે છે. આ દેશમાં તેમની વસ્તી એક લાખ જેટલી છે. તેમ-
નામાં પશ્ચિમની વિદ્યાના સંસ્કારો ઘણા પડી ગયા છે અને યુરોપની
પ્રજાનું અનુકરણ કરવાથી તેમનામાં ફેશનની કીશીયારી વધી પડી છે.
સ્ત્રી પુરૂષો સ્વતંત્રવાદી થયેલ છે અને આચાર વિચાર તથા પહેરવેશમાં
લગભગ યુરોપિઅન જેવાજ થઈ ગયા છે ! પારસી યુવાનો કુંવારા ર-
હેવાનું વધુ પસંદ કરતા હોવાથી તેમનામાં મોટી મોટી ઉમ્મરની કુંવા-
રિયાઓ દષ્ટિચોચ થાય છે, આગેવાનોએ આ ખટી નાખી દેવાનો
પ્રયત્ન આદરવાની અગત્ય છે.

વેદના કર્મકાંડની પુનઃ પ્રાણપ્રતિષ્ઠા.

જેન અને જૈન ધર્મ બેર પર હોવાથી વેદના કર્મકાંડને હાની
પહોંચેલી બેધ ઇ. સ. ના આઠમા સૈકામાં કુમારિલ ભટ્ટે તેની ફરીથી
પ્રાણ પ્રતિષ્ઠા કરવા પ્રયત્ન કર્યો. તેમનો જન્મ ઇ. સ. ૭૪૧ માં મહા
નદીના કિનારે આવેલા જયમંજળ ગામમાં તૈલંગી બ્રાહ્મણ કુળમાં યજ્ઞ-

ધર ભટ્ટની ચંદ્રગુણા નામની સ્ત્રીને પેટે થયો હતો. તેમણે જૌદ્ધ ધર્મના આચાર્ય શ્રીનીકેત પાસે અભ્યાસ કરી એ ધર્મનું જ્ઞાન મેળવ્યું અને બ્રાહ્મણ ધર્મ ભ્રષ્ટ કરવા તે કેવા કુતર્કો શિષ્ય વર્ગને શીખવતા હતા તે જાણી લીધું. પછી ચંપાનગરીમાં આવી વેદ ધર્મ કેવી રીતે સ્થાપવો તેના વિચારમાં ફરતા હતા; એટલામાંજ ત્યાંની રાણી જ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયની હતી તેના મુખમાં “ શું કંઈ ? ક્યાં જાઉં ? હવે વેદનો ઉદ્ધાર કોણ કરશે ? ” એવી મતલબનો શ્લોક સાંભળ્યો. તેના જવાબમાં “ મત ચિંતા કરો, મહારાણી, છે, ભટ્ટાચાર્ય ભૂપરે ” એવો જવાબ તેમણે દીધો. આ સાંભળી રાણીએ તેમને પોતાની પાસે બોલાવીને કહ્યું કે ‘ રાજા મને જૌદ્ધ ધર્મમાં દાખલ કરવા માટે સતાવે છે, માટે તમે કાંઈ જલદી ઉપાય કરો ’ આવી અણધારી ઉત્તમ તક મળવાથી ભટ્ટાચાર્યે તે બાધને જૌદ્ધ મત ખંડનના કેટલાએક શ્લોકો શીખવી સુચના કરી કે સમયાનુકૂળ રાજાને તે સંભળાવતાં રહેશે. રાણીએ દરરોજ તે પ્રમાણે કરવા માંડ્યું, તેથી કેટલાએક સમય પછી રાજાની બુદ્ધિમાં ફરક પડવા લાગ્યો અને તે પ્રમાણે તેમની આસ્થા પણ જૌદ્ધ ધર્મ ઉપરથી કમી થવા લાગી.

કુમારિલ ભટ્ટે આટલા સમયમાં જૌદ્ધ ધર્મ ખંડનના સાત ગ્રંથો તૈયાર કર્યા; અને વિશ્વરૂપ, મુરારિમિશ્ર, પાર્થ પ્રભાકર, સારથી મિશ્ર, તથા મંડનમિશ્ર, વગેરે શિષ્યોને શીખવી તૈયાર કર્યા. પછી શિષ્યો સહ ચંપાનગરીના રાજા સુધન્વાની સભામાં જૌદ્ધોના આચાર્યો સાથે વાદવિવાદ શરૂ કર્યો. જૌદ્ધો વેદનું ખંડન કરવાનાં તર્ક વાક્યો બોલ્યા અને અરસપરસ ખંડન મંડન થવા લાગ્યાં. ભટ્ટાચાર્યે યુક્તિરૂપી કુવાડાથી જૌદ્ધ મત રૂપી વૃક્ષાનું છેદન કરવા માંડ્યું અને બુદ્ધિ આત્મા છે એવો મત જૌદ્ધાચાર્યોએ પ્રકાશિત કર્યો હતો તે કેવળ પાખંડ છે એમ સિદ્ધ કરી આપ્યું. અંતે જૌદ્ધના તર્ક ભટ્ટાચાર્યના તર્કથી

૧. વ્યાકરણાદિ ગમે તે એક શાસ્ત્ર જાણતો હોય તેને શાસ્ત્રી અને ધણું શાસ્ત્રો જાણતો હોય તેનેજ ભટ્ટ કહેતા. ભટ્ટમાં પણ જેઓ અમુક શાસ્ત્રના આચાર્ય યોગ્ય જ્ઞાન મેળવતા તેમને ભટ્ટાચાર્ય કહેતા. એ પ્રમાણે આ દેશમાં અવટકો (ઉપનામ) હતાં. હાલ તો માત્ર ધણી ખરી અવટકો નામ માત્રનીજ રહી છે. કાળા અક્ષરને કુટી મારે તેવા બ્રાહ્મણ પણ ભટ્ટની પદવી ધરાવે છે ! ! આવી રીતે તમામ જાતોમાં પણ થયેલું છે. સાથે ગયા અને લીસોટા રહી ગયા.

નિર્જળ થઈ ગયા, તેથી તેઓએ પરાજિત થઈ મૌન ધારણ કર્યું. સુધન્વા રાજના મનમાં પાકું ઠસી ગયું કે પ્રાચીન ઇશ્વર પ્રેરિત વેદમાં કહેલો ધર્મ સત્ય છે, તેથી તેણે તેનો સ્વિકાર કર્યો. ત્યાર બાદ લદ્દાચાર્યે નીચેનો શ્લોક જે મહાત્મા બૌદ્ધના નિર્વાણ પછી તે ધર્મના કોઈ સ્વ-છંદી યતિએ નવિન બનાવી દાખલ કરેલા હતા. તે બતાવી તેમનું ભોખાણું ખુદસું કરી નાંખ્યું.

“ક્ષણીકાઃ સર્વં સંસ્કારાઃ નાત્યા સ્થાયિ । તસ્માત્ મિશ્રણુ દારાના કમત્સુનેર્થિત વ્યમ્ ॥ અર્થાત્ સર્વં પદાર્થં ક્ષણિક છે-નાશ-વંત છે, આત્મા પણ સ્થિર નથી માટે યતિએ પરદારાનું આક્રમણ કરે તો ધર્મો ઠરવી નહિ.”

આ કુતક વાળો શ્લોક જાહેર થતાંજ રાજા અને પ્રજા તરફથી બૌદ્ધધર્મવાળાઓ ઉપર ફીટકારનો વરસાદ વરસવા લાગ્યો, સર્વે તેમને તિરસ્કારની દૃષ્ટિથી જોવા લાગ્યા. તેથી તેઓમાંના કેટલાએક તો તે વખતે પ્રચલિત એકાદ સંપ્રદાયમાં દાખલ થઈ ગયા અને કેટલાએક આ દેશ છોડી ચીન, જાપાન, ટિબેટ, બ્રહ્મદેશ, સિંહલદ્વિપ વિગેરેમાં જતા રહ્યા. આ રીતે બૌદ્ધધર્મનો આ દેશમાંથી નાશ થયો અને પૂર્વની પેઠે યજ્ઞાદિ ક્રિયાઓ ચાલુ થઈ.

ગુરુત્રોહના કરેલા પાતકના પ્રાયશ્ચિત માટે કુમારિલ ભટ્ટે પ્રયાગમાં ત્રીવેળી કિનારે ચિતા રચાવી અગ્નિમાં પ્રવેશ કરવા તૈયારી કરી તેજ સમયે વેદના જ્ઞાનકાંડનો ઉપદેશ કરતા કરતા શ્રીમાન શંકરાચાર્યજી ત્યાં આવી પહોંચ્યા અને પોતાની સાથે વાદવિવાદ કરવાની અરજ કરી. પરંતું કુમારિલ ભટ્ટે જવાબ આપ્યો કે હું તો અગ્નિ પ્રવેશ કરવાની તૈયારીમાં છું માટે વિવાદ કરી શકું તેમ નથી, છતાં તમારી મરજી હોયતો મારા શિષ્ય મંડનમિશ્ર સાથે વાદવિવાદ કરજે. એમ કહી તેમણે અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાર બાદ શંકરાચાર્યજીએ મંડન મિશ્ર સાથે

૧. આ વાદવિવાદનું પરિણામ જાહેર કરવા માટે મંડનમિશ્રની સ્ત્રી સરસ્વતિને ન્યાયાધિશ કરાવવામાં આવી હતી, તેણે શંકરાચાર્યની છત્ત થયાનું જાહેર કર્યું હતું. આવા ધાર્મિક વાદવિવાદનો ન્યાય કરવા માટે જે સ્ત્રીને ન્યાયાધિશ નીમવા બંને પક્ષકારો મંજૂર થયા હતા, તે સ્ત્રી શાસ્ત્રમાં કેટલી પ્રવિણ હોવી જોઈએ તે વાંચનારાઓના વિચારી લેવું જોઈએ. વેદાદિ શાસ્ત્રો ભણવાનો સ્ત્રીઓને અધિકાર નથી એવું કહેનારાઓ, જરા આંખો ધધાડી બુઝો ! !

વાદવિવાદ કરી તેમાં જીત મેળવી વેદના કર્મ માર્ગને ગાળુ અને જ્ઞાન માર્ગને પ્રાધાન્ય ઠરાવ્યો.

કેવલાદ્વૈત.

આ મતના સ્થાપક શંકરાચાર્યનો જન્મ ઇ. સ. ૭૮૯ માં કેરલ દેશમાં શિવગુરુ બ્રાહ્મણની સતિ નામની સ્ત્રીને પેટે થયો હતો, તેમનું જન્મ નામ શંકર હતું. જ્યારે તેઓ ત્રણ વરસના થયા ત્યારે તેમના પિતાજી દેવલોક પામ્યા, તેથી તેમનાં માતાજીએ તેમને પાંચમે વર્ષે જનોઈ સંસ્કાર કરાવી ગુરુગૃહે ભણવા મૂક્યા હતા. શંકરની બુદ્ધિ એવી તો તેજ હતી કે તેઓ એક વખત ગુરુમુખથી સાંભળતા કે તુરતજ શીખી જતા હતા. સાત વરસ અભ્યાસ કરી શિક્ષા, કલ્પ, વ્યાકરણ, નિરૂક્ત, છંદ અને જ્યોતિષ એ છ અંગ સહિત વેદોનું અધ્યયન કરી સર્વ વિષા સંપાદન કરી, પોતાને ગામે આવી માતાજી પાસે રહેવા લાગ્યા. તેમની અલૌકિક શક્તિની કીર્તિ ત્યાંના રાજા રાજશેખરના કાને આવતાં તેમણે કેટલીક ભેટ સાથે પોતાના પ્રધાનને શંકરને ઘેર મોકલ્યો અને પોતાની પાસે તેમને તેડી લાવવા કહ્યું. તે પ્રમાણે પ્રધાને શંકરને ત્યાં જઈ ભેટ ધરી રાજદરબારમાં પધારવા વિનતી કરી; પરંતુ શંકરે એ ભેટ ન સ્વિકારતાં કહ્યું કે ‘અમારે બ્રહ્મચારીને ભિક્ષા એજ ભોજન છે; મૃગચર્મ પહેરવું અને ત્રીકાળ સ્નાન સંધ્યાદિક શાસ્ત્રોક્ત કર્મ કરવાં એ અમને સુખદાયી છે. માટે તેને તજીને, આ હાથી ઘોડા અને સોના મહોરોને અમે શું કરીએ ? તેથી તે પાછાં લેઈ જાઓ.’ આવી તેમની રનિરૂપિતા જોઈ પ્રધાને રાજા પાસે જઈને સર્વ વૃત્તાંત જાહેર

૧. હાલના વખતમાં આ હકીકત અતિશયોક્તિ વાળી લાગશે, પણ તેમાં તેવું કંઈજ નથી. આ ૧૯ મી સદીમાં પણ કલકત્તાના સુપ્રિમ કોર્ટના એક માજી જજ ડૉ. જોન્સન ત્રણ વર્ષની ન્હાની વયમાં લખતાં વાંચતાં શીખ્યા હતા અને ૨૮ ભાષા બોલતા હતા. પ્રસિદ્ધ ભારત માર્તંડ પંડિત ગુટલાલજી છ વર્ષની ઉંમરે કાવ્ય શાસ્ત્ર, સાતમે વર્ષે અમરકોશ અને આઠમે વર્ષે વેદ શીખ્યા હતા. નવમા વર્ષે બંને આંગણે નારા થયા છતાં પણ શાસ્ત્રોના અધ્યયનથી બહોળું જ્ઞાન મેળવી સારી કિર્તિ સંપાદન કરી શક્યા હતા.

૨. કયાં આદ્ય શંકરાચાર્યજીની નિરૂપિતા અને હાલમાં ગાદી ઉપર બેસવા માટે શંકરાચાર્યોનું કોર્ટમાં કેસ લડવા દોડવું !!! જમીન આસમાનનો ફેર...

કર્તુ, તેથી રાજા પોતે શંકરને ત્યાં મળવા ગયા; અને પોતાનાં રસેલાં ત્રણ નાટકો ખતાવ્યાં. શંકરે તે વાંચી બેઠ રાજાની આવી ઉત્તમ બુદ્ધિ માટે આનંદ દર્શાવ્યો.

દેશમાં ચાલતા અનેક મતપંથોની બળ કાપી વેદના જ્ઞાનકાંડને ઉદ્ધાર કરવાની શંકરને તિવ્ર ઇચ્છા થઇ, પરંતુ આવી લઘુ વયમાં તેમને તેમનાં માતાજી સંન્યાસ લેવાટે તેમ ન હોવાથી યુગ્ધવાતા હતા. એક દિવસે માતાજી સાથે આવતાં રસ્તામાં એક નદીના મધ્ય સ્થળે આવ્યા તેટલામાંજ નદીમાં પાણી ચઢવા લાગ્યું. પાછા ફરીને પણ સામે કાંઠે જઇ શકાય તેમ નહોતું, તેથી ડુબી મરવાનો સમય નજીક આવ્યો. સમજી તેમનાં માતાજી ગભરાયાં: તે બેઠ તેમણે સમયસુચકતા વાપરી માતાજીને કહ્યું કે ‘બે આપ મને સંન્યાસ લેવાની રજા આપો તો હું બચવાનો યત્ન કરું, નહિતો આપણા બેઠેના પ્રાણ નાશ પામશે.’ માતાએ ભયભિત થઇને ગભરાટમાં પુત્રને સંન્યાસ લેવાની રજા આપી, એટલે પોતાની પીઠ ઉપર માતાજીને બેસાડી શંકર બળપૂર્વક દોડયા અને સહીસલામત નદીપાર આવી પહોંચ્યા. થોડા સમય પછી માતાને પ્રભુમ કરી તેમણે સંન્યાસ લઈ ઉપદેશ આપવાનું શરૂ કર્યું, અને વેદના જ્ઞાનકાંડને ઉપદેશ આપી જીવ શિવનું એકપણું જાણવી અદ્વૈત માર્ગની સ્થાપના કરી એ માર્ગનું નામ કેવલાદ્વૈત રાખ્યું. શરૂઆતમાં સનંદન નામના શ્રાદ્ધજ્ઞને શિષ્ય કરી સંન્યસ્ત દીક્ષા આપી તેનું પદ પાદાચાર્ય નામ રાખ્યું. એક વખત શંકરાચાર્ય નિત્ય નિયમ પ્રમાણે ગંગા કિનારે આનંદકર્મ કરવા જતા હતા ત્યારે માર્ગમાં એક ચંડાળ ચાર ભયંકર કુતરાઓ સાથે તેમને સામે મળ્યો. શંકરાચાર્યે તેને દુર જવાનું કહ્યું એટલે તેણે જવાબ આપ્યો કે તમે વેદાંતમાં કુશળ હોવા છતાં પણ આવી ભેદ બુદ્ધિ કેમ રાખો છો? તમે મહારા દેહને દુર જવાનું કહેતા હો તો તે તમારા કરતાં કાંઈ જુદો નથી. આ સાંભળી તેમની ભેદબુદ્ધિ જતી રહી. તેમણે પાશુપત મતનું ખંડન કર્યું, કુમારિલ બદની સુચના પ્રમાણે તેમના શિષ્ય મંડનમિત્ર સાથે વાદવિવાદ કરી તેમાં જીત મેળવી વેદના જ્ઞાનકાંડને મૂખ્ય અને કર્મ તથા ઉપાસનાને જૈણ સિદ્ધ કરી વિજય મેળવ્યો. મંડનમિત્ર પણ તેમનો શિષ્ય થયો અને સુરેશ્વરાચાર્ય નામ ધારણ કર્યું. એક વખતે દક્ષિણમાં ભેરવ મતના એક કાપાલિકે શંકરાચાર્યને એકલા સમાધિમાં

એકને ત્રીશુળ ઉગામી મારવા તૈયારી કરી હતી, પરંતુ પદ્મ પાદાચાર્ય
જ્યેષ્ઠ પહેાંચ્યા તેમણે કાપાલિકને મારી નાંખી તેમનો પ્રાણ બચાવ્યો.
જ્યેષ્ઠના રાજ પણ તેમનો શિષ્ય થયો હતો, તે હવે તેમના રક્ષણ તથા
જ્યેષ્ઠ માટે તેમની સાથે સૈન્ય લેઈ રહેવા લાગ્યો. શંકરાચાર્યે આર્યોવૃત્તના
જ્યેષ્ઠ સ્થળમાં ફરી ઉપદેશથી હજારો શિષ્ય એકઠા કર્યા અને તે વખતે
જ્યેષ્ઠ પ્રચલિત સર્વ ધર્મ અને મતપંથોના આચાર્યો સાથે વાદવિવાદ
કર્યો વિજય મેળવી જ્ઞાનમાર્ગનો ઉપદેશ આપી અદ્વૈત માર્ગનો પ્રચાર
કર્યો; પરંતુ થોડા વખતમાં તેઓ જાણી શક્યા કે અદ્વૈત મત સંપૂર્ણ
પ્રકારે સાધારણ લોકની સમજમાં આવવો મુશ્કેલ છે, તેથી તેમણે લોક
જીવને માન આપી સમય સંભોગો ધ્યાનમાં લેઈ મૂર્તિપુજા અને
ગ્રંથો પરમાત્માની પુજા વિધિ કાંચમ રાખ્યાં. પોતે જ્ઞાનમાર્ગ-
નું હિમાયતી હોવા છતાં પણ કર્મ અને ભક્તિ એ જ્ઞાનનાં અવાન્તર
જ્યેષ્ઠ છે માટે વર્ણાશ્રમ પ્રમાણે કર્મોદિ કરવાની આજ્ઞા કરતા હતા. ફક્ત
જ્યેષ્ઠને માટે જ્ઞાનમાર્ગ શ્રેષ્ઠ છે એમ જણાવી અહિંસા પરમોધર્મ^૧ બ્રહ્મ
સત્ય જગન્મિથ્યા જીવો બ્રહ્મૈવ નાપરઃ અને^૨ સર્વં ક્ષલ્વિદં

૧. જીવ શિવ એકજ હોય તો પછી ભક્તિ પણ કોની, કોણે કરવાની ?
અને કેમ પણ જીવને દુઃખ પણ કેમ પડે ? જગત્ મિથ્યા હોય તો કહેનાર—
જગત્માર પણ મિથ્યા અને ઉપદેશ પણ મિથ્યાજ કરે ! ભૂતકાળના અંથોથી
જગત્ છે કે પૂર્વે જગત હોતું, વર્તમાનમાં પ્રત્યક્ષ જણાય છે અને ભવિષ્યમાં
જાતી પેઠે હોતું નેહાયે. સંસાર અસાર છે, જગત મિથ્યા છે, એવાં માણસને
મિત્ર જનાવનારાં તત્ત્વો વેદમાં નથી. આપણો દેહ હાડ, માંસ, ચામડું ખોખું નથી,
જ્યેષ્ઠ ધર્મ સાધન કરવાનું પવિત્ર ક્ષેત્ર છે. સંસાર અસાર નથી, પણ તે સંસાર—
સાર શુદ્ધ-જ છે; તેમાં રહીને સાર-અભ્યુદય-મોક્ષ-સાધવો એજ કર્તવ્ય છે.
જ્યેષ્ઠ તે સાદ્ શતમ શરદમ્ અને કુર્વન્નેવેહ કર્માણિ જિજી વિષેચ્છતં સમાઃ
સ્વિદે આશાવાદાત્મક અને પુરૂષાર્થ કર્મમાં ઉત્સાહજનક આજ્ઞાઓ વેદોમાં છે.
જ્યેષ્ઠ જીવ, બ્રહ્મ અને પ્રકૃતિ એ ત્રણેને અનાદિ માનવામાં આવે છે, પણ જૈન અને
જ્યેષ્ઠ ધર્મવાળા જીવ તથા પ્રકૃતિને અનાદિ માનતા હોવાથી તેમને પરાસ્ત કરવા
જ્યેષ્ઠ બ્રહ્મના અનાદિત્વને વિશેષ વજન આપવા સાદ્ જીવ શિવ એકજ છે’
જ્યેષ્ઠ સત્ય છે અને જગત મિથ્યા છે એવો સિદ્ધાંત પ્રચરિત કરવાનું જરૂરી જણી
લેવ કરવામાં આવ્યું હશે. શાંકર મતનું હાર્દ નહિ સમજનારાં વિશ્વને શર-
જ્યેષ્ઠ કહી ઉડાવી દે છે.

૨ વિશ્વ માત્ર બ્રહ્મ સ્વરૂપ છે, ત્યારે વિશ્વમાં વસતાં પ્રાણી માત્રની
જ્યેષ્ઠ એજ પરમાત્માની સેવા ગણાય.

બ્રહ્મ એવો ઉપદેશ આપી એકાત્મ ભાવ પ્રસાધ્યો.^૧ દ્વારિકામાં શારદા-મઠ, જગન્નાથજીમાં ગોવર્ધન મઠ, હરિદ્વારમાં જ્યોતિર્મઠ, મ્હેસુરમાં શૃંગેરી મઠ અને કાશીમાં સુમેરૂ મઠ સ્થાપી તે મારફતે જનસમાજને સતત ઉપદેશ મળે એવી ગોઠવણ કરી. તથા બ્રહ્મસુત્ર, ભગવદ્ગીતા અને દશોપનિષદ વિગેરે ઉપર બ્રહ્મવિષ્ણુ પ્રતિપાદક ભાષ્ય રચ્યાં. આવી રીતે જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિ માર્ગનો યથાયોગ્ય ઉપદેશ આપી વેદધર્મની પુનઃપ્રાણ પ્રતિષ્ઠા કરી શંકરાચાર્ય પોતાની ૩૨ વર્ષની નહાની ઉમ્મરમાં બદ્રીનારાયણમાં^૨ સમાધિસ્થ થયા. તેમના પછી તેમના શિષ્યોએ ઉપદેશ આપવાનું કામ જરો રાખ્યું છે. હાલ આર્યો-વૃત્તમાં શુદ્ધ અદ્વૈતમત કોઈ ઠેકાણે ચાલતો નથી અને પુરાણોના સંસર્જનને દ્વીધે તેમાં પણ ઘણા ફેરફાર થઈ ગયા છે. જ્યારે કેટલાએક શંકરાચાર્યના સત્યોપદેશને સમજી ન શકવાથી શુદ્ધ વેદાંતિ-ફક્ત બોલવા માત્રમાં જ જ્ઞાની-થઈ ગયા છે. આ રીતે પ્રકારાંતરે આ મત ચાલુ છે, અને બ્રાહ્મણ માત્ર આ ધર્મના અનુયાયી છે. તેમ આઘ શંકરાચાર્યને જગદ્ગુરૂના માનપદ પદથી આજે હિંદુઓ બોળે છે. તેમના ઉપદેશથી વર્ણ વ્યવસ્થાનું બંધારણ મજબૂત થયું અને જૈન તથા બૌદ્ધ ધર્મમાં લોકો જતા અટકી પડ્યા.

આ મતમાં પણ પાછળથી કેટલાએક પંથ થયા છે.^૩ દશનામી

- [૧] હાલમાં શારદા મઠ માટે તકરાર પડી છે; અને ડાકેર, પ્રભાસપાટણ તથા દ્વારિકા એમ ત્રણ સ્થળે જુદા જુદા સંન્યાસીઓએ આ મઠની ગાદીએ સ્થાપી છે. શૃંગેરી મઠના પાત્ર વિભાગ પડી ગયા છે; અને મ્હેસુર, શંખેશ્વર, તથા કરવીર [કોલ્હાપુર]માં એ મઠની ગાદીઓ યથેચ્છી છે. જ્યોતિર્ મઠ ઉચ્છેદ થયેલો છે, છતાં પણ ઘણા વેપધારી સંન્યાસીઓ તે મઠના શંકરાચાર્યનું પદ ધારણ કરી ફરતા જણાય છે. આ સિવાય ઘોળકા, પાટણ, અને હેસર વિગેરેમાં પણ જુદા જુદા સંન્યાસીઓએ ગાદીઓ સ્થાપી શંકરાચાર્યનું પદ ધારણ કરેલું છે.
- [૨] શાકત પંથના એક માણસે શંકરાચાર્યને ૩૨ આપ્યું હતું, તેથી તેમને લોકો પડવા લાગ્યું હતું. એ કે પદ્મપાદાચાર્ય દ્વારા કરવાથી સહેસાજ આરામ થયો હતો, તો પણ ઉપર તેથી તેઓ ન્હાની ઉમ્મરમાં સમાધિસ્થ થયા હતા. ઘણા ખરા મુખ્ય ધર્માચાર્યો, અગ્રી આફતાના ભોગ થઈ પડેલા જણાય છે.
- [૩] ત્રિરિ, પુરી, ભારવી, સાગર, આશમ, પર્વત, તીર્થ, સરસ્વતિ, વન અને આચાર્ય જે નામની અંતે હોય તે દશનામી સંન્યાસી હોય છે.

સંન્યાસી, જ્યોત્સના બ્રાહ્મણ જાતિનાજ હોય છે, તેઓ મહાધિસ્થ આચાર્યોને નમે છે, શિવલિંગ પુજે છે અને ત્રીદંડ, કમંડલુ, રૂદ્રાક્ષ તથા ભસ્મ ધારણ કરી કરતા કરે છે. ખાખી સાધુ પણ સંન્યાસીઓની પેઠેજ વર્તે છે. નાગડા સાધુઓની જમાત સ્વતંત્ર છે, ને કોઈ મઠના શંકરાચાર્યને નમતા નથી અને ભગવાં ધારણ કરી કરતા કરે છે, તથા શિવલિંગને પુજે છે. સંન્યાસથી પણ જ્ઞાનમાર્ગમાં આગળ વધી સર્વમયતા પ્રાપ્ત કરી પરબ્રહ્મભાવ પામ્યા હોય છે તેવા પરમહંસ પણ સ્વતંત્ર છે. એ સિવાય અતિત, અલખનામી, અવધુત, કુટ્ટીચર, બહુદુક, કડાલિંગી, ઉદ્ધવ બાહુ, આકાશમુખી, નખી, રૂપરસ, સુખરસ, વિગેરે આ મતના સાધુઓના ઘણા પંથ છે. તે સર્વ શિવલિંગને પુજે છે અને રૂદ્રાક્ષ, તથા ભસ્મ ધારણ કરી કરતા કરે છે તથા ભીખ માગી ગુજરે ચલાવે છે.

લિંગાયત અથવા વિરશૈવ સંપ્રદાય.

ઈ. સ. ના ૯ મા સૈકામાં દક્ષિણમાં જૈનધર્મનું જોર વિશેષ હતું.

- [૧] અતિત—શિવ અને દેવી બંનેના ઉપાસક છે, અને તેનાં દહેરાંના પુજારી છે. લગ્ન કરતા નથી, ધંધો કરતા નથી, પણ સદા ત્યાગી રહે છે. એમનામાં પણ ઘણા ભેદો છે. તેમાં કોઈ લગ્ન કરીને સંસારી થાય છે અને ઉદ્ધમ પણ કરે છે. હૈદરાબાદ અને કચ્છના અતિતોની પોરબંદર, મુંબઈ, ભુજ, અને હૈદરાબાદ વિગેરેમાં મશહુર શરાફી પેઢીઓ છે. કેટલાએક નોકરી કરે છે. તેઓમાંના કેટલાએક મહાધિપતિઓ છે, કેટલાક જમીનદાર પણ છે. લખનોર, સીતામંડી, ગોરખમંડી, તારનેતર, ચીંગનાડા, ગોપનાથ, વિગેરેના મહાધિપતિઓ મોટી મિલકતવાળા છે. આ લોકો હિંદુસ્થાનના દરેક ભાગમાં છે. યુગ પીઠ માં છે તે સહુ સાથે નમો નારાયણ કહે છે.

અલખનામી—મીઠું કૂક સાહેબના લખવા પ્રમાણે આ મતનો સ્થાપનાર લાલગીર નામનો ચમાર હતો. ભીખ માગતી વખતે ‘અલખ’ શબ્દનો ઉચ્ચાર કરે છે અને જાંચી ચાંચદાર ટોપી તથા કામળી પહેરે છે.

અબધુત—મંત્ર તંત્ર માટે પ્રસિદ્ધ છે. તિર્થયાત્રા કરી ભીક્ષાથી ગુજરાન ચલાવે છે. તેમની સ્ત્રીઓ—અબધુતાનીઓ—પણ સ્ત્રીઓને ગુરુમંત્ર આપી પોતાના પંથમાં દાખલ કરે છે. આ લોકોની વસ્તી દક્ષિણમાં છે.

આકાશમુખી આકાશ તરફ મોં રાખી ફરે છે, ઉર્ધ્વબાહુ હાથ ઉંચા રાખી ફરે છે, નખી નખ વધારે છે, કડાલિંગી શિવલિંગવાળાં કડાં પહેરે છે. એ પ્રમાણે બીજાં પણ સમજવા.

તે વખતે કલ્યાણનો જૈનધર્મી બીજલરાજ મહાદેવ ભટ નામના તૈલંગી
બ્રાહ્મણની પદમાવતી નામની પુત્રીને જળરાધથી પરણ્યો હતો. ત્યારબાદ
મહાદેવ ભટને ખસવ નામનો છોકરો ઈ. સ. ૯૫૮ માં થયો હતો, તે
છોકરો ન્હાનપણથીજ હુશિયાર અને બુદ્ધિશાળી જણાતાં ત્યાંના રાજ-
ના પ્રધાને રાજના સાળાની મોટી ઓથ થશે એમ સમજી પોતાની
છોકરી ગંગાદેવીને તેની સાથે પરણાવી હતી. ખસવનો સસરો બળદેવ
તે રાજ્યનો પ્રધાન અને રાજા તે તેનો બહેની હોવાથી રાજ્યમાં તેને
સારી જગ્યા મળી હતી, અને પ્રધાનના મર્જુ બાદ પ્રધાનપદ પર તેની
નિમણૂક થઈ હતી, તે ઉપરાંત સૈન્યાધિપતિ અને જમદારખાનાના
કિપરી તરીકેનો ઓદ્ધે પણ તેને મળ્યો હતો.

ખસવને સંપૂર્ણ રાજકારભાર સોંપીને રાજા એક બીજી સ્ત્રી
સાથે લગ્ન કર્યું હતું તેની સાથે રંગભોગ વિલાસમાં નચિતપણે પડ્યો
રહેતો હતો. બ્રાહ્મણ થઇને જૈન રાજાને કન્યા આપવાથી ખસવને તેના
કુટુંબ સાથે બ્રાહ્મણોએ જાતિ બહાર મૂકેલો હતો, તેથી તે બ્રાહ્મણો
ઉપર ગુસ્સે ભરાયેલો તો હતોજ, માટે આ અનુકુળ પ્રસંગ બેઠને
તેણે જ્ઞાતિબંધારણની સત્તા તુટે તેવો એક પંથ સ્થાપવા પ્રયત્ન કર્યો.

શરૂઆતમાં ખસવે જૂના અમલદારોને કાઢી મૂકી તેમની જગ્યાએ
પોતાને અનુકુળ અમલદારો નીમી દીધા, મોટા મોટા ગરાશીયા અને
ધનામદારોને પણ તેમની જમીન જમ કરવાની બીક ખતાવી તેથી તે
લોકો પણ ખસવના પક્ષમાં મળી ગયા. આવી રીતે રાજ્યના તમામ
માણસોને પક્ષમાં લેઇ ખસવે નવા ધર્મ પંથની શરૂઆત કરી. જાતિ-
ભેદ મુદ્દલ પાળતો નહિ, શિવ તથા તેના નંદીને ભજવાથી કલ્યાણ થાય
છે, ગળામાં શિવલિંગ રાખવું, માંસ ખાવું નહિ, કોઇ વસ્તુ ઇશ્વરને
(લિંગને) અર્પણ કર્યા વિના ખાવી કે વાપરવી નહિ, એ સિદ્ધાંત
ઠરાવી જણાવવા લાગ્યો કે હું નંદીનો અવતાર છું, અને જગતને સારો
બાંધ કરવા આવ્યો છું વિગેરે ઉપદેશ આપી લિંગાયત સંપ્રદાયની
સ્થાપના કરી. આ સંપ્રદાયને વિરશૈવ અથવા જંગમ સંપ્રદાય પણ
કહે છે. ખસવે શિવલિંગ પુજા કાયમ રાખી રાજ્ય સત્તા પોતાના હાથમાં
હોવાથી શામ, દામ, ભેદ અને દંડના ઉપયોગથી પંથની વૃદ્ધિ કરવા
પ્રયત્ન કર્યો હતો. જાતિભેદ રાખ્યો નહોતો, સર્વને માટે આ સંપ્રદાય-
માં દાખલ થવાના દરવાજા ખુલા રાખ્યા, તેથી છેક હલકામાં હલકા

શુદ્ધી તે શ્રેષ્ઠ ગણાતા બ્રાહ્મણો સર્વ એક પંગતે બેસી જમતા તેથી નીચવર્ણ ઘણી દાખલ થઈ. રાજ્યનો ખજાનો ખસવના હાથમાં હોવાથી તે પોતાના સંપ્રદાયના અનુયાયીઓને મ્હોટી મદદ આપતો અને હમેશા પોતાના મતના માણસોને મિષ્ટાનાદિથી ખુશી રાખતો; તેથી ચોર વ્યભિચારી, દુર્વ્યસની, કુંછંદી, લાલચુ અને આળસુ લોકો આ સંપ્રદાયમાં સંખ્યાબંધ દાખલ થયા. આ સમયમાં બ્રાહ્મણ અને જૈનો વચ્ચે ધર્મ સંબંધી તકરાર ચાલતી હતી તેથી ખસવના આ સંપ્રદાય તરફ બ્રાહ્મણોએ લક્ષ આપવાની દરકાર કરી નહિ. આ કારણોથી આ સંપ્રદાયમાં માણસોની ભરતી ઝપાટાબંધ થઈ. એકલા કલ્યાણી શહેરમાંજ તેના ખાર હજાર અનુયાયી થયા હતા. આમ ઘણી વખત ચાલ્યા પછી કચેરીના કોઈ અમલદારે રાજા સાહેબને ચાડી કરી તે જાણવામાં આવતાં ખસવ કલ્યાણીથી નાહો, પરંતુ રાજા તેની પછવાડે પડ્યો તેથી ખાર હજાર લિંગાયતોને લેઈને તે રાજાની સામે થયો, અને તેને લડાઈમાં હરાવી તેની સાથે સંધી કરી. રાજાએ ફરીથી ખસવને કારભારી નીમ્યો, પણ ખસવના પેટમાં ભય હોવાથી તે રાજાનું કાટકું કરવાના પ્રયત્નમાં હતો. બીજલ રાજા કોલ્હાપુરના મહામંડેશ્વરે કરેલું ખંડ શાંત કરીને કલ્યાણી આવતો હતો, ત્યારે જગદેવ અને બોમ્બીદેવ નામના લિંગાયતો જ રાજાના મસાલચી હતા, તેમને સમજાવી તેમના હાથે રાજાને મરાવી નાંખી ખસવ નાશી ગયો. આ વાતની રાજાના પુત્ર વિરવિજયને ખબર પડવાથી મલખાર કિનારે વિરીશપુરમાં ખસવ સંતાઈ ગયો હતો ત્યાં જઈને તેણે ઘેરો ઘાલ્યો. ખસવને ખચાવ ન સુઝવાથી તેણે વાવ્યમાં પડી આપઘાત કીધો. આ વાતની વિરવિજયને ખબર પડતાં તેણે તેના શબને ખહાર કઢાવી ગઢ ખહાર ફેંકી દેવડાંબું, તે દિવસથી એ શહેર જીવવી કહેવાય છે. આ ગામને લિંગાયત લોકો પવિત્ર માને છે, અને સંઘ કાઢીને ત્યાં જત્રાએ જાય છે. લિંગાયત લોકો કહે છે કે મળપ્રભા અને કૃષ્ણા નદીના સંગમ ઉપર સંગેમરેશ્વર નામે લિંગ છે, તેમાં ખસવ પેસી અદૃશ્ય થયો.

કર્ણાટકના દક્ષિણ ભાગમાં, કાનડા જીલ્લામાં, નીઝામના રાજ્યમાં, કોલ્હાપુરના રાજ્યમાં અને બેલ્ગારી જીલ્લો તથા મ્હૈસુર રાજ્યમાં આ સંપ્રદાયના અનુયાયીઓની વસ્તી છે. આ સંપ્રદાયના અનુયાયી રંદ લાખના અંદાજ છે.

આ સંપ્રદાયના મૂખ્ય આચાર્ય મહેસુર રાજ્યમાં રહેતા હતા, ત્યાં 'બ્રાહ્મણો સાથે તેમને વખતો વખત તકરારોમાં ઉતરવું' પડતું હોવાથી હાલમાં કોલ્હાપુરમાં નવિન મઠ સ્થાપન કરી ત્યાં રહે છે. કાશીમાં પણ આ સંપ્રદાયનો મઠ છે.

આ સંપ્રદાયવાળા બસવપુરાણને માને છે. એ પુરાણ પ્રમાણે જે માણસ એ સંપ્રદાયની આઠ પ્રતિજ્ઞાઓ લે અને શિવના ચિન્હવાળું ગુપ્તકળ (શિવલિંગ) પહેરે તેઓ સઘળા સમાન બનવા. મતલબ કે એ લોકોમાં બિલ્લેદ નથી, પરંતુ હિંદુઓની અન્ય બિલ્લેવાળાઓના દેખાદેખી ૧૭ માં સૈકાથી બિલ્લેદ તેમનામાં પણ શરૂ થયો છે. રજ-સ્વલાની આબડછેટ, સુતક અને મર્જનો શૈય પાળતા નથી. શિવલિંગ પૂજે છે, શરીરપર લિંગ ધારણ કરે છે, કાંઈ પણ કાર્ય લિંગને દેખાડ્યા સિવાય કરતા નથી અને ત્રીપુડ તથા રૂદ્રાક્ષ ધારણ કરે છે, આ લોકોની એવી માન્યતા છે કે “ ભુસી રાખ અને થયું પાક ! ”

ઈસ્લામ ધર્મ.

આ ધર્મના સ્થાપક હજરત મહમદનો જન્મ ઇ. સ. ૫૭૦ માં અરબસ્તાનના મક્કામાં થયો હતો, તે કોરેશ વંશની ખતીજા નામની ધનવાન સ્ત્રીને ત્યાં નોકર રહેતો હતો, તેથી વહેપારાદિ અર્થે તેને બક્ષામાં જવા આવવાનું થતાં ત્યાં ખાહીરી નામના ખ્રિસ્તિ સાધુનો મળાપ થયા પછી તેના ઉપદેશની અસરથી તેમનું મૂર્તિપુજા ઉપરથી મન ઉઠી ગયું હતું. તે ભણેલા નહોતા, તો પણ જે સાંભળતા, બલુતા અને જોતા તે સારી રીતે યાદ રાખી શકતા હતા. બક્ષાથી આવ્યા ખાદ ખતીજા સાથે લગ્ન કર્યું હતું, જે વખતે ખતીજાની ઉંમર ૪૦ અને તેમનો ૨૮ વર્ષની હતી ! ખતીજાથી તેમને બે પુત્ર અને ચાર પુત્રીઓ થઈ હતી.

રોમના બુલ્લમથી યાહુદીઓ અરબસ્તાનમાં આવી રહ્યા હતા, તેઓ પણ પોતાના વડાલોનો એકેશ્વરવાદ મુકી ખુદાની મૂર્તિપુજા કરતા અને

૧. ટિંત્રાયત લોકોનું એકું માનકું છે કે વ્યાસ રૂપિએ વિષ્ણુ પુરાણાદિ લખીને ત્રિપુતી સ્તુતિ અને શંકરની નિંદા કરી છે, માટે તે લોકો વ્યાસ રૂપિની મૂર્તિના નિંદા કરેલા રાખેલા છે. આથી બ્રાહ્મણોની લામણી દુઃખાતાં વારંવાર તકરારો ઉતરેલાં થાય છે.

ઘેરી તથા ઇશુની મૂર્તિપુજા તેમના ધર્મનો સાર હતો. ઇરાનીઓએ પણ ચાહુદીઓ અને ખ્રિસ્તિઓ ઉપર જીલમ ગુજારવાથી તેઓ પણ નાશીને અરબસ્તાનમાં ભરાયા હતા. આથી અરબસ્તાનમાં ઘણી જાતના લોકોનો જમાવ થયો હતો અને ધર્મ સંબંધી ઘણી ગડબડ થઈ હતી, સ્વાર્થ વધી ગયો હતો, દુર્ખંજો ને સખજો સંતાપતા અને સ્ત્રી પુરૂષો નગ્ન રહી ગમે તેમ ઈર્મ આચરતા. આવી સ્થિતિ જોઈ હજરતને કંટાળો આવ્યો અને નવિન ધર્મ સ્થાપન કરવા નિશ્ચય કરી ઇ. સ. ૬૧૬ માં પોતાની સ્ત્રીને કહ્યું કે ‘ખુદાનો ફીરસ્તો ઝેશીઅલ મને ફરમાવી ગયો છે કે મૂર્તિપુજા ખોટી છે માટે તું લોકોને ખરા ધર્મનો ઓધ કર’ વિગેરે સમજાવી પ્રથમ પોતાની સ્ત્રીને, પછી પુત્ર પુત્રીઓને, ગુલામ જૈયાદને, પોતાના કાકા અબુલતિખના પુત્ર અલિને અને પોતાની જાતના ખુખી અબુબેકરને અનુક્રમે સમજાવી પોતાના ધર્મમાં લીધા. બીજા પણ લોકોને ઉપદેશ આપી સમજાવી શિષ્ય કર્યા હતા. જેમાં મૂખ્ય ૧૩ શિષ્યો તો તેમના નિત્યના સોખતી અને મદદગાર થઈ રહ્યા હતા. એ સર્વે લડવૈયા હોવાથી હજરત મહમદની સત્તાને ટેકો મળ્યો. આટલી વખત છુપી રીતે કામ કર્યું હતું, હવે સંખ્યા વધવાથી તે જાહેરમાં બહાર પડ્યો અને લોકોને પોતાનું પેગમ્બરપણું સમજાવી મૂર્તિપુજાની નિંદા કરવા માંડી. આથી લોકોએ ગુસ્સે થઈ તેમને મારવા પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ અબુલતિખે આવી બચાવી લીધા. આવી આફત આવવા છતાં પણ નિરરપણે સાથીઓને સાથે લઈ કાબા મંદિરમાં જઈ મૂર્તિઓની નિંદા કરવા માંડી, તેથી મૂર્તિપુજાઓએ તેમને ઘેરી હુમલો કર્યો. આ વખતે તેઓ ગુંગળાઈ ગયા હતા; પરંતુ અબુબેકરે મદદ કરી બચાવી લીધા, તો પણ તેમના શરીરને નુકશાની થઈ હતી. તેમને ઉપદેશ આપતા અટકાવવા આરબો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા, પરંતુ કોઈનું નહિ માનતાં ઉપદેશ આપવાનું જારી રાખ્યું અને થોડે થોડે તેમના મતમાં ઉમેરો પણ થવા લાગ્યો. કોરેશો તેમનો ધર્મ માનનારા ઉપર જીલમ કરતા હતા, તેથી ૮૨ પુરૂષ અને ૧૮ સ્ત્રીઓને એબીસીનીયામાં મોકલી દીધા. ઉમર નામનો મહોટેા આખરદાર અને બહાદુર માણસ આ ધર્મમાં દાખલ થતાં કોરેશોએ વધારે ગુસ્સે થઈ તેમનો મત માનનારાઓ સાથેનો સઘળો વ્યવહાર બંધ કર્યો. આ વરસે અબુલતિખ અને ખતીબ પણ જીવંતનશીન થયાં. મક્કાવાળાઓએ પોતાનો માણસ લેવાનું નક્કી કર્યું છે એ વાતની ખબર પડતાંજ પેગમ્બર ઇ. સ. ૬૨૨

માં મદીના નાશી ગયા. ત્યારથી હીજરી સન ચાલે છે. હવે પેગમ્બરે વિચાર કર્યો કે સાદી રીતે ધર્મખોધ કરવાથી આ દેશની જંગલો અને ઝનુની પ્રજા માનશે નહિ માટે લોકોની ખાસિઅત મુજબ ધર્મપ્રચાર કરવા માટે એવું કહેવા માંડ્યું કે ‘લોકોને જખરજસ્તીથી ધસ્લામ ધર્મમાં લાવવાનું ખુદાનું ફરમાન થયું છે અને તેમ કરનારને તથા તેમ કરવા જતાં મરનારને ખુદા જન્નત (સ્વર્ગ) આપશે’ આ યુક્તિ આખાદ ફતેહમંદ નીવડી. લુંટફાટ કરવાની આદતવાળા લડાયક આરખોને આ હુકમ પસંદ પડ્યો તેથી તેઓ આ ધર્મમાં દાખલ થવા લાગ્યા. પેગમ્બરે સર્વને હથીયાર ખંધાવ્યાં અને કારેશ લોકોની વહેપારની ચીજો ઉંટ ઉપર જતી આવતી હતી તે વણઝારે લુટાવી. આથી એક પંથ બે કાજ થયાં. આગલા વેરનો ખદલો લેવાયો અને લુંટારાઓને તેમની ખાસિઅત મુજબ ઉત્તેજન આપવાથી તેમના ધર્માનુયાયી પણ વધવા લાગ્યા. અનેક સંકટોથી હિમ્મત ન હારતાં આવી રીતે સમય સંભોગોનો વિચાર કરી લોક રચિને અનુકુળ ઉપદેશ આપી અરખસ્તાનની અજ્ઞાન, જંગલો અને ઝનુની પ્રજાને સમજાવી તેમને એકેશ્વરવાદના ઝુંડા નીચે લાવી એકજ સુત્રમાં ગુંથવા માટે પેગમ્બર મહમદને બેશક ધન્યવાદજ ઘટે છે.

પોતાના ધર્મમાં દિવસે દિવસે લોક સંખ્યાની વૃદ્ધિ થવાથી પેગમ્બરે મક્કાના હાકેમ આબુસોફીયાનને લડાઇમાં હરાવી તેનો પરાજય કર્યો, હવે ભયનાં વાદળાં દુર થયાં એટલે મદીનામાં રહીને ધર્મ સિદ્ધાંત નીચે મુજબ ઠરાવી ધર્મ પ્રચાર માટે જુદા જુદા દેશમાં મોકલ-વીઓ મોકલવા માંડ્યા.

“સર્વ વ્યાપક ખુદા એકજ છે અને તે નિરંજન નિરાકાર અ-દ્વૈત જ્યોતિ સ્વરૂપ છે. એ અવતાર લેતો નથી. જ્યોતિ ઠિરણથી આ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઇ છે. ખુદાએ આપણા શરીરના આત્માને ઉત્પન્ન કર્યો છે. આ માથી અંતઃકરણ, અંતઃકરણથી કાયા અને કાયાથી આખી ખલક થઇ છે- માટે ખલક ખુદાના નુરથી પેદા થઇ છે. આ નુર સર્વત્ર ચમકે છે, અને તેની કૃતિથીજ સર્વ વ્યવહાર ચાલે છે. ખુદાને પ્રસન્ન રાખવા માટે ખલિફતા, શુદ્ધતા, સત્યતા અને નેકી રાખવી પડે છે. મહમદ ખુદા તરફનાં ફરમાન લાવનાર પેગમ્બર છે. કુરાનનાં ફરમાન પ્રમાણે ચાલનારને સ્વર્ગ મળે છે. ખુદાને નહિ માનનારા, મૂર્તિપુજકો કાફરો છે, તેમને કાઇ પણ રીતે આપણા ધર્મમાં લાવવાથી પુન્ય થાય

છે. પુનર્જન્મ નથી, પરંતુ કયામતને દિવસે ખુદા પાપ પુણ્યનો ન્યાય કરશે ત્યારે ઇસ્લામ ધર્મવાળાઓને સ્વર્ગ અને કાફરોને નર્ક મળશે ! સત્ય બોલવું, નિશાવાળા પદાર્થોથી દુર રહેવું, અને ચોરી, ખુન, વ્યભિચાર તથા અન્યાય કરવો નહિ. વ્યાજ ન લેવું, રોજ પાંચ વખત નિમાજ પઢવી, દાન કરવું, અને રોજ રાખવા, વિગેરે ” આ ધર્મના મૂખ્ય સિદ્ધાંતો કરાવી ધર્મ પ્રચારનું કામ જોર શોરથી કરવા માંડ્યું. હજરત મહમદ પેગમ્બરના પછી તેમની ગાદીએ બેસનાર ખલીફાઓએ પણ ધર્મ પ્રચારનું કામ જારી રાખ્યું.

આ ધર્મમાં પણ મતભેદ થતાં શિયા અને સુન્ની એવા બે ભેદ પડી ગયા છે, અને તેમાં પણ મતભેદ થતાં *પેટા પંથો પણ થયા છે. આ ધર્મવાળા મૂર્તિપૂજના સખ્ત વિરોધી છે; પણ કેટલાએક તાબુત બનાવી તેને નૈવેદ્ય ધરે છે, કબરો કે દરગાહોને પુષ્પ, ગંધ, દીપ, વિગેરેથી પૂજ કરી શ્રીફળ ચઢાવે છે; મક્કામાં આવેલા ઝમઝમના કુવાનું પાણી પવિત્ર ગણી લેઇ આવે છે અને તેનું આયમન કરે છે; કાખાતલ્લાના મંદિર તરફ જ નજર રાખી નિમાજ પઢે છે અને એજ

*[૧] દાઉદી વહોરા—અબ્દલા મુઘ્લાએ ઇ. સ. ૧૦૭૦ માં યમન શહે-રથી ખંભાત આવી લોકોને સમજાવી આ મત સ્થાપ્યો હતો. ઘણા ખરા બ્રાહ્મણો આ પંથમાં દાખલ થયેલા છે; કહે છે કે જે બ્રાહ્મણો આ પંથમાં દાખલ થયા હતા તેમની જનોઈઓનું વજન ૮ મણ ૯ રતલ થયું હતું ! આ લોકો ઉપર વડા મુઘ્લાંજની સત્તા છે, તે મૂળ પંથ સ્થાપનારના વંશના છે, અને તેમની ગાદી હાલ સુરતમાં છે. સિદ્ધરાજના બે પ્રધાન આ મતમાં દાખલ થયેલા હતા તેમાંના એકની કબર હમરેઈ અને બીજીની ગલીયાકોટમાં છે, તેને આ લોકો પવિત્ર માને છે, તથા તેની પુષ્પ, ગંધાદિથી પુજ કરી શ્રીફળ ચઢાવે છે. મક્કા, મદીના અને કરબલ્લે હજ કરવા જાય છે અને ઝમઝમના કુવાનું પાણી પવિત્ર માની મક્કાથી લેઇ આવે છે. તાબુતને માનતા નથી, કુરાનને માને છે અને મુસલમાન સિવાય બીજાનું અંકેહું પાણી સરખું પીતા નથી ! દુર વ્યસનથી દુર રહે છે—બીડી સરખી પણ પીતા નથી. પુનર્જન્મ કરે છે અને સંસારી ઝગ-ડાઓનો ન્યાય વડા મુલ્લાંજ આપે તે માન્ય રાખે છે. ગમે તે જાતની સ્ત્રી તેમનો મત કબુલ કરે તો તેની સાથે લગ્ન કરી શકે છે. આમાં પણ નાગપુરી નામનો પેટા પંથ છે.

[૨] ઈમ્મી પંથ—આ પંથમાં તુગા જાતના લોક છે અને મોરાદાબાદ જલ્લામાં રહે છે.

મંદિરની પ્રદિક્ષણ કરતી વખતે પાક ચણાતા ઠાળા પત્થરને બાંધી-
પૂર્વક સાતવાર સુંખે છે. આ ધર્મમાં ઠોઠ પણ ધર્મવાળા કે જાતવાળાને
દાખલ થવાની છુટ રાખેલી છે.

ઇ. સ. ૭૧૨ માં આ ધર્મના પાદશાહ મહમદ કાસીમે સિંધ ઉપર
સ્વારી કરી હતી પણ તે કાંઈ ફાળ્યો નહોતો. ૧૦ મા સૈકામાં મહમદ
ગઝનવીએ ચઢાઇ કરી કેટલાંક મંદિરો તોડી તે અઢળક ધન લેઇ
ગયો હતો. ત્યાર પછી આ દેશમાં રજપુત રાજ્યોમાં કુટ થવાથી
શાહજુદાનગેરીએ દીલ્લીના રાજા પ્રથિવરાજને હરાવી ત્યાં એક સુંખો
નીમ્યો, તે સુખાના વશએએ ગેરી રાજ્ય નખાવું પડતાં દીલ્લીમાં રાજ્ય
ગાદી સ્થાપી ધણી થઇ પડ્યા. ત્યારથી આ દેશમાં મુસલમાની રાજ્યની
સ્થાપના થઇ. તેમના રાજ્ય અમલમાં કેટલાંએક હિંદુઓ પણ એ
ધર્મમાં દાખલ થયા હતા. હાલમાં આ ધર્મ માનનારની સંખ્યા આ
દેશમાં સાડીછ કરોડ જટલી છે.

લગ્ન પ્રસંગે રંડીઓનો નાચ, બાળ લગ્ન, મરણ પછવાડે રોવા
કુટવાનો, પરદેશ ગમન પ્રતિખંધનનો, ચંદ્રદર્શન કરવાનો, સ્ત્રીઓને
પડદે રાખવાનો અને શિવ સ્તુતિ સમયે બંબ કડી ગાલ બળવવાનો,
વિગેરે રિવાજ હિંદુઓમાં દાખલ થયેલા છે. તે આ ધર્મવાળાઓની
રજ્ય સંતાના પ્રતાપ છે.

[૩] મેઘાવીઆ—ઇ. સ. ના ૧૪ સૈકામાં સ્થાપન થયો છે. પાલનપુરના
નવાબ આ પંથમાં છે.

[૪] મોદેસલામ—હિંદુમાંથી વટગાઈ થયેલા છે. અને કુરાન તથા પુરાણ
બંનેને માને છે.

[૫] આબામી—આ પંથના માણસો દારૂમીરમાં છે. એનો સ્થાપક આ-
બારી હતો. આતસ, પવન, પાણી અને બાક એ ચારથી મનુષ્ય પેદા થાય છે
અને એ ચારેનું મૂળ ખુદા છે, ખુદા કાંઈ જોતો નથી, કયામત નથી, માંસ ખાઈ
નહિ, અને છોકરી, બહેન, મા, મારી તથા તેમની છોકરીઓ સાથે પરણવા
વરત માનતા નથી ! આ પંથવાળાને જરથોસ્તીઓ કાફરે મુતલક કહે છે. હુસી
મીને ધર્મ પાળે છે. શાએ આબાદ નામનો ગ્રંથ ઇ. સ. ૧૬૩૧ માં દારૂમીરમાં
રહેના શીદાબ નામના માણસે બનાવેલો છે તેને તેઓ ધર્મગ્રંથ માને છે.

(૬) હંનાયલી (આગાખાની) ઇ. સ.ના ૧૩મા સૈકામાં સદરદીન નામના
રહેના રાજ્ય વંશના પુરૂષે સિંધમાં આવી આ પંથ સ્થાપ્યો હતો, તેમના

માનભાવ પંથ.

આ પંથ સ્થાપનાર દક્ષિણમાં શેષે ગામના વતનદાર ગોપાળરાવ પંત કુલકરણીનેા પુત્ર કૃષ્ણભટ જોશી હતો. તેનો જન્મ ઇ. સ. ૧૦૪૭ માં થયો હતો. તે હાથચાલાકી (જાદુ)ની વિદ્યામાં તથા વિવિધ વેશ લેવામાં કુશળ હતો. તેણે પોતાના કુલકરણીપણાનું તથા જોશીનું કામ એક મિત્રને સોંપી, પોતે કૃષ્ણ સ્વરૂપે લોકોને દર્શન આપવા માંડ્યાં ! એ વાત ચોતરફ ફેલાયાથી ગામ પરગામના લોકો તેનાં દર્શન કરવા માટે આવવા લાગ્યા, અને તેની પાસે અનુગ્રહ લેવા માટે સ્ત્રી પુરુષોની ભીડ દિવસે દિવસે વધવા લાગી. આ સર્વ વાતની પૈઠણના રાજા ચંદ્ર-સેનના કારભારી હેમાદ્રિપંતને પડવાથી તે ઘણું આશ્ચર્ય પામ્યો; તે ગણેશ ભક્ત હતો, તોપણ તેણે કૃષ્ણભટને પોતાની સમક્ષ ખેલાવવા એક કારકુન મોકલ્યો. તેથી કૃષ્ણભટ પૈઠણમાં આવી હેમાદ્રિપંતની મુલાકાત કરી. હેમાદ્રિપંતે તેનું કૃષ્ણ સ્વરૂપ જોઈ બહુ આદર સત્કાર કર્યો અને સ્નાન તથા ભોજન કરવાની વિનતી કરી; પરંતુ પોતાની વેશ ધારણ કરવાની ખુબી ખુબી પડી જવાને લયે તેણે વિનતી સ્વીકારી નહિ. જોથી હેમાદ્રિપંતે પોતાના કારકુન પાસે તેનાં કપડાં ઉતારાવી નાંખાવ્યાં, એટલે પાખંડનો પ્રકાશ થઈ જવાથી તેને ક્રોધમાં નાંખ્યો; અને જ લોકો તેના અનુગ્રહી હતાં તે સર્વને પકડી મંગાવી તેમના માથામાં પટા મુડાવી કાળાં વસ્ત્ર પહેરાવી હાથપાર કર્યો, ત્યારથી એ

વંશજો આગાખાન નામથી પ્રસિદ્ધ છે. ભાટિયા કોમના વટલાયલા ખોળા લોકો અને કેટલાએક હિંદુઓ આ પંથમાં છે. તેમના સિદ્ધાંતનું પુસ્તક ગ્રંથ સિપિમાં છે અને તે ખીજને જેવા લાલુવા દેતા નથી. ! “ ગંગા ખનારસ ન જના ગોદાવરી, રામ ભજન અખ કેસા ?—અલીકા રૂપ ભયા નારાયન, કળ પામે કરણી જોસા, ” આ તેમનું મુખ્ય સુત્ર છે. આ ધર્મના અનુયાયીઓ શુભાશુભ પ્રસંગે આગાખાનને ભેટ આપે છે. અને પોતાના નામ ઉપરાંત એક મુસલમાન નામ ધારણ કરે છે. સુરતના કેટલાએક વાણિયા આ પંથમાં હોવાનું જણાતાં થોડા વરસ ઉપર ત્યાંના મહાજનમાં ઘણીજ ચકચાર ચાલી હતી અને આ પંથના અનુયાયીઓને ભતિ બહાર મુક્યા હતા.

(૭) પીરાણાપંથની હકીકત આગળ આવશે.

એ સિવાય મહોદીય, વહામી, હનરી, સુરી, બાખી વિગેરે સર્વ મજીને ૭૩ મતપંથા આ ધર્મમાં હોવાનું જાહેરમાં આવ્યું છે.

સંપ્રદાય માત્રાવાને નામે ઝાળખાય છે. આ પંથવાળાઓ પોતાના મંતવું નામ મહાનુભાવ જણાવે છે. આ પંથવાળા કૃષ્ણ ભટને કૃષ્ણ સમજી તેની મૂર્તિની ઉપાસના કરે છે, ગુરુ દત્તાત્રયને ભજે છે, કૃષ્ણની રાસક્રિડાદિક ક્રિયાઓ કરે છે, જીવહિંસા પ્રત્યે તેમને એટલો બધો ધિક્કાર છે કે એ પશુ હત્યા તેમના ગામમાં થવાની હોય તો તે દિવસે તે લોકો ગામ છોડી જંગલમાં જઈને રહે છે ! એકજ વખત જમણ પીરસે છે. તેમની વિવાહ વિધિ વિચિત્ર છે. જે પુરૂષને પરણવાની ઇચ્છા હોય તે પોતાની ઝાળી જે માનભાવિણી પોતાને પસંદ હોય તેની ઝાળી ઉપર મૂકે છે, તે ઝાળી માનભાવિણીએ જ્યાં પછી રહેવા દીધી તો તે સાથે લગ્નનો નિશ્ચય કરી ચૂક્યો અને ન રહેવા દે તો નહિ. એ લગ્ન થવાનું થાયતો જુદી જુદી બે પથારીઓ કરી તેમાં વર કન્યા અલગ અલગ સૂવે છે અને પછી મહંત સમક્ષ વર બોલે કે “કૃષ્ણનો ગરબડ ગુરો આવ્યો” એ સાંભળીને કન્યા કહે કે “ખુશીથી આવવા દો” એટલે વર આળોટતો આળોટતો કન્યાની પાસે જાય છે એટલે બંનેનો વિવાહ થઈ ચૂક્યો ગણાય છે ! આ ધર્મવાળા પોતાના ધર્મની વાત બીજા ધર્મવાળાને કહેતા નથી. એમના પુરાણ ગ્રંથો જુદી લિપીમાં છે, એ લિપિ માનભાવિ દીક્ષા લીધા વગરનાને સમજાવતા નથી. આ પંથ માનનારા મહારાષ્ટ્ર અને વરાડ પ્રાંતમાં છે. તેમના આચાર્યને મહંત કહે છે. તેમના રૂદ્રપુર, કારંજ, દરિયાપુર, ફલ્ટણ અને પેઠણ એ પાંચ ગામમાં મઠ છે. એ સિવાય નરમઠ, નારાયણમઠ, પ્રવરમઠ, રૂપિમઠ અને પ્રશાંતમઠ એ પાંચ ઉપમઠ છે. એક મહંતના હાથ નીચે ઘણા માનભાવ હોય છે. એક મહંતના સમાધિસ્થ થયા પછી તેના સર્વ શિષ્યોમાંથી વધુમતે જે યોગ્ય કરે તેને ગાદી મળે છે. મહંતને છત્ર, ચમ્બર, પાલખી, શિક્કા, વિગેરે રાજ્ય ચિન્હ હોય છે. એ પંથમાં ગૃહસ્થાશ્રમ અને સંન્યાસાશ્રમ એમ બે આશ્રમ છે અને સંન્યાસાશ્રમી વાળાને પણ પરણવું હોય તો તે માંહો માંહે પરણી શકે છે.

નિમ્બાર્ક સંપ્રદાય.

આ મતના સ્થાપનાર નિમ્બાર્ક ઉરડે ભાસ્કરાચાર્યનો જન્મ ઈ. સ. ના ૧૧ માં શતકમાં નિગમ રાજ્યના બેદર ગામમાં થયો હતો. તેમણે નાની ઉંમરમાંજ પોતાના પિતા પાસે જ્યોતિષ, ખગોળ અને વેદવિદિ વિદ્યાનું અભ્યાસ કર્યું હતું. તેમણે ઈ. સ. ૧૧૫૦ માં સિદ્ધાંત

શિરોમણિ અને ૧૧૫૨ માં લીલાવતી ગણિત નામના ખગોળ તથા જ્યોતિષને લગતા ગ્રંથો લખ્યા છે. ખગોળવિદ્યામાં તે મહા પ્રવિણ હોવાથીજ તેમનું નામ ભાસ્કરાચાર્ય પડ્યું હતું, આ સંપ્રદાયના અનુયાયીઓ તો તેમને સૂર્યના અવતાર તરીકે પણ માને છે. તેમણે દક્ષિણમાં તે વખતે ચાલતા જૈન મતનું ખંડન કરી પુરાણોક્ત નિમ્બાર્ક નામનો વૈષ્ણવ સંપ્રદાય સ્થાપ્યો છે, અને સુશોભિત દેવાલયોમાં રાધા-કૃષ્ણની મૂર્તિનું સ્થાપન કરી તેની ભક્તિ કરવાથીજ મુક્તિ મળે છે એવો બીજા વૈષ્ણવ આચાર્યોની પેઠે ભક્તિ પ્રાધાન્ય મનેરંજક સંપ્રદાય ચલાવ્યો છે.

સંન્યાસ ગ્રહણ કર્યા પછી તેઓ વંદરાવનમાં રહેતા હતા. તેમણે સંસ્કૃતમાં કેટલાંક સારાં પુસ્તકો લખ્યાનું કહેવાય છે, પણ કહેવામાં આવે છે કે ઔરંગઝેબે તે સર્વને મથુરામાં બાળી મૂક્યાં હતાં તેથી મળી શકતાં નથી.

આ મતવાળા ભક્તિ પણ બીજા વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના જીવીજ માને છે. ભાગવત, પુરાણ, ભક્તમાલ અને રામાયણ વિગેરેને પ્રમાણ ગ્રંથો માને છે. દ્વૈતાદ્વૈતની ચર્ચામાં ઉતરવું નિર્વર્થક સમજે છે અને ભજન કિર્તનમાં આનંદ માને છે. દક્ષિણમાં આ સંપ્રદાયના અનુયાયીઓ ઘણા છે. અમદાવાદ જીલ્લાનાં ખડેલાળ, ભૂવાલડી વિગેરે જગ્યાઓના પાટીદાર લોકોનો મોટો ભાગ આ સંપ્રદાયના અનુયાયી છે, અને રાયકવાળ બ્રાહ્મણો જે ભક્તના નામે ઓળખાય છે તેઓ તેમને કંઠીઓ ખાંધી ધર્મનો ઉપદેશ આપે છે.

આ સંપ્રદાયના અનુયાયીઓ ગાંધીચંદનું ઉભું પહોળું અને નાકની દાંડી સુધી આવે તેવું તિલક ઢરે છે અને તુળસીની લાંબી લાંબી માળાઓ પહેરે છે.

વિશિષ્ટદ્વૈત—શ્રી સંપ્રદાય.

આ સંપ્રદાયના સ્થાપક શ્રી રામાનુજનો જન્મ ઇ. સ. ૧૧૦૯ માં મદ્રાસ ઇલાકાના પેનમુતુર ગામમાં કેશવાચાર્ય નામના બ્રાહ્મણની કાંતિમતી નામની સ્ત્રીને પેટે થયો હતો. તેમને ઇ. સ. ૧૧૧૭ માં જનોઈ સંસ્કાર થયા પછી યાદપ્રકાશ નામના તેમના મામા પાસે રહી વેદવિદ્યાસોનો અભ્યાસ કર્યો હતો. તેમણે સમય સંજોગોનો વિચાર કરી

સંસાર સુખની તિમ્બ તૃષ્ણાવાળાં કેવળ કર્મ જીજ્ઞાસુ પુરુષોનું લક્ષ ઇશ્વર ભક્તિ તરફ વાળવાના હેતુથી વેદ અને ઉપનિષદનો કાંઈક આધાર લેઈ પુરાણોની વસ્તુસ્થિતિ ધ્યાનમાં લેઈ જનપ્રિય થઈ પડે એવો ભક્તિનો મનોરંજક પંથ સ્થાપન કર્યો. તેને શ્રી સમ્રાટ અથવા વિશિષ્ટાદ્વૈત કહે છે. કેવળાદ્વૈત શિવ માર્ગના સામે થઈ કહેવા લાગ્યા કે “ અદ્વૈત પ્રકાશ છે, પણ તે કેવળ નથી, વિશિષ્ટ છે. ખરું પ્રકાશ છે પણ તે પ્રજ્ઞામાં જ જીવ અને જડ એવા બે ભેદ તે અન્યોન્ય વિલક્ષણ છે. અંતર્યામિ રૂપે હરિ સર્વમાં છે પણ ચિત્ત (જીવ) અને અચિત્ત (જડ) તેનાથી જુદા છે. એકજ પ્રકાશનાં ત્રણ અંગ છે. હરિ, ચિત્ત અને અચિત્ત એ ત્રણ રૂપે વિશ્વમાત્ર છે. ” આવી રીતે અદ્વૈત મતનું ખંડન કરી મુદ્દલુકેત શહેરના પ્રાક્ષણોને વૈષ્ણવ મતમાં લીધા. પછી મહેસુર જઈ ત્યાંના જૈન રાજની પુત્રીનું ભૂત કાઢી તેને વૈષ્ણવ કર્યો અને જયનાથ, કાશી, જયપુર વિગેરે ઠેકાણે ઉપદેશ આપી પોતાનો મત પ્રચાર કરવા માંડ્યો. જયપુરનો રાજા તેમનો શિષ્ય થયો હતો. પછી ધર્મની પુષ્ટિ માટે કેટલાએક ગ્રંથો રચી સંન્યાસી થયા અને નાદીર, ગળતા, અહોબળી અને રેવાસામાં મઠ સ્થાપ્યા. જીવ ઇશ્વરનો ભેદ જણાવી રામચંદ્રજીને વિષ્ણુ અવતાર ગણી તેમની મૂર્તિપુજા અને ભક્તિ કરવા જણાવ્યું છે; ભક્તિથીજ મુક્તિ મળી છે અને ભક્તિના પાંચ પ્રકાર દર્શાવ્યા છે. (૧) દેવમંદિરમાં માર્જનાદિક તે અભિગમન (૨) દેવમૂર્તિને પુજની સામગ્રી લાવી આપવી તે ઉપાદાન (૩) મૂર્તિ પુજા કરવી તે ઈજ્યા (૪) નામ સ્મરણ કરવું તે સ્વાધ્યાય અને (૫) મૂર્તિનું ધ્યાન કરવું તે યોગ. યોગ થતાંજ ભગવાન ભકતોને નિત્ય મુક્ત કરે છે. રામ કૃષ્ણાદિની મૂર્તિઓનું દેવાલયોમાં સ્થાપન કરી તેને ન્હાના પ્રકારના વસ્ત્રોમાં ધારણ કરાવી ગંધ પુષ્પાદિ અને વિવિધ પ્રકારનાં નૈવેદ્ય ધરાવી સેવા કરવી એ મુખ્ય સિદ્ધાંત છે. આ સમ્રાટનાં સાધુઓ છે તેઓ એક ખીજને વાસોડસ્મ્યક્ષ્મ કહી નમસ્કાર કરે છે અને પ્રકાશ્ય પાળે છે. આ મતાનુયાયીઓ કંઠમાં તુળશીની માળા રાખે છે, ખાહુ મૂળમાં શંખ ચક્રાદિનાં છાપાં કરે છે અને લલાટમાં ગોપીચંદનનું ઉભું તિલક કરી તેની વચ્ચેમાં કંકુની ઉભી લીટી કરે છે. વ્યાસ સુત્ર ઉપર રામાનંદનું ભાષ્ય છે અને એ સિવાય તેમના રચેલા ગ્રંથો તથા પુરાણોને પણ પ્રમાણ ગ્રંથ માને છે.

આ પંથમાંથી છુટા પડી રામાનંદે આનંદ સંપ્રદાય, અને રામચરણ નામના સાધુએ ઈ. સ. ૧૭૫૨ માં રામાચરણ મત સ્થાપ્યો છે. આ સંપ્રદાય અને તેના પેટા પંથોના અનુયાયીઓ રામચંદ્રની મૂર્તિની પુજા અને નામ સ્મરણાદિ ભજન કિર્તીનાને શ્રેષ્ઠ માની તેથી મુક્તિ માને છે.

રામાનુજની પેનમુતુરમાં સાંદશ મૂર્તિ છે. અને હિંદુસ્તાનના દરેક ભાગમાં આ પંથના અનુયાયીઓ છે.

આનંદ સંપ્રદાય.

રામાનુજ પછી પાંચમા આચાર્ય રામાનંદે અદ્ય ભોજનની ખાખતમાં તકરાર પડવાથી છુટા પડી આ પંથ સ્થાપ્યો હતો. તેમના મઘળા સિદ્ધાંત રામાનુજ મતાનુસાર છે, તેમણે હિંદી ભાષામાં ગ્રંથો લખી ઉત્તર હિંદમાં પોતાનો મત ફેલાવ્યો અને ઉચ્ચ નીચનો ભેદ રાખ્યા સિવાય હરકોઈ જાતના માણસોને શિષ્ય ખનાવ્યા હતા. તેમના શિષ્યો પૈકી રાયદાસ નામના ચમારે રાયદાસી પંથ ચલાવ્યો છે, જે હાલ મેવાડમાં પ્રચલિત છે. સેન નામના હજમે સેનાપંથ સ્થાપન કરેલો છે. કાળુ નામના માછીએ કાળુપંથ સ્થાપેલો છે, તે મીરત જિલ્લામાં પ્રચલિત છે, અને તેમાં ૩ લાખથી વધુ માણસો છે. કળીરે એક પંથ સ્થાપ્યો છે તેનું વર્ણન આગળ આવશે. આ તમામ પંથવાળા રામચંદ્રની મૂર્તિપુજા અને નામસ્મરણાદિ ભક્તિથીજ મોક્ષ માને છે. રામાયણના કર્તા તુળસીદાસ પણ આ આનંદ સંપ્રદાયના હતા. આ સંપ્રદાય ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં વધારે ફેલાયેલો છે. રામાનુજ મત પ્રમાણે તિલક, છાપાં, માળા ધારણ કરે છે, પરંતુ તિલકમાં કંકુની લીટીને બદલે ગોપીચંદનજ વાપરે છે.

પૂર્ણમજ્જ સંપ્રદાય.

આ સંપ્રદાયના સ્થાપક મધ્વાચાર્યનો જન્મ ઈ. સ. ૧૨૩૯ માં ઉડીપીમાં થયો હતો, તેમના પિતાનું નામ મધિજ ભટ્ટ હતું. તેમણે શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ અનંતેશ્વરમાં કર્યો હતો, અને બુકરાયના ઉપદેશક તથા મંત્રીનું કામ પણ કર્યું હતું. પછી શંકરમતના સંન્યાસી થઈ આનંદ તિર્થ નામ ધારણ કર્યું હતું. પરંતુ જીવ શિવની એકચેતા ઠીક

ન લાગવાથી છુટા પડી આ સંપ્રદાય સ્થાપ્યો હતો. આ સંપ્રદાયને બ્રહ્મ સંપ્રદાય અથવા માઠવી સંપ્રદાય પણ કહે છે.

एको नारायण मासीञ्च ब्रह्मा नच शंकरः ।

आनंद एक एवाग्र आसीञ्चारायणः प्रभुः ॥

એ ઉપનિષદ વાક્યના આધારે એવો સિદ્ધાંત કરાવ્યો કે ‘સર્વ જગત નારાયણ (વિષ્ણુ) ના દેહમાંથી થયું છે. વિષ્ણુ સ્વતંત્ર, નિર્દોષ, અને અશેષ સદુષ્ટ છે. સર્વ વસ્તુનું મૂળ કારણ જે પરમાત્મા અને સર્વ જીવ પ્રાણી એ ખંને અનાદિ છે. પરમાત્મા સ્વતંત્ર છે અને જીવ પરતંત્ર હોવાથી તે પરમાત્માના આશ્રયભૂત છે; માટે પરમાત્મા (વિષ્ણુ) ની ભક્તિ કરવી તેથીજ મુક્તિ મળે છે. શંખ, ચક્ર, ગદા, પદ્મનાં ચિન્હ તપાવીને હાથ ઉપર ધારણ કરવાં તે અંકન; પુત્રાદિનું ઇશ્વર વાચક નામ પાડવું તે નામકરણ; અને વિષ્ણુના કોઈ પણ અવતારની મૂર્તિવાળા મંદિરમાં જઈ તેની અનેક પ્રકારથી પુજા સેવાદિ કરવી તથા તેમના નામનો જપ કરવો તે ભજન. આવી રીતે ત્રણ પ્રકારની ભક્તિ કરવાનો ઉપદેશ આપી ઉડીપીમાં તે સમયમાં ફેલાયલા જૈન મતનું પણ ખંડન કરી સમૃદ્ધશ્રીની ઉપાસના તથા ભક્તિમાર્ગને શ્રેષ્ઠ પંક્તિમાં લાવ્યા, અને ઘણા જૈનોને વૈષ્ણવ બનાવ્યા.

આ સંપ્રદાયની મૂખ્ય ગાદી ઉડીપીમાં છે, તે તરફ આ મતાનુયાયીઓનું વિશેષ પ્રયત્ન છે. આ મતમાં સાધુઓ પણ છે. આ મતવાળા ગોપીચંદનનું ઉણું તિલક કરે છે અને તેની મંદિરમાં ખાળેલી સોપારીની ઉભી લીટી કરી તેને છેડે હળધરનો ચાંદરો કરે છે.

મઘવાચાર્યે ૩૭ વ્રથો લખ્યા છે. તેને તથા પુરાણો વેદ, ઉપનિષદ અને ગીતાજીને પ્રમાણ માનવામાં આવે છે.

ચૈતન્ય સંપ્રદાય.

આ સંપ્રદાયના સ્થાપનાર ચૈતન્યનો જન્મ ઇ. સ. ૧૪૮૬ માં ખંગાળાના નવદ્વિપ નામના ગામમાં થયો હતો. તેમનું બીજું નામ નિમાઈ હતું. તે સરીરે ખુબસુરત અને ગૌરવર્ણના હોવાથી તેમને ગૌરાંગ પણ કહેતા હતા. તેમણે વાસુદેવ સાર્વભૌમ નામના અધ્યાપકની પાસે અભ્યાસ કર્યો હતો. વીસ વરસની ઉંમરે સંસાર છોડીને તેમણે

સંન્યાસ ઝડપે કર્યો હતો. તે વખતે ખંગાળામાં અનેક મતપંથો ચાલતા હતા અને “ ખાર પૂર્વીઆ અને તેર ચોકા ” જેવા ખાવાપીવાના સંખંધમાં રિવાજ ચાલતો હતો. પરમાત્માની દરખાસ્તમાં કોઈ ઉંચ નીચ નથી. માટે સર્વ ધર્મ અને ન્યાયના માણસોને એકજ ધર્મની છાયામાં લાવવાના ઉદ્દેશથી તેમણે ચૈતન્ય સંપ્રદાય સ્થાપી એવો ઉપદેશ આપવા માંડ્યો કે “ બધી જ્ઞાતિના માણસો ભક્તિથી શુદ્ધ થાય છે, પરમાત્માની દરખાસ્તમાં કોઈ ઉંચ નીચ નથી. માટે દરેકે પરમાત્માની ભક્તિ કરવી. પૂર્ણ નિસંશય રહી નિરંતર ભજન કરવું. મોક્ષ પુણ ક્રિયામાં નથી, પણ ધ્યાનમાં છે. ધર્મગુરુની આજ્ઞા માનવી. લોહીનું એક ટીપું પાડવું એ ઇશ્વરનો મોટો અપરાધ કરવા બરાબર છે માટે હિંસા કરવી નહિ. ” એ પ્રમાણે ઉપદેશ આપી શ્રી કૃષ્ણની ભક્તિ તથા પુણ કરવાનો મનોરંજક ભક્તિ માર્ગ સ્થાપ્યો.

શરૂઆતમાં શાંતિપુરમાં અને પછી જગન્નાથપુરીમાં પોતાના મતનો પ્રચાર કર્યો. ત્યાર બાદ ડાંગરણ્ય થઈને સેતખંધુ રામેશ્વર ગયા હતા અને ત્યાંથી વંદાવન વિગેરે ઠેકાણે જઈ ઉપદેશ આપવાનું કામ કર્યું હતું. આખા ઓઢીયા અને ખંગાળામાં ફરીને વિષ્ણુ તથા જગન્નાથજીની પુજા ભક્તિ કરવાનો ઉપદેશ કરવા માંડ્યો. તેમણે મુસલમાનોને પણ શિષ્ય કર્યો હતા. આવી રીતે આખા ખંગાળાને ઓઢીયામાં ભક્તિ પ્રાધાન્ય વૈષ્ણવ માર્ગનો તેમણે પ્રચાર કર્યો હતો. જગન્નાથજીમાં સર્વ માણસોએ સાથે બેસી જમવાનો રિવાજ હજી પણ ચાલે છે તે આ મહાત્માના ઉપદેશનું પરિણામ છે.

આ પંથમાં પ્રત્યેક જાતના માણસો છે, તે પણ જ ગોસાધ્યો ચૈતન્યના પ્રથમ શિષ્ય હતા તેમના વંશજોનું વડપણ તેઓ સ્વિકારે છે. તેમાં કુંવારા અને પરણેલા બેઉ દાખલ થઈ શકે છે. બ્રહ્મચારીઓ અને લીખ માગતા વેરાગીઓ પણ આ પંથમાં છે, તથાપી તેમના ધર્મના ઉપદેશકો ઘણું ફરીને પરણેલા માણસોજ છે. તેઓ કૃષ્ણના મંદિરની આસપાસ જથાખંધ ખાંધેલાં ઘરોમાં કુટુંબ સાથે રહે છે. તેમના મઠમાં કુંવારા ખાવા અને કુંવારી ખાવીઓ પણ રહે છે.

આ પંથમાં પણ કર્તાલાજ, સ્પષ્ટદાયક, સાહુજ વિગેરે પેટા પંથો પડી ગયા છે. કર્તાલાજ એ પંથના સ્થાપનાર કચેરાપારા સ્ટેશન પાસેના ગોસવાળા ગામનો રહીશ રામસરનપાળ નામનો સદ્ગોપ

વંશનો માણસ હતો. તેણે પોતાના શિષ્યોને સમજાવ્યું કે અદૃશ્ય ગુરુ તરફથી તેને ઉપદેશ મળ્યો છે. ખાકી પુખ્ત વિધિ સર્વ ચૈતન્ય પંથના જરૂર છે, ફક્ત આ પંથવાળા પોતાના શિષ્યો પાસેથી શરીર ધારણ કરવા બાબતનો અમુક કર લે છે એ વિશેષતા છે. ખાકીના જ પેટાપંથો છે તે તમામનાં ધર્મ સિદ્ધાંતો તો ચૈતન્ય સ્વામિના મત પ્રમાણે છે અને કૃષ્ણની ભક્તિથી મોક્ષ માને છે.

કબીર મત.

ઇ. સ. ના ૧૩-૨૪ મા સૈકડામાં હિંદુ મુસલમાનોમાં ધર્મની બાબતને લીધે વિખવાદ ચાલતો હતો, તે ધ્યાનમાં લેઇ ખંનેને અનુકુળ પડે અને તેમનામાં સંપ થાય એવા ધર્મપંથની જરૂર સમજી રામાનંદના એક શિષ્ય મહાત્મા કબીરે આ પંથ સ્થાપ્યો હતો. કબીરની જાતિ તથા જન્મની સાલ માટે ઘણા મતભેદ છે અને ઘણી દંત-કથાઓ પણ ચાલે છે. સહુથી વધારે ભરૂંસાપાત્ર હકીકત એવી છે કે ખાનદેશમાં આવેલા કાશી ગામની પાસે લહેર તળાવને કિનારે તરતનું જન્મેલું બાળક એક કુલના કંડીઆમાં રાખી કોઇ મૂકી ગયેલું હતું. તે નુરી નામના કોઇ મુમના વણકરને હાથ આવ્યું, તેણે તેને પાળી પોષી મોટું કર્યું હતું તેનું નામ કબીર હતું. કબીર દયાળુ, શાન્ત, પરોપકારી, જ્ઞાની, વૈરાગ્યશીલ અને નિરુપ્કી હતો. તેમણે મૂર્તિપુજા ન સ્વિકારતાં આત્મજ્ઞાન અને ભક્તિપ્રધાન ઉપદેશ આપવાનું ચાલુ કર્યું. ઇશ્વર એક; સર્વ શક્તિમાન, સર્વવ્યાપક અખંડ જ્યોતિરૂપ છે. તેમને જાણવા સારૂ યોગાદ્યાસ, દેહકષ્ટ અને પવિત્રતાની જરૂર છે. ધર્મશાસ્ત્રો એ જ્ઞાનોદય કરનાર ત્રંથો છે. પુનર્જન્મ છે. ઇશ્વરનું ધ્યાન કરવું એજ મોટો ધર્મ છે. સત્યજ્ઞાનથી ઇશ્વર ઓળખાય છે. ગૌબ્રાહ્મણની સેવા કરવી, માંસ મદિરા અને વ્યભિચારનો ત્યાગ કરવો, જીવહિંસા કરવી નહિ, જગતમાં ઉચનીચ કોઇ નથી અને હિંદુઓના પરમેશ્વર તથા મુસલમાનોના અલ્લા તે એકજ છે. આવો ઉપદેશ આપી હિંદુ મુસલમાન સર્વને પોતાના પંથમાં દાખલ કર્યો. કબીર જપ પુર્વાદ કરતાં આત્મ જ્ઞાનને શ્રેષ્ઠ માનતો હતો.

તેણે મૂર્તિપુજાની વિરુદ્ધ આત્મજ્ઞાનથી ભરપૂર ઉપદેશ આપી એકેશ્વરનો બોધ કરી હિંદુ મુસલમાનની ઐક્યતા કરવારૂપ ધર્મપંથની ગોઠવણ કરી હતી. એ કે તેમાં સર્વાંશે સફળ થયા નહિ, તોપણ ઘણા

હિંદુ અને મુસલમાનો તેમના શિષ્ય થયા હતા. આ મતવાળા એક બીજને મળે છે ત્યારે પરસ્પર સતનામ, સત સાહેબ, અથવા બંદગી સાહેબ વિગેરે કહે છે. કબીર પંથમાંથી જૂદા જૂદા ૧૨ પેટા પંથો સ્થાપન થયેલા છે. કબીરને કમાલ, જમાલ, વિમલ, બુધન, દાદુ, શ્રુતગોપાળ, ધર્મદાસ વિગેરે શિષ્યો હતા. કમાલ, જમાલ, વિમલ અને બુધન એ દરેકે પોતપોતાના નામથી અલગ અલગ પંથ સ્થાપન કર્યા હતા; પરંતુ વિદ્વાન પુરુષોના અભાવે અને દ્રવ્યાદિક મેળવવાની લલુતાથી એ પંથો માત્ર નામનાજ રહ્યા છે. ધર્મદાસ છીપો હતો તેણે તથા શ્રુતગોપાળે મળી કેટલાંક પુસ્તકો લખ્યાં છે. ભાગોદાસ નામના એક શિષ્યે બીજક નામનો ગ્રંથ લખ્યો છે તેના આધારે હાલમાં બીજમાર્ગ નામનો એક પંથ ચાલે છે. દાદુ એ અમદાવાદનો પીંજરો કબીરનો શિષ્ય હતો તેણે એક પંથ સ્થાપ્યો હતો, જે 'દાદુ પંથ'ના નામથી ઓળખાય છે. આ પંથમાં સાધુ નિશ્ચલદાસજી થઇ ગયા-તેમણે વિચાર સાગર અને સુંદરદાસે સુંદરવિલાસ નામના ઉત્તમ ગ્રંથો લખેલા છે. મલુકદાસ નામના એક શિષ્યે પંથ ચલાવ્યો છે. “અજગર કરે ન ચાકરી, પંછી ન કરે કામ; દાસ મલુકા યુ કહે, સખકા દાતા રામ.” આ તમામ પેટા પંથવાળા રામચંદ્રની ભક્તિનેજ મુક્તિનું સાધન માને છે.

પીરાણા પંથ.

ઇ. સ. ૧૪૪૯ માં કેટલાક લેકિઆ કણુબીઓ કાશી જત્રા જતાં અમદાવાદ પાસેના ગરમથા ગામમાં રાત્રે મુકામ કર્યો હતો. તે વખતે ત્યાં ઇમામશાહ નામનો ફકીર રહેતો હતો તેણે જત્રાળુઓને કહ્યું કે જો તમે માફ શીક્ષણ સાંભળશો તો કાશીએ ગયા વગર કાશી જોશો ! આવું સાંભળી જોને ઇમામશાહમાં આસ્થા નહોતી તેઓ કાશીએ ગયા અને આસ્થા વાળાઓએ ઇમામશાહનો મત કબુલ કરી કાશીએ ગયા વગરજ ગંગાજીમાં સ્નાન કર્યાનું ફળ મેળવ્યું !!! આ પ્રમાણે જ કણુબીઓ ઇમામશાહના મતમાં દાખલ થયા તે પીરાણા પંથના અથવા મતીઆ પંથના કહેવાય છે.

૧ દાદુરામ અજમેર પાસે આવેલા ઓમર ગામમાં રહેતા હતા, આ પંથવાળા મૂર્તિપૂજા કરતા નથી. રામનામનો જાપ કરે છે અને રામને આત્મારામ-અદૈત બ્રહ્મ-રૂપે પૂજે છે.

આ મતમાં ખધી બાબતો ગુપ્ત રાખવામાં આવે છે અને આ અર્ધા હિંદુ તથા અર્ધા મુસલમાન મતનાં તમામ પુસ્તકો ઇસ્માયલી પંથની પેઠે હાથનાં લખેલાં છે; અને તે અન્ય પંથાનુયાયી કોઇને પણ વાંચવા ન દેવા એ પંથના અનુયાયીઓને ખાસ કસમ આપવામાં આવે છે, જેઓ એ ધર્મ ઉપર આસ્થા બેસાડે તેજ અધિકારી ગણાઇને તેનાં ગુઢ તત્વો તેના કાનમાં કહેવામાં આવે છે. તેથી એ મતના તત્વોથી તમામ વર્ગ અજાણજ છે; પરંતુ ઇ. સ. ૧૯૧૪ થી ૧૭ સુધી મ. છીમાભાઇ બૂલાભાઇએ આ મત સંખ્યાંધી જાહેરમાં ઉઠાવેલ કરવાથી તેમનાં કેટલાંક ધર્મતત્વો બહાર આવવા પામ્યાં છે. આ મત પ્રમાણે કલ્કિ (કલિક) અવતાર થઇ એક વખતે ઇમામ શાહ પોતે ઇશ્વર રૂપે આવીને મનુષ્ય જાતિને દુઃખ સાગરમાંથી ઉદ્ધાર કરશે. એવી આશા બતાવેલી છે, તેથી એ આશામાંને આશામાં સર્વ અનુયાયીઓ ઘેરાયલા છે ! આ મતવાળાઓ દર ગુરૂવારે અને રમજાન મહિનામાં રોજ પાળે છે; ચાંદબીજ પવિત્ર ગણે છે અને હિંદુના તહેવાર હોળી, અખાત્રીજ, દીવાળી અને બજેવ પણ માને છે. તાબુત તથા કબરને પણ માને છે અને તેને હિંદુઓની પેઠે મૂર્તિ જટલું માન અપી ચલાય છે, પણ તાબુત બનાવતા નથી. ચોથીયું કરાવે છે તથા ખારમું પણ જમાડે છે. તાડી, દારૂ, માંસ, મચ્છી તથા ઠેકી વસ્તુઓથી દુર રહે છે. ખીડી, હોંગ, ભાંગ અને ગાંજનો પણ ઉપયોગ કરતા નથી. અને મુડદાને દાટે છે. જે કણુખીઓ શિષ્ય છે તેઓ સુન્નત કરાવતા નથી, તેમ દાદી પણ રાખતા નથી અને શ્રાદ્ધલો પાસે ક્રિયા કર્મ કરાવતા નથી. આ મતનાં મુખ્ય ત્રણ ધામ છે. (૧) પીરાણા, (૨) બાભેરામ, અને (૩) શીનોર તેની ગાદી ઉપર બેસે તે ભગવાં લુગડાં પહેરે છે અને સંસારનો ત્યાગ કરે છે. દાદી રાખે છે. હવે જમાનાને અનુસરીને પીરાણા સિવાયના ગાદીવાળાઓએ દાદી રાખવાનું છોડી દીધું છે ! ગાદી પતિ ધર્મગુરૂઓ “ કાકા ” એ નામથી ઓળખાય છે. તેઓ ઝાઝું બણેલા નથી હોતા. આ ધર્મમાં મોટે ભાગે કણુખી અને માછી લોકો ઉપરાંત કેટલાક મુસલમાનો પણ છે. અને આ મતના અનુયાયીઓ સુરત, ખાનદેશ, ખુરાનપુર, વડોદરા, ખંભાત અને કચ્છ કાઠિયાવાડના કોઇ કોઇ ભાગમાં છે.

શિખ ધર્મ.

આ ધર્મના સ્થાપક મહાત્મા નાનકનો જન્મ ઇ. સ. ૧૪૬૬ માં નાનકુચાન (પંજાબ) માં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ કાળુ વેદી હતું અને ક્ષત્રીય જાતિના હતા. નાનકને એક નાનકી નામની બહેન હતી, તે જયરામ નામના કણિયા સાથે સુલતાનપુરમાં પરણી હતી. નાનકે કારસી ભાષાનું અને હિસાબનું જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. નાનકનું ચિત્ત સંસારમાં ચોટતું નહોતું તેથી તેના બાપે તેને વેપારમાં નાંખવાને વિચાર કરી બાળ નામના એક સિંધ જાતિના જાટ સાથે ૪૦ રૂપિયા આપી દેશાવર વેપાર કરવા સારૂ મોકલ્યો. રસ્તામાં સંન્યાસીના ટોળાને મળ્યા પ થતાં વાતચિત્તથી વસ્તુ માત્રનું મિથ્યાપણું અને વસ્તિમાં રહીને સંસારની ખટપટોમાં ભ્રમ લેવાથી જીવને અનેક તરેહની ચિંતા તથા આક્રંતો થાય છે વિગેરે શિક્ષણ મળ્યું તેથી નાનકે તમામ રૂપિયા તે સંન્યાસીઓને આપવા માંડ્યા; પરંતુ તેમણે લેવા ના પાડી; તેથી અન્ન લાવી તેમને જમાડી તે ઘેર પાછો આવ્યો, અને પિતાના લયથી એક વૃક્ષની ડાળમાં સંતાઈ રહ્યો. જ્યારે તે પોતાના પિતાને મળ્યો, ત્યારે તેમણે રૂપિયા સંખંધી હકીકત પૂછ, તેના જવાબમાં તેણે જણાવ્યું કે તમે મને રૂપિયા આપ્યા હતા તે મેં સારો લાભ લેવા માટે ધર્મ કાર્યમાં વાપરી પુન્યનો લાભ પ્રાપ્ત કર્યો છે. આ હકીકત સાંભળી કાળુ ગુસ્સે થઈ તેને મારવા દોડ્યો, પણ રાયભોરાલી ભટ્ટી નામના જમીનદારે વચ્ચે પડી તેને બચાવ્યો. ત્યાર પછી તે સુલતાનપુર ગયો. જયરામ તેને ઠાઠાર ઉપર નોકર રખાવ્યો. નાનકની સંસાર ઉપર મિતિ ન હોવાથી તે પરણવા ના પાડતો હતો, તોપણ તેના બહેનના આગ્રહથી સુલક્ષણી નામની સ્ત્રી સાથે પરણ્યો હતો. તેનાથી તેને શ્રી ચંદ અને લખણીદાસ નામના બે પુત્રો થયા હતા. પછી સ્ત્રી છોડીને પોતાને સાસરે મોકલી તેણે સંન્યાસ ગ્રહણ કર્યું. હિંદુસ્તાનમાં સાધુ સંતા અને વૈરાગીઓનાં તથા અરબસ્તાનમાં જઈ ફકીરોનાં કામે જોઈ તે કંટાળ્યો અને સંન્યાસ છોડી ધરાવતિ ઠિનારે ઈર્તિપુરની ધર્મશાળામાં આવીને સર્વને માન્ય થઈ પડે એવો ધર્મ સ્થાપવા વિચાર કર્યો. તેણે મેળવેલા અથાગ અનુભવથી તેણે એવું સુઝી આવ્યું કે જુદી જુદી જાતિ અને જુદા જુદા મતમાં જુદા ધર્મ રહેવું ઠીક નથી, દેવાલયમાં જઈ પૂજા વિધિ કરવાથી કે યજ્ઞાદિ ક્રિયાઓથી તેમ પ્રલભોજન કરવાથી કાંઈ

કળ પ્રાપ્ત થાય તેમ જણાતું નથી. આત્માની શુદ્ધિ વગર મુક્તિ થાયજ નહિ માટે તેણે ઉપદેશ કરવા માંડ્યો કે “ પોતાનો આત્મા ધૈર્યનો અંશ છે. સત્ય બોલવું, વેદના જ્ઞાનકાંડને માનવો, ઋતુકાળ સાચવવો, માંસ મદિરાનો ઉપયોગ ન કરવો અને ગુરૂ આજ્ઞાને ધૈર્યની આજ્ઞા સમજવી. મૂર્તિપુજા અસત્ય છે. ધૈર્ય અવતાર લેતો નથી. કૃતિ સ્મૃતિ અને પુરાણાદિને ન માનવાં અને ગુરૂએ લખ્યો તે ગ્રંથજ વેદ છે માટે તેની પુજા કરવી. અધર્મિઓનો નાશ કરવાથી પ્રભુ પ્રસન્ન થાય છે. ધ્યાન, ધારણા અને સમાધિથી સ્વર્ગે જવાય છે. આપણી કાયા એજ ગોવિંદનું મકાન છે, તેથી જીવ હિંસા કરવી નહિ. અપવાસ વિગેરે કરી મિતાહારી રહેવાથી શરીરના વિકારો દુર થઈ ગોવિંદની જ્યોતિ દેખાય છે. શુદ્ધ અંતઃકરણથી ધૈર્યની ઉપાસના કરવી. ધૈર્ય એકજ છે. બ્રહ્મા બ્રહ્મા ધર્મો જણાય છે તે માણસના કલ્પિત છે. આત્મજ્ઞાન ધૈર્યનું તત્ત્વ જણાવે છે માટે તે મેળવવું. સત્કાર્ય અને સદાચારથી સર્વ શક્તિમાન પ્રભુના આશિષપાત્ર થવાય છે. સંસાર વિરાગ કે સંન્યાસની જરૂર નથી. જ્ઞાથી હૃદયની શાંતિ થાય, જ્ઞાથી પવિત્ર થવાય અને ઉદાર ઐશ્વરિક તત્ત્વ ફેલાય તેનેજ જીવનનો સાર સમજવો, જેનું હૃદય ચિત્તવે છે તેજ સાચો હિંદુ અને જેનું જીવન પવિત્ર છે તેજ સાચો મુક્તમાન છે.” આ પ્રમાણે ઉપદેશ આપી શીખધર્મની સ્થાપના કરી. તેમણે ભક્તિ કરતાં “ તુંહી નિરંજન કિરતાર નાનક હે બંદા તેરા ” એ પ્રમાણે પોતાને પરમેશ્વરનો દાસ જણાવ્યો છે. આવી રીતે આત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ આપી ધર્મપ્રચાર કરવા માંડ્યો. થોડે થોડે પંજાબના લોકો એ ધર્મમાં દાખલ થવા લાગ્યા. નાનકના પછી તેમની ગાદીએ આગડશાહે જેત્તી ધર્મના પ્રચારનું કામ ચાલુ રાખ્યું હતું. તેમના પછી અનુક્રમે અમરદાસ, રામદાસ અને અર્જુનદાસે ધર્મપ્રચારનું કામ ચાલુ રાખ્યું. અર્જુનદાસે નાનકશાહનાં કરેલાં કેટલાં એક ગાયનો તથા બીજા ગુરૂએ કરેલાં ગાયનોનો સંગ્રહ કરીને આદિ ગ્રંથ તૈયાર કર્યો. તેમના પછી હરજોષિહ થયો તેણે પોતાના શિષ્યની શાખા ઘણી વધારી હતી, અને હથિયાર પકડવાનું શીખવ્યું હતું. ઐરંજળખ બાદશાહના વખતમાં આ ગાદી ઉપર ગુરૂ ગોવિંદસિંહ હતા; તેમણે ગાદી ઉપર જેત્તીને આ ધર્મમાં સુધારો કર્યો. શીખ લોકોએ હથીઆર ખાંધવાં, વાદળી રંજનાં કપડાં પહેરવાં, ચોટલી તથા દાદી મુછ રાખવાં, હિંદુ દેવસ્થાનને ન કરવું, જાહત્યા ન કરવી વિગેરે ઉપદેશ આપીને ધર્મના

નિયમોને મજબુત કર્યા. તેમના સમયમાં મુસલમાનોનો જુદમ વધી પડ્યો

તે તોડવાને તેણે પોતાની સરદારી નીચે ઠેકઠેકાણે યુદ્ધ કરી વિજય મેળવ્યો હતો. આવા ઠટાકટીના સમયમાં પણ શિખ લોકોને ધર્મબોધ આપતા હતા કે ‘એકેશ્વરની ઉપાસના કરવી, એક ચિત્તથી ઇશ્વરની ભક્તિ કરવી. આપણા ધર્મમાં જાતિ ભેદ નથી, સર્વે સમાન છીએ તેથી એકજ પંક્તિમાં અને એકજ વાસણમાં જમવું. આપસ આપસમાં સંપ રાખવો અને પોતાના ધર્મબંધુને પોતાનો પ્રાણ સમજવો. તુકોનો વિનાશ કરવા યતનવાન થવું અને સર્વેએ સજીવ અને સતેજ રહેવું.’” વિગેરે ઉપદેશથી આ ધર્મ પાળનારી તમામ પ્રજાને પરસ્પર બંધુભાવથી આલોચન કરવાનું ઉત્તમ શીક્ષણ આપી શોખ હૃદયમાં તેજસ્વિતા, બંધુભાવ અને યુદ્ધ કુશળતાનાં બીજ રોપ્યાં. જે હજુ પણ દરિગોચર થાય છે.

આ ધર્મમાં પણ કેટલાક પેટાપંથ થયા છે. નાનકના પુત્ર ‘શ્રીચંદે’ ઉદાસી પંથ સ્થાપ્યો છે. એ સિવાય કુકાઈથી, ગાંજભક્ષી, સુથી-ગ્રાહી, નિર્મલા અને રામરાયી વિગેરે પેટા પંથો જોવામાં આવે છે. સર્વ પંથવાળા નાનકના ઉપદેશને માને છે અને તેમના ગ્રંથ સાહેબને નમે છે. આ ધર્મ માનનારની સંખ્યા ૨૪ લાખ ૯૫ હજારના અંદાજે છે.

શુદ્ધકૈત અથવા પુષ્ટિપંથ.

આ પંથના સ્થાપક શ્રી વલ્લભાચાર્યનો જન્મ ઇ. સ. ૧૪૭૯ માં ચંપારણ્યમાં તૈલગી બ્રાહ્મણ લક્ષ્મણ ભટ્ટની અદમગીર નામની સ્ત્રીને પેટે થયો હતો. પાંચમે વર્ષે જનોઇ સંસ્કાર થયા પછી નારાયણ ભટ્ટ પાસે વેદ, પુરાણ અને ન્યાયનો અભ્યાસ તેમણે કર્યો હતો. પછી તિર્થ-યાત્રા કરવા જતાં દક્ષિણના એક ગામના નગરશેઠના પુત્ર દામોદરને ઉપદેશ આપી શિષ્ય કર્યો અને તેની સાથે વિજયનગરમાં આવ્યા. ત્યાંના રાજા કૃષ્ણરાયણની સલામાં સ્માર્ત અને વૈષ્ણવ મતના આચાર્યો વચ્ચે વિવાદ ચાલતો હતો, તેમાં ભાગ લેઇ વ્યાસતીર્થ સાથે મળી જઇને સ્માર્ત મતવાળાઓને હરાવ્યા, તેથી રાજાએ તેમને વિષ્ણુ સ્વામિનો સંપ્રદાય જે ઉચ્છેદ થયો હતો, તેના તેમને આચાર્ય કરાવ્યા. વિષ્ણુ સ્વામિએ સંન્યાસને ઇષ્ટ ગણ્યો છે, પણ વલ્લભાચાર્ય તે સ્વીકાર્યો

નથી. બાકી પરમાત્માને સાકાર સ્વીકારી એવો સિદ્ધાંત ઠરાવ્યો કે 'જડ અને જીવ આ બંને તત્વોના મિશ્રણથી આ સર્વજી સૃષ્ટિ બનેલી છે; અને જડ, જીવ, તથા જડજીવનું મિશ્રણ એ ત્રણ તત્વો છે. જગતમાં જે પદાર્થ દેખાય છે તે માત્ર આ વિભાવ તિરોભાવ થયા કરે છે, કોઈનો નાશ થતો નથી, નાશ થતું દેખાય છે તે માત્ર રૂપાંતર છે. આવો સિદ્ધાંત ઠરાવી પોતાના મતને શુદ્ધાદ્વૈત નામ આપ્યું છે.

આ સમયમાં લોકોની વૃત્તિ વિષય ભોગ તરફ વળેલી બેધ તેમણે બાળકૃષ્ણાદિની સર્વોપરી જનક્રિડાની પ્રેમભક્તિનો પ્રચાર કરવાનું યોગ્ય વિચારી મૂર્તિપુજાદિ વ્યવસ્થા રાખી પોતાના માર્ગનું નામ પણ પુષ્ટિમાર્ગ રાખ્યું ! આમ કરવામાં અહોનીશ સંસાર વ્યવહારમાં રચીપચી રહેલા લોકો તેમની રચિને અનુકુળ શૃંગારિક તત્વોથી લોભાઇ એ નિમિત્તે પણ ઇશ્વરની ભક્તિમાં ચિત્ત લગાવી અધર્મથી અટકે એવો તેમનો હેતુ હતો. ભાગવત, બ્રહ્મવૈવર્તાદિ પુરાણમાં બાળકૃષ્ણને શંખગદાદિ આયુધવાળા અને ગૌલોકવાસી જણાવેલા છે, તેમજ રૂઝેદમાં પણ ચંચળગાવો... એ મંત્ર વિંબલુનું સ્થાન ગૌલોક છે એમ સૂચવનારો જણાવી તેના આધારે બાળકૃષ્ણને વિંબલુનો પૂર્ણાવતાર તથા ગૌલોકવાસી ગણ્યા છે અને ગૌલોકમાં વાસ થતો તેનું નામ મોક્ષ છે, માટે મોક્ષ મેળવવા શ્રી બાળકૃષ્ણની સેવાપુજાદિ ભક્તિ કરી તેમને સર્વસ્વ અર્પિ ઉબ્રહ્મ સંબંધ કરવો બેધએ ! એવું ઠરાવી ઉપદેશ આપવાનું શરૂ કર્યું; પરંતુ આવો પરિશ્રમ કરવા છતાં તેઓ ફક્ત ૮૪ શિષ્યો કરી શક્યા હતા, તેમાં પણ કેટલાએક મુસલમાનો પણ હતા ! તેમના પછી તેમના પુત્ર વિકૃલનાથજીને ગાદી મળી, તેમની મનોવૃત્તિ શિષ્યો વધારવા તરફજ હતી; તેથી તેમણે અનેક પ્રકારનાં મનોરંજક મત, ઉપવાસાદિ નિયમો બાંધી શૃંગાર રસથી ભરપૂર ભજન કીર્તનાદિ બનાવરાવ્યાં, મંદિરોનો કાઠમાઠ વધાર્યો; અને મજ, કરછ, કાઠિયાવાડ, ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર,

૧ જે પદાર્થ દૃષ્ટિએ પડે તે આવિર્ભાવ અને અદૃશ્ય અથવા રૂપાંતર થાય તે તિરોભાવ.

૨ આ મંત્રનો સત્માર્થ આમળ પૃષ્ઠ ૭૬ ની કુટનોટમાં છે ત્યાં એવો.

૩ ગુરૂ પાસેથી શ્રી કૃષ્ણ શરણં મમઃ એ અપ્રાક્ષર મંત્રનો બેધ શ્રીકૃષ્ણને સર્વસ્વ અર્પણ કરતું તે અન્ન સંબંધ : બ્રહ્મસંબંધ કરતા માટે ગુરૂને દક્ષિણા પણ આપવી પડે છે : !

મેવાડ, મારવાડ વિગેરે સ્થળોએ ફરી ધર્મપ્રચાર કરી રપર શિષ્યો કર્યો. તેમના પછી તેમના સાત પુત્રોએ બાળકૃષ્ણની જુદી જુદી સાત મુર્તિઓ ગોવરધન પર્વત ઉપર સ્થાપન કરી તેઓ અઠેક મૂર્તિના પુંજરી થઇને રહ્યા હતા. એક દિવસે આગ્રાના તાજમહેલ ઉપર ચઢીને શહાજહાન બાદશાહે જોયું તો દુર દીવાનું અજવાળું જણાયું, તેથી પોતાના મહેલ કરતાં બીજની ધમારત ઉંચી ન રાખવા માટે મંદિરો તોડી પાડવાનો તેમણે હુકમ કર્યો ! આ વાતની ખબર પડતાં સૌ પોતપોતાની મૂર્તિઓ લેઈ જુદે જુદે ઠેકાણે ગયા, અને ત્યાં તેમની સ્થાપના કરી ધર્મપ્રચારનું કામ શરૂ રાખી સમય સમયને અનુકૂળ ભપકા અને ઠાઠ-માઠ સાથે ભજન કિર્તન અને પુંજવિધિ ચલાવવા લાગ્યા, શ્રીકૃષ્ણની રાસલીલા ભજવાવી લોકોનાં મનને આકર્ષણ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો, અને 'મત્પ્રસાદાત્તરિવ્યાસિ' એ શ્લોક ચરણ ખતાવી મૂર્તિને ધરાવેલો પ્રસાદ ભક્તજનોને તારવા માટે છૂટથી વહેંચવાની નિતિ અખત્યાર કરી !! તેથી સંસારમાં રચીપચો રહેલા લોકોનું વલણ આચાર, સુઘડતાઈ અને મંદિરોનો ઠાઠ ભેધ તે તરફ વળ્યું. ફક્ત ભક્તિ અને પ્રસાદથીજ મોક્ષ મળવાનો સરળ રસ્તો સર્વને પસંદ પડ્યો અને જૈન મત માનનારા

૧ શ્રી નાયદારમાં-શ્રી નાયજની, કાંકરેલીમાં-શ્રીદારિકાનાથજની, કોટામાં-શ્રીમધુરેશની, જયપુરમાં-શ્રી મદનમોહનજની, શ્રી ગોકુળમાં-શ્રી ગોકુળનાથજની, સુરતમાં-શ્રી બાળકૃષ્ણજની અને અમદાવાદમાં-શ્રી નટવરદાસની. એ સિવાય હાલમાં ત્રિરમગામ, કામવન, નડીઆદ, મુંગાઈ, પોરબંદર અને ભમનગર વિગેરે જગ્યા ગામોમાં મંદિરો સ્થાપી આચાર્યો રહે છે.

૨ પ્રસાદ એટલે શ્રીકૃષ્ણે ગીતાજી મારફતે આપેલો સર્વોત્તમ ઉપદેશ. તે પ્રમાણે વર્તણૂક રાખવાથી ભેદક તરી જવાયજ; પરંતુ મૂર્તિને ધરાવેલ મિષ્ટાનનેજ પ્રસાદ ગણી આરોગવાથી તરાય કે કેમ ? ! આખો શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે.

મુજ પ્રસાદથી દુઃખ સૌ, મતિયત થઇ તરીશ;

પણુ ગર્વે ન સૂણીશ તો, વિનાશને પામીશ. (ગીતા અ ૧૮-૫૮)

હવે, વિચારો. મૂર્તિને ધરાવેલ મિષ્ટાનાદિજ પ્રસાદ હોય તો આ શ્લોકનો બીજો અર્થ ભાગ્ય “ જો ગર્વે ન સૂણીશ, તો વિનાશને પામીશ. ” એવું કહેવાનો શો હેતુ ? માટે પ્રસાદનો અર્થ ઉપદેશ હોવો જોઈએ.

આ પ્રસાદનો વિવાજ શૈવ સંપ્રદાય સિવાય દરેક નહાના મ્હોટા પંથમાં પણ હાખર થયેલો જણાય છે. કેન ન યાય ? ! શિષ્યો વધારવાનો આથી સર્વોત્તમ ઉપાય બીજો કયો છે ? !

ઘણાં દોઢાં ચોટપામી ભાવિક ઘણું તેના અનુયાયી થયા. જે શ્રાવણોએ રાજ્યના બૃહમથી કે દ્રવ્યના લોભે શૈવ મત છોડ્યો નહોતો, તેઓ પણ ચલિત થયા ! આ પંથ ગુજરાત, કાઠિયાવાડ, કચ્છ, મુબાઇ, મેવાડ અને મારવાડમાં ઘણો ફેલાયો છે. અને તેમાં ભાટિયા, હુવાણા, વાણિયા, સોની, સુતાર, કણ્ણી, કાછીયા, હુવાર અને ક્ષત્રી વર્ગના યોદ્ધા છે.

આ સંપ્રદાયના અનુયાયી સ્ત્રી પુરુષોની એવી માન્યતા છે કે “દેવી જીવેનો ઉદ્ધાર કરવા માટે શ્રી કૃષ્ણે કળીયુગમાં શ્રી વલ્લભાચાર્ય રૂપે અવતાર લીધો હતો, તે મહાપ્રભુજી હતા અને તેમના વંશના આચાર્યો પણ શ્રી કૃષ્ણ સ્વરૂપજ છે ! તેથી તેમનીજ સેવા પુજાદિ કરી સર્વ પ્રકારે તેમની મનોવાંચનાને સતોષ આપવો એજ દૈવભુવ માત્રનો મુખ્ય ધર્મ છે !! તેમના ચરણ સ્પર્શથી પોતે પવિત્ર થવાનું માને છે, કેટલાક તેમનું જીર્ણ પ્રસાદ ગણીને ખાય છે, તેમને વ્યવહારિક સતોષ છે અને તેમની આજ્ઞાને ઇશ્વરની આજ્ઞા પ્રમાણે ગણી માથે ચઢાવે છે !! પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓની વધુ આસ્થા જણાય છે, તે એટલે સુધી કે, કોઈ કોઈ તો દર્શન કર્યો સિવાય પાણી સરખું પીતી નથી અને પતિની આજ્ઞા કરતાં ગુરૂની આજ્ઞાને વિશેષ માને છે !!!

આ શૃંગારિક પંથમાં ભાવિક ભક્ત ભક્તાણીઓએ ગાદીપતિ આચાર્યોને કૃષ્ણ રૂપે ભજી ભાવકાઓએ અનાચાર વધારી દેઇ અનિતિનો પ્રચાર કરતા હોવાનું જાણવામાં આવતાં સુધારાવાળાઓએ કલમ રૂપે તરવારથી તેમના ઉપર સજા મારેા ચલાવી તેમની શુદ્ધ ઠેકાણે આવવા પ્રયત્ન કર્યો હતો; તે પણ હજી અનાચાર અને અનિતિ ખાખત લોકાપવાદ ચાલુજ છે ન! તે દુર થવા સારૂ સ્ત્રીઓને ચર્ચુ સ્પર્શ નહિ કરવા દેવાનો, સ્ત્રી પુરુષને મંદિરમાં દર્શન કરવા જવા આવવાના જીદા જીદા રસ્તા રાખવાનો, અને રાત્રીએ દર્શન નહિ કરાવવાનો ખંદોખસ્ત થવાની જરૂર જણાય છે. નિતિનું ખુન કરે તેવી વિષયોતેજઃક રાસલીલા તેાં ખિલકુલ બંધ થઇ જવીજ બેઇએ.

૧ ‘ સત્યપ્રકાશ ’ થત મારફતે પ્રસિદ્ધ સુધારક કરસનદાસ મૂળજીની આજ્ઞેવાની નીચે આ પ્રયત્ન થયો હતો. જેમાંથી પ્રસિદ્ધ મહાશય સાવળસ કેસરી જન્મતિ થઇ હતી.

આ પંથમાં પણ પેટા પંથ પડી ગયા છે. છ ગાદીવાળાં કંકુનું ઉભું તિલક કરે છે અને સાતમી ગોકુળનાથજીની ગાદીવાળા ફક્ત બે ઉભી લીટીઓ કરે છે. ગોકુળનાથજીના પંથમાં પણ ૧૬૩મી અને બહાદરપુરી એવા બે પેટા પંથ છે.

ગુરૂ આજ્ઞાથી જ વૈષ્ણવ પોતાને ઘેર ઠાકોર સેવા રાખે છે, તેમને મરજીદી અથવા સમર્પણી કહે છે. કેટલાએક વૈષ્ણવો પોતાના હાથ નુજ રાંધેલું ખાય છે તેમને આપનવેદી કહે છે. વળી વરકટ વૈષ્ણવ હોય છે, તેઓ ઘણું ભાગે ફરતા ફરે છે.

કિશ્ચીયન ધર્મ.

આ ધર્મના સ્થાપક મહાત્મા જીસીસ કાઈસ્ટ (ઇસુખ્રિસ્ત) નો જન્મ તા. ૨૫ મી ડીસેમ્બરે જરૂસલમ પાસે બેથલીયમ ગામમાં થયો હતો. તેમની માતાનું નામ મરિયમ હતું, અને તેનું લગ્ન જોસફ નામના ચાહુદી સુતાર સાથે થયું હતું; પરંતુ તેમને કુંવારી અવસ્થામાં જ ઇશ્વરની કૃપાથી ગર્ભ રહ્યો હતો અને ઇસુને જન્મ આપ્યો હતો ! ટ્રિબેટના^૩ હિમીશ મઠમાં એક ઘણુંજ પુરાણું અને બે વોલ્યુમનું મ્હોટું પુસ્તક છે તે ઉપરથી જણાય છે કે ઇસુનાં માખાપ ગરીબ છતાં ખાનદાન અને ભક્તિભાવવાળાં હતાં. બાળપણથીજ તે એકેશ્વરવાદનો બોધ કરતો હતો અને તેર વરસની ઉંમરે રિવાજ મુજબ લગ્ન કરવું બેધમ્યે તે નહિ કરતાં કેટલા એક વહેપારીઓ સાથે તે સિંધમાં આવ્યો હતો,

૧ સાંભળવા પ્રમાણે આ પંથવાળા રજસ્વલાની આભડછેટ અને મૃતકનું સુતક પાળતા નથી, મૂર્તિને માનતા નથી અને રાસલીલા વિગેરે શૃંગારિક વિષયો ઉપર વિરોધ ભાવ રાખે છે. તેમની અંદરખાનેની નિતિ શોચનિય સંભળાય છે !

૨ પુષ્ટિપંથની મર્યાદા-નિયમ-માં રહેનાર તે મરજીદી અને સર્વ યોજ ઇશ્વરને સમર્પણ કરનારા તે સમર્પણી આવો શબ્દાર્થ છે.

મરજીદી ઘણા ભાગે ન્યાત જાત સાથે ઓછા સંબંધ રાખે છે અને શ્રી ઠાકોરજીની સેવા પુનઃમાં સધળો વખત રોકે છે, આચાર વિચાર ઘણા સખત પાળે છે, અને મરજીદી સિવાય બીજાના હાથનું રાંધેલું ખાતા નથી. ત્રાંબાનાં વાસણ વાપરે છે અને તે બહાર કાઢતા નથી. પાણી ભરવાનાં વાસણ તો જ્યારે ગ્રહણ હોય ત્યારેજ માંજે છે !

૩ જુઓ લાઇટ ઓફ ધી ઇસ્ટનો માર્ચ સને ૧૮૯૫ નો અંક.

ત્યારથીજ આર્યલોકોનો તેને સંબંધ થયો હતો. જ્યન્નાથ, ચન્નગૃહ અને વણારસી વિગેરે સ્થળોમાં ફરી તેણે બ્રાહ્મણો પાસેથી ધર્મ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું, પરંતું વેદ ઇશ્વરદત્ત છે અને પરમાત્મા અવતાર છે છે, એ બે સિદ્ધાંતો તેને પસંદ નહિ પડવાથી તે બૌદ્ધો સાથે મળી ગયો; અને નાલન્દની પ્રસિદ્ધ વિદ્યાલયમાં રહી ધર્મશીક્ષણ મેળવ્યું. પછી તે મૂર્તિપુજનની સામે થયો, અને પશ્ચિમ તરફ જતાં ઇરાનમાં જરથોસ્તી ધર્મની પણ સામે થયો હતો; પરંતું જહુગરોના ત્રાસથી તેને ત્યાંથી નાસવું પડ્યું હતું. ૨૬ વરસની ઉંમરે તે જુડીઆમાં પાછો આવ્યો અને ઉપદેશ આપવાનું શરૂ કર્યું. તે વખતે ત્યાંની પ્રજા અને રાજા યાહુદી ધર્મ પાળતા હતા, તેથી ત્યાંના રાજા પાંચલેટને તેની આ વર્તણૂક પસંદ ન પડવાથી કોર્ટમાં લાવી તેની તપાસ ચલાવી, પણ તેમાં તે નિર્દોષ જણાયાથી છેવટ જુઠા સાક્ષીઓ લાવી ચાર લોકોની સાથે સામેલ રહ્યાનો આરોપ મૂકી તેને ગુન્હેગાર ઠરાવી ૨ કોસથી મારી નાંખી કબરમાં દાટ્યો હતો.

આ ધર્મનું મુખ્ય પુસ્તક ઝેબાઈબલ છે, તેમાં સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, મનુષ્યોત્પત્તિ અને ઇસુના જીવન ચરિત્ર સંબંધી અનેક ચમત્કારિક

૧* આ વિદ્યાલયની પદ્ધતિ હાલના ગુરુકુળોને મળતી હતી.

૨ પાદરીઓ ઇસુને કોસથી માર્યાનું સ્પષ્ટ કહે છે, છતાં સ્વં મણિલાલ નજુભાઈએ એક પુસ્તકમાં તેનો અર્થ સમજાવતાં “મન એજ દુઃખનું નિદાન છે, માટે તેને મારી નાંખાય-કાઇસ્ટ (મન) ને કાંસીએ ચઢાવાય (મારી નાંખાય) તેજ મોક્ષ.” એ પ્રમાણે જણાવ્યું છે ! ! મહર્ષિ દયાનંદે નિરૂપ્ત પ્રમાણે અર્થ ફરી વેદ, યજુર્વેદ સર્વ વિદ્યાનું મૂળ છે એમ સિદ્ધ કર્યું હતું તે આ સાક્ષર રત્નને બુદ્ધિ વિલાસ જણાયો હતો ! અને તેમણે કોઈ જાતનો સ્પષ્ટ આધાર ન હોવા છતાં આવો અર્થ ક્યો છે, તે બુદ્ધિ વિલાસ નહિ : ! !

૩ ઇસુના મર્ણુ પછી તેમના શિષ્યોએ બંદગી કરવાનાં, નેક માર્ગે જાણવાના અને ઇશ્વરી ભેદ વિશે યાહુદી ધર્મગ્રંથોને આધારે જે જે લખાણો કર્યા હતાં, તે એકઠાં કરીને સેંટ પોલ તથા સેંટ માથ્યુસે તેમાં પોતાનું કેટલુંક ઉમેરીને બાઇબલ બનાવ્યું છે. એમ કહેવાય છે. જેકોલીએટ તો ગીતા, વેદ અને પુરાણોનો આધાર લેઈ બાઇબલ બનાવ્યાનું કહે છે. કાઈસ્ટ અને ક્રિષ્ણનું મળતું નામ એક તે બંને એકજ હતા એમ ઠરાવવા પણ પશ્ચિમના વિદ્વાનોને પ્રયત્ન કર્યો છે ! કયાં ક્રિષ્ણ અને કયાં કાઈસ્ટ ! ! !

વર્ણનો છે. આપણે તે તરફ લક્ષ ન આપતાં તેમના સિદ્ધાંતોજ બ્રેધશું. “પરમેશ્વર એક અને નિરંજન નિરાકાર જ્યોતિસ્વરૂપ છે. ઇસુને પરમેશ્વરનો પુત્ર માની તેના ચમત્કારો ખરા માનવા ! ખુદાની ખંદગી કરવી, બાઇબલને સત્ય માનવું, સત્ય બોલવું અને ચોરી, વિગેરે કુકર્મો કરવાં નહિ. બીજાં પ્રાણિઓનો આત્મા મનુષ્યના આત્મા જેવો શ્રેષ્ઠ નથી, અને તે પ્રાણિઓ મનુષ્યના ઉપયોગ સાફ જ ઉત્પન્ન કરેલાં છે, માટે મનુષ્ય સિવાય બીજાં પ્રાણિઓને મારવામાં પાપ નથી ! ઇસુ કયામતને દિવસે પરમેશ્વર પાસે આવશે અને પોતાના ધર્મ માનનારાઓને ખયાવશે; જ્યારે બીજાઓને શીક્ષા થશે ! ઇસુ મર્ણ પછી પાછો જીવતો થયો છે તે પવિત્ર ભૂત, પરમેશ્વર તે પિતા અને ઇસુ તે પરમેશ્વરનો પુત્ર એ ત્રણે એક રૂપ છે ! પુનર્જન્મ નથી, ધર્મ કર્મ અને મૂર્તિને માનનારા નરકાધિકારી થાય છે. પ્રભુના પુત્ર ઇસુએ મનુષ્યના ઉદ્ધાર માટેજ અવતાર લેઈ સત્યોપદેશ આપી મનુષ્યના કલ્યાણાર્થે પ્રાણની આહુતી આપી છે, તેથી તેની ભક્તિજ સર્વને તારે છે ! માટે પરાઈ આત્માપર્ણ કરવા જેવી પરમ જાતુભાવ રૂપ નિતિ ધારણ કરવી, તેથી ઇશ્વરના પ્રસાદરૂપ મુક્તિ મળે છે. આ સિદ્ધાંતને માનવો એટલે સર્વ જ્ઞાન પામ્યો બીજા જ્ઞાનની જરૂર નથી એમ સમજવું. વિગેરે ”

મહાત્મા ઇસુના મર્ણ બાદ તેમની પછી ઉપર મુજબ એ ધર્મનો ઉપદેશ આપવાનું કામ એ ધર્મના આચાર્યો-પોપોએ-આલ્યું રાખ્યું હતું અને ઇ. સ. ૩૧૨ સુધી તો તેમણે ઘણું દુઃખ અને ત્રાસ વેઠીને તે કામ બજાવ્યું હતું; પછી એ ધર્મમાં થોડે થોડે રાજકર્તાઓ પણ દાખલ થવા લાગ્યા હતા. તેમના ધર્મમાં મૂર્તિ પુજની રૂપે મનાઈ છતાં પણ તે લોકો મહાત્મા ઇસુ અને મેરીની મૂર્તિઓની પુજ કરતા હતા ! ઇ. સ. ૭૫૪ માં ૩૩૮ ખ્રિષ્ટોએ સલા ભરીને ઠરાવ કર્યો કે મૂર્તિપુજ ધર્મ વિરુદ્ધ છે, તેથી યુરોપના ૬ રાજ્યોએ રાજસત્તાના બળે એ ઠરાવ અમલમાં લાવવાની મહેનત કરી હતી તે સઘળી વ્યર્થ ગઈ, પશ્ચિમ યુરોપના મુખ્ય લોક મૂર્તિ પુજવામાં ઘણા દંઢ હોવાથી રોમના પોપની સરદારી નીચે રાજ લેઓની સામે થયા જેથી ઇટાલીમાંથી રાજસત્તા નીકળી ગઈ અને પોપની રાજસત્તાનો પાયો નાંખાયો. હવે પોપનું બળ દિવસે દિવસે વધવા લાગ્યું. તે એટલે સુધી કે રાજ મહારાજાઓને દંડબાની, ગાદીએથી ઉઠાડી

મૂકવાની સત્તા પણ તેમના હાથમાં હતી. યુરોપમાં આ વખતે અંધશ્રદ્ધાનું સામ્રાજ્ય આલતું હતું અને રાજ્ય પ્રજા સર્વ પોપને પરમેશ્વરના પુત્રના પ્રતિનિધિ સમજી તેમને સંતોષવામાંજ મુક્તિ મળે એમ સમજતા હતા ! અને પોપ પણ અમુક રકમ લેઈ તેમને સ્વર્ગનો પરવાનો પણ આપતા હતા !!!

ઈ. સ. ૧૫૧૭ માં માર્ટિન લ્યુથરે પોપના સ્વાર્થ પૂર્ણ અનાચારની સામે થઈ તેમની સત્તા વિશે શંકા ઉઠાવી અને મહાપાતકોમાંથી પોપ પોતાના વચનમાત્રથીજ મૂકી ઠરાવી શકવાનો દાવો રાખે છે એ વાત તેણે ખોટી ઠરાવી પોતાનો પક્ષ મજબૂત કરવાની હિલચાલ કરી. તેથી પોપે ગુસ્સે થઈ ઈ. સ. ૧૫૨૦ માં લ્યુથરનો અભિપ્રાય પાખંડી અને ધર્મ વિરુદ્ધ જણાવી તેને જાતિ ખહાર કર્યોનો હુકમ કાઢ્યો ! ખહાદુર લ્યુથરે વિટેમ્બર્ગના બજારમાં હજારો માણસની રૂબરૂ પોપની મહોર છાપ સાથેનો હુકમ બાળી નાંખ્યો. અને પોપના સ્વાર્થ પૂર્ણ નિયમો એકઠા કરી તેને ટીકા સાથે છપાવી તે રાજ્ય પ્રજાને કેટલા હાનિકારક છે તે જાહેર કરી સર્વની આંખો ઉઘાડી !! આથી લ્યુથરનો મત ઉતાવળે ફેલાવવા લાગ્યો તે અટકાવવાને ઈ. સ. ૧૫૨૬ માં જર્મનીમાં મહોટી સભા મળી, તેણે ઠરાવ કર્યો કે બીજી મહોટી ધર્મ સભા મળે ત્યાં સુધી નવી વાત કરવી નહિ. લ્યુથર અને તેના શિષ્યોએ આ ઠરાવ સામે વાંધા ઉઠાવ્યો તેથી તેમના પક્ષનું નામ પ્રોટેસ્ટન્ટ (વાંધા લેનાર) પડ્યું. હવે ધર્મનો ઝઘડો વધ્યો અને ઈ. સ. ૧૫૪૫ માં ટ્રેન્ટ નગરમાં સભા મળી તેણે ૧૮ વર્ષ કામ શરૂ રાખી ઠરાવ પ્રસિદ્ધ કર્યો, પરંતુ બંને પક્ષમાંથી કાંઈએ તે કબુલ રાખ્યો નહિ. પરમેશ્વરના પુત્રના પ્રતિનિધી ગણાતા પોપ હવે લ્યુથર મતવાળાને ઠરડી નજરથી બેલા લાગ્યા અને અનેક રીતે તેમને પીડવા પોતાના લાઝવજનો ઉપયોગ કરવા લાગ્યા !

(૧) પોપની સત્તાને મજબૂત રાખવા માટે આલ્બીબન્સ લોકોના છતાવવા પછી ઇન્કવીઝીશન કોર્ટ પ્રથમ સ્થાપવામાં આવી હતી. સ્પેન, ફ્રાન્સ અને નેધર્લેન્ડમાં એવી કોર્ટો હતી. આ કોર્ટને હોલી ઓફિસ-ધવિત્ર કચેરી કહેતા હતા ! આ કોર્ટ આરક્ષિત પોપની વિરુદ્ધ મત બહેર કરનારા ચણદી, લ્યુથર મત વાળા, વિરોધે સજા કરવામાં આવતી હતી. સ્પેનની એવી કોર્ટ સને ૧૪૮૧ થી ૧૭૮૧ સુધીમાં ૩૧૬૧૨ ને છવતા બાળી મૂકવાની, ૧૭૬૫ ને હાથમાં

ધર્મના નામે ચાલતા આવા જીલમ સમયે પણ ગ્રીક ભાષાના પ્રાચીન ગ્રંથો ઠામ ઠામ વેરાયા, પદાર્થ વિજ્ઞાન શાસ્ત્રની શોધો ધર્મ-ધાકાર વધવા લાગી હતી. અને સમુદ્રયાનદ્વારા વિદેશીય પ્રસંગોના ખજો સ્વતંત્ર વિચારના ખુદ્ધિમાન પ્રકૃતિના લોકો પેદા થવા લાગ્યા હતા તેથી દ્યુથર મત દિવસે દિવસે વૃદ્ધિગત થવા લાગ્યો; અને પરિણામે પોપની સત્તા ૧૭ મા સૈકામાં નરમ પડી ત્રણ પંથ થયા. (૧) પ્રોટેસ્ટન્ટ-પોપને નહિ માનનારા, આ પંથ માનનારની સંખ્યા દશ કરોડ જેટલી છે. (૨) રોમન કેથોલિક-પોપને માનનારા-આ પંથ માનનારની સંખ્યા સવાપંદર કરોડ જેટલી છે. અને (૩) ગ્રીક આ પંથ માનનારની સંખ્યા પંચોતેર લાખ જેટલી છે. આ પંથોમાં પણ લગભગ ૨૫૦ જેટલા પેટા પંથો છે.

ઈ. સ. ના ૧૫ મા સૈકામાં આ ધર્મ માનનારાઓનું આ દેશમાં આવાગમન થયું હતું, આ દેશમાં આ ધર્મ માનનારની સંખ્યા ૩૯ લાખ જેટલી છે. આ ધર્મના ઉપદેશકોએ દુર દુર પ્રયાસ કરી દુનિયામાં જંગલી ગણાતી તમામ કોમોને ઉપદેશ આપીને ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં લાવી સુધારવા માંડ્યા છે અને બાઇબલનાં દરેક ભાષામાં ભાષાંતર કરાવી છુટથી ફક્ત નામનીજ કિમ્મત લેઇ ફેલાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. આ દેશમાં મુક્તિકોજ અને આધરીશ પ્રેસબીટેશન નામની સંસ્થાઓ

ન આવ્યાથી તેમનાં પૂતળાં કરી બાળી મૂકવાની, અને ૨૯૧૪૫૦ ને સખત મજુરીની શીક્ષા કરી હતી ! ! આ ઉપરથી બીજી પણ એવી કોર્ટોએ કેટલાંને સજાઓ કરી હશે ? ! હાલમાં આવી કોર્ટ કોઈ પણ જગ્યાએ હસ્તિમાં નથી, તોપણ જે મુલકોમાં રોમન કેથોલિક ધર્મની સત્તા વિશેષ છે, ત્યાં ધર્મની બાબતમાં પીડા કરવાનો અભિપ્રાય અદ્યપિ પણ ચાલુ છે. Love the neighbour as the brother એ બાઇબલનો બ્રાતુભાવ રાખવાનો ઉપદેશ આપનાર પોપોની આવી નિતિ કૃતિ સખેદાશ્ચર્ય ઉપજાવે છે. મુસલમાનોએ પણ પોતાની રોજસત્તાના સમયમાં એક હાથમાં કુરાન અને બીજામાં તરવાર રાખી અન્ય ધર્મોનુચારીઓને તે બેમાંથી એકની નીચે માથું નમાવવાની ફરજ પાડ્યાનું, તેમનાં પુસ્તકો બાળી નાંખ્યાનું, અને તેમના ઉપર વિશેષ કર નાંખ્યાનું ઇતિહાસમાંથી માલુમ પડે છે પરંતુ આત્મવત્ત સર્વ મૂતેષુ માનનાર આર્ય પ્રજાએ ધર્મના કારણે કોઈ પણ સમયે કોઈના ઉપર જીલમ વાપરવાની ઇચ્છા સરખીય પણ કરી નથી. આર્ય તે આર્ય-ક્રેબ્ટજ છે, તેમના સદ્ગુણોની બરાબરી કોણુ કરી શકે તેમ છે ?

નન, મન અને ધનથી ધર્મપ્રચાર માટે જે પ્રયાસ કરે છે તે વાંચનારાઓથી અબજયું તો નહિ હોયજ.

ધલાહી મત (તૌ હિંદુ-ધ-ધલાહિ)

આ મતના સ્થાપક શહેનશાહ અકબર હતા તેમને પોતાના સ્વધર્મ ઉપર મૂળથીજ શ્રદ્ધા હતી; પરંતુ તેની સાથે પોતાનાં અને પારકા ધર્મો વિશે શોધખોળ કરવાનો ઉત્સાહ તેમનો હોવાથી પોતે દરેક ધર્મની ચર્ચા મન દેઈને સાંભળતા, તેથી તેમના મનમાં જન્મથી મળેલા ધર્મની સચ્ચાઈ વિશે શંકા ઉત્પન્ન થઈ હતી. ધર્મના અલગ-પણાને લીધે હિંદુ મુસલમાન વચ્ચે જે વિરોધભાવ નજરે પડતો હતો, તે અટકાવવા માટે એક નવો ધર્મ પંથ સ્થાપન કરવાની તેમને ઇચ્છા થઈ. તેથી હિંદુ, મુસલમાન, પારસી, ખ્રિસ્તિ અને યાહુદી વિગેરે ધર્મના સિદ્ધાંતો ભેળવી દેઈ ઇ. સ. ૧૫૭૫ માં ધલાહીમત નામનો ધર્મ પંથ સ્થાપન કરી ન્યાત જાતના ભેદ વગર તેમાં સર્વને દાખલ થવાની છૂટ મૂકી એવો સિદ્ધાંત ઠરાવ્યો કે “પરમેશ્વર એકજ છે, તેની માન-સિક પુજા કરવી; પરંતુ નખળા મનના માણસોને કાંઈક ક્રિયા કે ઓઠાની જરૂર હોય તો તેમણે અસલી આર્ય લોકો કરતા હતા તેમ તેમણે ઇશ્વરનો પ્રતાપ દેખાડનાર સૂર્ય કે અગ્નિની પુજા કરવી; અને તેને પરમેશ્વરને યાદ આપનાર ચિન્હ તરીકેજ માનવાં, પરમેશ્વર તરીકે નહિ. આપણી પોતાની વિવેક બુદ્ધિથી જે જ્ઞાન મળે તે પ્રમાણે પરમેશ્વરની ભક્તિ કરવી. પરલોકમાં કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરવા માટે માઠા મનો-વિકારને વશ કરવા, અને માણસ જાતિનું ભલું થાય તેવાં કામ કરવાં. કોઈ માણસે ઠરાવેલા પંથને આધારે વર્તવું નહિ, કારણકે સર્વ માણસ આપણી પેઠે દુર્ગુણ અને ભુલને પાત્ર છે. ગાર કે પુરોહિત તથા સાર્વજનિક ભક્તિની જરૂર નથી. કોઈ જાતનો આહાર અભક્ષ્ય નથી, પણ અપવાસ કરવાની અને જીતેન્દ્રિય થવાની જરૂર છે, કેમકે તેથી મન ઉન્નતિ પામે છે. એ ઉપરાંત સલામ આલેકુમને (તમે શાંતિમાં રહો) ’ બદલે ‘અલાહુ અકબર (પરમેશ્વર અતિ મહોટો છે)’ એ પ્રમાણે કહેવાનો ચાલ પાડ્યો. અને તેના જવાબમાં સામાએ ‘ઝલ્લજ લાલકુ’ (તેનો પ્રકાશ પ્રગટ થાઓ) એ વચન બોલવાનું ઠરાવ્યું. હિંદુ મુસલમાનનો એકજ ધર્મ છે તે સિદ્ધ કરવા સાર એકજ વિદ્વાન પાસે ફારસી અને સંસ્કૃત ભાષાની ખીચડી રૂપે એક ‘અદ્વૈતોપનિષદ’ પણ બનાવરાવ્યું હતું.

આ પ્રમાણે તેમણે પોતાનો મત સ્થાપન કર્યો હતો, પરંતુ તેમાં કોઈને બળાત્કારે દાખલ કરવાની ફરજ પાડવામાં આવતી નહોતી તેથી થોડા ખુશમતીયા સિવાય વધુ માણસો આ પંથમાં દાખલ થયા નહોતા હિંદુ અને મુસલમાન બંને કોમ આ પંથથી વિરુદ્ધ હતી, તેથી અકબરના મર્ણુ સાથેજ આ પંથ પણ અસ્તપ્રાય થયો.

ખીજડા પંથ-પ્રણામી પંથ.

આ મતના સ્થાપક દેવચંદ તથા પ્રાણનાથજી હતા. દેવચંદનો જન્મ ઉમરકોટમાં સં. ૧૬૫૮ માં કાયસ્થ જાતિના મનુ મહેતાની કુંવરબાઈ નામની સ્ત્રીને પેટે થયો હતો. તેમનાં માબાપ પુષ્ટિ પંથનાં હતાં, તેથી દેવચંદ પણ ૧૧ મા વરસની ઉમરથી દેવસેવામાં પ્રીતિ કરવા લાગ્યો. એક વખત તેના મનમાં ‘જગત શું છે, પરમાત્મા કયાં છે અને કયાં રહે છે? તે સર્વનો શોધ કરવાની જરૂર છે’ એવો વિચાર ઉત્પન્ન થતાં તેણે મુસાફરી કરવાનો વિચાર કર્યો. અને ઉમરકોટના રાજાની જાન લેઈ લાલદાસ વજીર કચ્છ જતો હતો, તેમની સાથે તે કચ્છ ગયો. તે વખતે જ જ મત પંથો ચાલતા હતા તે જોયા, પણ તેના મનનું સમાધાન થયું નહિ; તેથી સંન્યાસ ધારણ કરી શાસ્ત્રોનું અવલોકન કરવા માંડ્યું પણ કોઈ નિશ્ચય થયો નહિ. ભુજમાં રહેતા હરદાસનો પ્રેમ અને સેવા જોઈ કાંઈક પરમાત્મા સ્વરૂપની પ્રાપ્તિની આશા બાંધી જપ તપ કરવા લાગ્યા, પરંતુ શાંતિ થઈ નહિ. ત્યાંથી જમનગર ગયા અને સ્યામ સુંદરજીના મંદિરમાં કાનજી ભટની સાથે રહી જપ, તપ અને ધ્યાન કરવા લાગ્યા. જમનગરમાં ગાંગજી શેઠ અને ત્યાંના દીવાનના પુત્ર પ્રાણનાથજી સાથે સંવત ૧૬૭૫ માં તેમની મિત્રતા થઈ. ૧૭૧૦ માં ધવલપુરના ઠાકોરને ત્યાં પ્રાણનાથજી કારભારી નીમાયા તેમની ઉત્તમ પ્રકારની રાજ્યનિતિથી તેઓ પ્રજા પ્રીતિ સારી મેળવી શક્યા. પછી દેવચંદજી પણ ત્યાં ગયા અને ઉપદેશાદિથી પ્રેમભક્તિ વિસ્તારી આ પંથની સ્થાપના કરી. પ્રાણનાથજી પણ આ પંથમાં દાખલ થયા અને તેમની મદદથી લોકોનો પણ તેમાં સારો જમાવ થયો. દેવચંદના સ્વર્ગવાસ પછી પ્રાણનાથજી તેમની ગાદીએ બેઠા અને ઉપદેશાદિથી ધર્મપ્રચાર કરવાનું શરૂ રાખ્યું. તેમના ઉપદેશથી કાઠિયાવાડ, ગુજરાત અને ઉત્તર હિંદમાં પણ આ પંથ ફેલાયો. બુદ્ધભંડના રાજા ઋષિસિંહજીને પણ ઉપદેશ આપી શિષ્ય બનાવ્યો, તેથી ત્યાં પણ આ

પંથ ફેલાયો, હજુ પણ આ પંથના અનુયાયી જુદેલખંડમાં છે અને તેઓ પોતાના મતને પ્રાણનાથી પંથ કહે છે. આ પંથવાળાઓએ વૈષ્ણવ અને ઇસ્લામી ધર્મનાં મુળ તત્ત્વો ગ્રહણ કર્યા છે. મુસલમાનોને પણ આ પંથમાં દાખલ કરે છે. સ્નાન શૌચાદિથી પવિત્ર રહી શ્રી કૃષ્ણના બાળસ્વરૂપનું ધ્યાન કરે છે. મૂર્તિને માનતા નથી, તુળશીની માળા પહેરે છે અને વૈષ્ણવ ધર્મવાળા કરતાં જરા નાક ઉપરથી તિલક કરી વચમાં કંકુની ખિંદી કરે છે. કુલીયમ સ્વરૂપ નામનું શ્રી પ્રાણ-થજીનું ખનાવેલું પુસ્તક પવિત્ર માની મંદિરમાં તેની પુજા કરે છે. આ પંથના સાધુઓ યોગ અને આત્મજ્ઞાનમાં કુશળ છે, અને આચાર્ય ત્યાગી છે. આ પંથને આકળા પંથ તથા મરાજ પંથ પણ કહે છે.

ઉદ્ધત્રિ સંપ્રદાય અથવા સ્વામિનારાયણનો પંથ.

આ સંપ્રદાયના સ્થાપક સ્વામિ સહજનંદનો જન્મ ઇ. સ. ૧૭૮૧ માં છપૈયા ગામમાં સરવરીયા બ્રાહ્મણ કર્મદેવની ભક્તિદેવી નામની સ્ત્રીને પેટે થયો હતો. તેમનું પૂર્વાશ્રમનું નામ હરિકૃષ્ણ ઉરકે ઘનશ્યામ હતું, તેમની અઢી વરસની ઉંમરે તેમનાં માળાપ અયોધ્યામાં રહેવા આવ્યા હતાં ત્યાંજ તેમને આઠમું વરસે જનોઈ સંસ્કાર થયો હતો અમે તેમની ૧૧ વર્ષની ઉંમર થઇ ત્યારે તેમનાં માળાપ મર્ણુ પામ્યાં હતાં. તેથી તેઓ બ્રહ્મચારી વેશે તીર્થયાત્રા કરવા નીકળ્યા અને બદ્રિકાશ્રમમાં ગોપાળ નામના યોગી પાસેથી કેટલીક વિષા શીખી રામેશ્વર, પંદરપુર, ભીમનાથ થઇ ભુજ આવ્યા. અને રામાનંદ સ્વામિ પાસે સંન્યાસ દીક્ષા લેઇ સહજનંદ નામ ધારણ કર્યું. ૧૮૦૨ માં રામાનંદ સમાધિસ્થ થયા એટલે તેમને ગાદી મળી, પછી તેમણે માંજરૌળમાં આવી સમાધિ પ્રકરણ ઉઠાવ્યું, તેમની યોગક્રિયા બેઘ ઘણાક સાધુઓ તેમના શિષ્ય થયા. કાઠિયાવાડમાં કેટલાક લોકો છુટકાટ કરતા હતા અને પુષ્ટિપંથની અનિતિની પણ કોઇ કોઇ વાતો અહાર આવેલી બેઘ શિષ્યોના આગ્રહથી તેમણે આ પંથ સ્થાપન કર્યો. શરૂઆતમાં ગઢડાના દરબાર દાદાબાચરને ઉપદેશ આપી શિષ્ય કર્યો અને તેની મદદથી તેનાં રાજ્યમાં રહેનારા લોકોને ઉપદેશ કરી આ પંથના અનુયાયી કર્યા.

સ્વામિ પોતે તો અપદ હતા; પરંતુ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી, ઉચ્ચા-શ્રધ્ધી અને સમાન જાવનાવાળા હતા. તેથી ઉપદેશ આપવાનું કામ

તમની આગેવાની નીચે તેમના શિષ્યોજી કરતા હતા. મૂર્તિપૂજા વિગેરે લોકોમાં ચાલતી વિધિ કાયમ રાખી ઉચ્ચ નીચને ભેદ રાખ્યા વગર તમામ જાતના માણસોને પોતાના પંથમાં દાખલ થવાના દરવાજા

શિષ્યો સાથે ઠેકઠેકાણે ફરી નિતિનો ઉપદેશ આપવા માંડ્યો; તેથી શિષ્ય સમુદાયની સારી વૃદ્ધિ થવા લાગી. મુસલમાન ધર્માનુયાયી બોજાઓને પણ પોતાના પંથમાં દાખલ કર્યા હતા. સ્વામિ પોતે યોગી તથા નિર્લોભી હતા, પરંતુ અંધશ્રદ્ધાળુ ગુજરાતની પ્રજા તરફથી થતી ધનવૃદ્ધિથી સ્વામી અને તેમનામાં અનુરક્ત તેમના શિષ્યોએ સ્વાર્થ અને લોભવૃત્તિનાં બીજ આ સંપ્રદાયની ભૂમિમાં પણ વાવી દીધાં ! અને સ્વામીએ પૂર્વાશ્રમમાં તજ્જલા પિત્રાધ્યોને બોલાવી તેમને વંશ પરંપરાનું આચાર્ય પદ આપી સર્વ અર્પણ કરી દીધું ! જે ધન સંપ્રદાયના અનુયાયીઓના શ્રેયાર્થે ખર્ચવાનું હતું તે પોતાના સગાંઓને સોંપી દેઇ એક ત્યાગીનું કાર્ય ગૃહસ્થના હાથમાં મૂક્યું; તે પણ તેમણે તથા તેમના શિષ્યોએ મળી હુંટકાટ કરનારા, મઘમાં-સાદિનું સેવન કરનારા અને એવાજી હલકા અનિતિમાન ધંધા કરનારાઓને નીતિનો ઉપદેશ આપી સન્માર્ગે ચઢાવવાનું જે કાર્ય કર્યું છે, તે તે સ્તુતિપાત્ર ગણાવું બેઠાએજ. આ ધર્મના અનુશાસનનો મુખ્ય ગ્રંથ ૨૨૨ શ્લોકોના^૧ શિક્ષાપત્રી ના છે. તે સહજનંદ સ્વામિનો બનાવેલો એ પંથાનુયાયીઓ કહે છે.

આ પંથમાં સાધુ તથા ગૃહસ્થ એવા બે ભેદ છે. જે કોઇ બ્રાહ્મણ સંસાર તણને આવે તો તે બ્રહ્મચારી થાય છે. વાણીયા, રજપુત પાટીદાર, વિગેરે આવે તો સાધુ થાય છે અને એ સિવાયની કોમના ત્યાગી થઇને આવે તો તેને સાધુ સેવા કરવા તથા મંદિરોના રક્ષણ કરવા સાફ હથીયાર ખંધાવીને રાખે છે તેને પાળા કહે છે. સાધુ તથા બ્રહ્મચારીઓ ભગવાં લુગડાં પહેરે છે અને પાળા સફેદ પહેરે છે. બ્રહ્મચારી દાઢી મુંછ રાખતા નથી. ચોટલી, જનોઈ અને તુળસીની બેવડી કંઠી રાખે છે. જનોઈ સિવાય બીજી વસ્તુઓ સાધુ અને પાળા પણ રાખે છે. સાધુ, બ્રહ્મચારી અને પાળાઓએ બ્રહ્મચર્ય પાળવું પડે છે. કોઇને સંન્યાસી કરતા નથી.

૧ આમોદના એક બ્રાહ્મણે બનાવી આપ્યાનું કહેવાય છે.

આ સંપ્રદાયના મંદિરોમાં સ્ત્રી પુરૂષને સ્પર્શ ન થાય એવા બંદોબસ્ત રાખેલા છે, કોઈ કોઈ ઠેકાણે તો મંદિરજ ભૂદાં રાખેલાં છે. આચાર્ય પોતાને સ્નાન શુભકલાએ તેવી સ્ત્રીઓ સિવાય બીજા કોઈ સ્ત્રીઓ સાથે ભાષણ કરતા નથી, તેમ તેમને ચર્ચ સ્પર્શ કરવા દેતા નથી; કદાપિ ભૂલેચૂકે અજાણથી કોઈ વખતે કોઈ સ્ત્રીના વસ્ત્રોને છોડે અડકી જાય તો તે દિવસે નોકાયડો અપવાસ કરે છે. કોઈ પણ સ્ત્રીને મંત્રોપદેશ કરતા નથી, પણ આચાર્યની પત્નિ, પતિ આજ્ઞાથી સ્ત્રીઓને મંત્રોપદેશ કરે છે. આચાર્યની સ્ત્રીઓ પણ પોતાના સંબંધીઓ સિવાય બીજા પુરૂષો સાથે ભાષણ કરતી નથી અને મ્હોં પણ ખતાવતી નથી.

આ પંથવાળા પોતાના પંથવાળાને સત્સંગી અને અન્ય પંથવાળાને કુસંગી કહે છે તથા સહજનનંદને કૃષ્ણનો અવતાર માને છે !

આ પંથવાળાઓએ પુષ્ટિ પંથવાળાની પેઠેજ મૂર્તિપૂજા વિગેરેની વ્યવસ્થા રાખી છે. ભક્તિથી મોક્ષ માને છે અને ભક્તિ પણ પુષ્ટિ માર્ગના જીવીજ જણાવે છે: પરંતુ રાસલીલા વિગેરે શૃંગારિક ભાવનાઓ તેમનામાં નથી.

આ સંપ્રદાયમાં દરેક જાતના લોકો છે. આશરે અઢી લાખ માણસો તેમના અનુયાયી છે. તેમની મુખ્ય ગાદી ગઢડા, અમદાવાદ અને વડતાલમાં છે. એ સિવાય બૃજ, નડીઆદ, ઉમરેઠ, વિરમગામ, સુરત, ભરૂચ, મુંબાઈ વિગેરે જગ્યાએ તેમનાં મંદિરો છે.

આ સંપ્રદાયવાળા કંકુનું ઉભું તિલક કરી વચ્ચમાં કંકુનો ચાંદસો કરે છે અને ગોળ મણકાવાળો તુળશીની માળાઓ પહેરે છે.

આ સંપ્રદાયમાંથી પણ હરિકૃષ્ણનો, બળરામનો અને ભાદરણમાં પરસોત્તમનો એવા પેટા પંથો થયેલા છે. તેમના સિદ્ધાંતો ઘણે ભાગે આ સંપ્રદાયને મળતાજ છે.

રાધાસ્વામિ સંપ્રદાય.

આ મતના સ્થાપકનો જન્મ સં. ૧૮૧૮ માં આગ્રામાં ક્ષત્રી કુળમાં થયો હતો, તે સ્વામીજી નામથી પ્રસિદ્ધ છે. તેમણે કોઈ ગુરુ ક્યો નહોતો. સન ૧૮૭૮ માં તેમનો દેહાંત થયો, તેમની સમાધિ સ્વામિ બાજ આગરામાં છે. તેને એ સંપ્રદાયવાળા પવિત્ર તિર્થ માને છે.

“ કળીર ધારા અગમકી, સત્ગુરુ દેઇ લખાય; ઉલટ તાહી સમરન કરો, સ્વામી સંગ મિલાય. ” એ સાખીના આધારે આ મતની ઉત્પત્તિ થઇ હોય એમ જણાય છે. ધારા શબ્દને ઉલટાવતાં રાધા અને છે, તેને સ્વામી સાથે મેળવતાં રાધાસ્વામી થાય છે, તેનું સ્મરણ કરો. એવો અર્થ તેનો છે. પરમાત્મા સર્વ શક્તિમાન, સર્વજ્ઞ આનંદમય અને ચૈતન્ય શક્તિપ્રલવ છે; એ ચૈતન્ય શક્તિનો પરમાત્મામાં નિરંતર વિકાશ થતો રહે છે તેનું અધ્યાત્મ નામ ધારા. આદિ ધારાનું ઉચ્ચારણ રાધા છે, અને તેના ઉદ્ગમ શબ્દનું ઉચ્ચારણ સ્વામિ છે, એટલા માટે રાધા સ્વામિ એ પરમાત્માનું નામ છે; શ્રી કૃષ્ણનું નહિ. એજ ધારા અધ્યાત્મ તત્ત્વોનું મૂળ છે અને એ અધ્યાત્મ ધારાથી સર્વ સમસ્ત સૃષ્ટિની રચના થઇ છે. સૃષ્ટિના વિભાગ આ સંપ્રદાય વાળાએ ત્રણ પાડ્યા છે (૧) દયાળુ દેશ (૨) શ્રદ્ધાંડ અને (૩) પિણ્ડ અને તેનું વિવેચન તેમના સંપ્રદાયના ગ્રંથોમાં ઘણું લખાણથી કરેલું છે. જો યોગમાર્ગના મૂળતત્ત્વોને ખિલકુલ મળતું છે. એ માર્ગ મારફતેજ યોગ સાધનથી જીવ રાધાસ્વામિ ધામ (મોક્ષ) સુધી પહોંચે છે. સૃષ્ટિમાં અધર્મ અથવા દુષ્ટતા વધે ત્યારે પરમાત્મા તેના સંહાર માટે અવતાર લે છે એમ આ સંપ્રદાય વાળા પણ માને છે. મુકિત માટે ત્રણ સાધન આ સંપ્રદાય વાળા માને છે (૧) રાધા-સ્વામિ નામનું સ્મરણ (૨) રાધાસ્વામિના રૂપનું ધ્યાન અને (૩) આત્મધારા શબ્દનું સાંભળવું. પહેલું સાધન પ્રસિદ્ધ છે. બીજા સાધનમાં સતસંગને મુખ્ય ગણ્યો છે. અને ગુરુને સંત ગણ્યા છે. તેમના ઉપ-દેશને શ્રવણ કરવો, ગુરુને માળાઓ પહેરાવી તેને વહેંચી લેવી અને બીજી ચીજો તે પણ ગુરુના પ્રસાદ મારફતે પવિત્ર કરી વહેંચવી. ગુરુનું જૂઠણ, ગુરુનાં પહેરેલાં કપડાં, ગુરુના પગ ધોયેલું પાણી વિગેરે પદાર્થને પવિત્ર માની તેના ભકતો ઘણા આદરથી કામમાં લે છે. ગુરુના ચરણમાં મસ્તક મૂકી પ્રણામ કરે છે. ત્રીજું સાધન ગુરુના નેત્રો તરફ જોવું અને ભક્તિપૂર્વક આત્મ શક્તિ ઘોતક ભજન ગાવાં એ સર્વનું કામ ગણાય છે. આ સંપ્રદાયમાં દાખલ થતાની સાથે ગુરુ આ ત્રણ સાધનોનું રહસ્ય તેમને સમજાવે છે, અને એ રહસ્ય ખહારના માણસોને ન ખતાવવું પણ ગુપ્ત રાખવાનો ઉપદેશ આપે છે. આ સંપ્રદાયમાં જાતિભેદ નથી. વિનય, ક્ષમા, શાંતિ વિગેરે ગુણોનું પાલન કરવું, માંસાહાર તથા નિશાની દરેક ચીજો ત્યાગી દેવી

વિગેરે ઉપદેશ ગુરૂ આપે છે. આ મતમાં દાખલ થનાર સતસંગી કહેવાય છે. કોઈપણ માણસ શ્રદ્ધસ્થાત્રમ છોડી દેઈ અથવા જે પોતાની જીવન યાત્રાનો નિર્વાહ કરી શકતો ન હોય અને રાધાસ્વામિ મતના અનુદાનમાંજ પોતાની આયુષ્ય વિતાડવા ચાહતો હોય અથવા જે પહેલેથીજ કોઈપણ મઠનો સાધુ હોય અને તે રાધાસ્વામિ મતનો સાધુ થવા માગતો હોય તો તેને આ સંપ્રદાયવાળા સાધુમાં દાખલ કરે છે. સાધુઓ માટે ૧૧ નિયમો નક્કી કરેલા છે (૧) વૃથા જમણું ન કરવું (૨) કોઈપણ જગાએ જવું હોય તો સતસંગની આજ્ઞાથી જવું (૩) સાધુઓને જવા સાડી આજ્ઞાપત્ર (છાપેલાં) હોય તે લેઈને જવું (૪) રૂપિયા પૈસા કોઈની પાસેથી લેવા નહિ (૫) આ મતના સતસંગ વાળા બોલાવે તો રસ્તાનું ખર્ચ અને કુકત ખાવાપીવાનું ગ્રહણ કરવું (૬) દરરોજ સતસંગમાં સામેલ રહેવું (૭) સતસંગ સંબંધી કાર્ય કરવું (૮) પરોપકારી કાર્ય સિવાય બહાર ન જવું (૧૦) યુવકો અને તરૂણ કુમારિકાઓથી દુર રહેવું (૧૧) અને ભગવાં કપડાં પહેરવાં. આ નિયમો પ્રમાણે ચાલવું જોઈએ. કોઈ સાધુ બેથી વધારે અપરાધ કરે તો તેને સાધુમાંથી કાઢી મુકે છે. વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ સાધુ થવા માગે તો સાધુ થઈ શકે છે. અને સર્વ સાધુઓને ખાવાપીવાનું સતસંગ તરફથી મળવાનો ખંદોબસ્ત થયેલો છે જ્યાં તેમને ભીક્ષા માગવાની જરૂર રહી નથી.

પરચુરણ ધર્મ પંથો.

કોઈપણ ધર્મ, સંપ્રદાય કે મતપંથમાં મતભેદ થતાં તેના કોઈ અનુયાયીએ તેમાં જરા ફેરફાર કરીને, કોઈએ બે ચાર મતપંથોનાં તત્ત્વો એકઠાં કરીને, કોઈએ વિષ્ણુ અથવા શિવના હજારો નામો પૈકી એકાદને મૂખ્ય ગણીને, કોઈએ આગળ થઈ ગયેલા ભક્તના નામથી, તો કોઈએ ઉદર નિમિત્તે बहुकृत વેષા એ પ્રમાણે કાંઈ નવિન પ્રતિપાદન કરવાનું ન હોવા છતાં પેટાપંથ સ્થાપેલા છે. આવા અનેક મતપંથો હાલમાં દષ્ટિએચર થાય છે તે સર્વેની હકીકત મેળવી તેનું યથાયોગ્ય વર્ણન કરવું ઘણું કઠણ છે; તોપણ જેટલી હકીકત મળી છે, તે સંક્ષેપમાં આપવામાં આવી છે.

રાધાવલ્લભિ—ઉત્તર હિંદ તથા ગુજરાતમાં પ્રચલિત છે. કૃષ્ણને રાધાવલ્લભ રૂપે પૂજે છે, અને રાધારૂપ થઈને રમે છે. કૃષ્ણ રાધાનાં

લજ્જન કિર્તન ગાય છે અને લકિતથીજ મોક્ષ માને છે. મુખ્ય ધામ વંદાવનમાં છે.

સખીલાવ—એનાં તત્વ પણ રાધાવદ્ધલિ મતાનુસાર છે.

મીરાંબાઈ—આ પંથ મેવાડમાં ચાલે છે અને કૃષ્ણને ખદલે ડાકો-રના રણછોડજીની મૂર્તિની પુંજ કરે છે. અને લકિતથીજ મોક્ષ માને છે.

જાનકીદાસ—આણંદ તાલુકા ઓડ ગામમાં તેની મુખ્ય ગાદી છે. રામ અને કૃષ્ણની મૂર્તિપુંજ અને નામ સ્મરણાદિ લકિતથીજ મોક્ષ માને છે.

સંતરામ—સંતનામના સાધુએ સ્થાપેલો છે. મુખ્ય ગાદી નડીયાદ, ઉમરેઠ અને વડોદરામાં છે. મૂર્તિને માનતા નથી. આત્મજ્ઞાન અને યોગ વિધાને ઇષ્ટ માને છે. રામાયણને વિશ્લેષ માનનિય ગણે છે.

ખટદર્શની—મારવાડમાં પ્રચલિત છે. આ પંથમાં હિંદુ, મુસલમાન, જૈન, બ્રાહ્મણ અને ચારણ તથા સાધુ ફકીરો પણ છે. ભીક્ષા-વૃત્તિ ઉપર નિર્વાહ કરે છે અને પરસ્પરમાં કાંઈ પણ ભેદભાવ રાખવો નહિ એ તેમનો સિદ્ધાંત છે.

ખાડી—ચારે સંપ્રદાયના છે અને હિંદુઓના દરેક દેવને પુંજ છે. ભીક્ષાથી ગુજરાન ચલાવે છે, શરીરે ખાક લગાવે છે, કમરે મુંજનું દોરડું અને માથામાં જટા અને વિભૂતિ ધારણ કરે છે.

અનંત પંથી—રાયખરેલી અને સિતાપુર જિલ્લામાં પ્રચલિત છે. અનંત ભગવાનના ઉપાસક છે. ૧૭૦ માણસ આ પંથમાં છે.

આપા પંથી—આ પંથ ખેડા જિલ્લાના મુંડવા ગામના મુનાદાસ નામના સોનીએ સં. ૧૮૩૦ માં સ્થાપ્યો હતો. વિંછણી મૂર્તિને પુંજ છે. અને નામ સ્મરણાદિ લકિતથી મોક્ષ માને છે, આઠ હજાર માણસો આ પંથમાં છે.

આદિ વરાહોપાસક—આ પંથના લોકો હિંદમાં છુટા છવાયા વસે છે. તેમની વસ્તી ઘણી જુજ છે. તેઓ શરીર ઉપર વરાહનું ચિન્હ ધારણ કરે છે.

આખાલાલનો પંથ—સરહિંદ તરફ પ્રચલિત છે. વેદાંત તથા સુફી તરીકાને ભેળસેળ કરી અર્ધ હિંદુ અને અર્ધ મુસલમાન જેવો

એ મત છે. મૂર્તિ પુજા નથી, આત્મજ્ઞાનને મૂખ્ય માને છે અને પ્રાણ-
યનાદિ યોગ ક્રિયાઓ ઉપર ભાવ રાખે છે.

કુબેર ભક્ત—કુબેર નામના કોળી સાધુએ સારસામાં સ્થાપ્યો
છે. મૂર્તિ પુજા કરે છે અને ભજન કિર્તનાદિથી મોક્ષ માને છે.

દાદુરામનો—ડાકોરમાં થોડા વરસ ઉપર દાદુરામ નામના ચકલા-
સીના સાધુએ સ્થાપ્યો છે. અને કોળી, કણ્બી, વાઘરી વિગેરેને બોધ
કરી તેમને શિષ્યો કરી જનોઇઓ પહેરાવી છે. તેમના ઉપદેશથી આ
લોકોએ જીતું ન બોલવાના, મધ માંસાદિથી દુર રહેવાના અને ચોરી નહિ
કરવાના કસમ લીધેલા છે. મૂર્તિ પુજા માને છે. અને નામ સ્મરણાદિ
ભક્તિયોગ મોક્ષ માને છે.

દાર્મોલિન—આ ખ્રિસ્તિ ધર્મના પેટા પંથની સ્થાપના ઇ. સ.
૧૬૦૭ માં ગોવામાં થઈ હતી. તેઓ ખ્રિસ્તિ ધર્મના સિદ્ધાંતો માને છે.

કૃષ્ણરામનો—કૃષ્ણરામ નામના એક બ્રાહ્મણે અમદાવાદમાં સં.
૧૮૬૫ માં મંદિર બંધાવી આ પંથ સ્થાપન કર્યો હતો. એ કૃષ્ણનો
ભક્ત હતો, પણ તેણે કૃષ્ણ લીલાનાં પદ રચ્યાં નથી, તેમજ એને
બીજાઓની તેવી વિષયી કવિતા ગમતી નહોતી. મૂર્તિપૂજા માને છે
અને નામ સ્મરણાદિ ભજન કિર્તનાદિ ભક્તિથી મુક્તિ માને છે.

વિઠોબાનો—મહારાષ્ટ્રમાં પ્રચલિત છે અને પંદરપુરમાં આવેલી
વિઠળની મૂર્તિ-વિકૃત્તનાથજી-વિઠોબાને માને છે. શિવાજીના સમયમાં
તુકારામ નામના કણ્બી ભક્તે આ પંથની સ્થાપના કરી હતી, તેના
અભંગ પ્રસિદ્ધ છે. અભંગોનું લખાણ માર્મિક, સાદુ-હૃદયબેદક, અને
રસિક હોવાથી સાર્વજનિક ફેલાયું હતું. તેમાં જન્માનુસાર વર્ણવ્યવ-
સ્થાનું ખંડન અને પરમાત્માનું વસ્તુતઃ પુજન ન કરવા માટે બ્રાહ્મણો
તથા સર્વ લોકોને ચાખખા મારેલા હોવાથી બ્રાહ્મણોએ ગુસ્સે થઈ
તેમનાં પુસ્તકોને જળસમાધી કરાવી દીધી હતી ! પરંતુ એ અભંગો
લોકોના કંઠાએ થઈ ગયેલા હોવાથી લખાઈને જ્યાંના ત્યાં આવ્યા.
એ તુકારામ વેદ શાસ્ત્રનો જ્ઞાતા હોત તો ધર્મ સંબંધી તેમના વિચારો
આથી પણ વધુ વ્યાપક થતા અને તેમણે ભક્તિ પ્રધાન કરી છે તેને
પદ્ધતિ જ્ઞાનને ભક્તિથી વિશેષ ઉચ્ચાસન આપતા.

ચરણદાસ—આ પંથ સ્થાપન કરનાર ચરણદાસનો જન્મ સં. ૧૭૦૩ માં અલવર પાસે દહેરા ગામમાં થયો હતો. બાળપણથી દિલ્લીમાં રહેતો હતો એ ઉત્તમ ગવૈયો હતો. આ પંથમાં કૃષ્ણ તથા રાધાને પુજ્ય ગણવામાં આવે છે. મૂર્તિપુજા માને છે અને નામ સ્મરણાદિ ભજન કિર્તન ભક્તિથી મોક્ષ માને છે.

શતનામી—છત્તીસગઢ જીલ્લાના ચમારો આ પંથમાં છે. મૂર્તિને માને છે, અને નામ સ્મરણાદિ ભક્તિથી મુક્તિ માને છે.

ખંડોબા ઉપાસક—મહારાષ્ટ્રમાં પ્રચલિત છે જજીરીના મંદિરમાં ખંડોબાની મૂર્તિ છે તેની સાથે આ પંથાનુયાયીઓ પોતાની છોકરીઓને પરણાવે છે, જેને મોરલી કહે છે. આ મોરલીઓ પછી પોતાના મનમાં આવે તેની સાથે રહે છે.

દેવદાસી—ઓઢીઆમાં પ્રચલિત છે. ખંડોબા ઉપાસકની પેઠેજ આ પંથાનુયાયીઓ દેવને છોકરીઓ પરણાવે છે, તેને દેવદાસી કહે છે તે પણ પોતાના મનમાં આવે તેની સાથે રહે છે.

બીશનો પંથ—જંભાજી નામના વિષ્ણુ ભકતે દિલ્લીમાં સ્થાપ્યો હતો. આ પંથાનુયાયીઓ શબને બાળતા નથી પણ બેઠેલી હાલતમાં ખેતરોમાં દાટે છે અને કોરાન તથા હિંદુ શાસ્ત્રના વાક્યો બોલી લગ્ન ક્રિયા કરે છે.

સમર્થ સંપ્રદાય—મહારાષ્ટ્રમાં પ્રચલિત છે. શિવાજીના સમયમાં રામદાસ ઉરકે સમર્થ નામના સાધુ થઈ ગયા, તેમણે આ પંથ સ્થાપ્યો હતો. શિવાજી પણ આ સંપ્રદાયમાં હતા. આ પંથનું મુખ્ય પુસ્તક દાસબોધ છે તે મુમુક્ષાને વિચારવા યોગ્ય છે.

ચક્રાંકિત—આ મતનો મૂળ પુરૂષ કંજર જાતિનો શકકોપ નામે પુરૂષ હતો અને તે સુપડાં બનાવી પોતાનું ગુજરાન ચલાવતો હતો. બ્રાહ્મણો પાસે ધર્મ શિક્ષણ લેવા જતાં તેમણે તેનો તિરસ્કાર કર્યો તેથી તેણે સ્વતંત્ર પંથની સ્થાપના કરી હતી. આ પંથવાળા શંખ, ચક્ર, ગદા અને પદ્મનાં ચિન્હોને અગ્નિમાં તપાવીને હાથ ઉપર છાપો લગાવે છે. લલાટમાં ત્રિશુળના આકારનું તિલક કરે છે. કમળકાન્ડીની માળા પહેરે છે, અને ઇશ્વરના દાસ વાચક નામ રાખે છે. મૂર્તિને માને છે અને ભજન કિર્તનાદિ નામસ્મરણથી મુક્તિ માને છે.

રામસ્નેહી—જયપુરના રામચરણ નામના વાણિજ્ય દાંતડા ગામમાં એક સાધુ પાસે દીક્ષા લેઈ શાહપુરમાં જઈ આ પંથ સ્થાપ્યો હતો. તેમનામાં ઉચ્ચ નીચનો ભેદ નથી. સાધુઓનું જીવન ખાંચ છે. રામનામને મહામંત્ર અથવા સૂક્ષ્મ વેદ ગણે છે. રામચરણથી મુક્તિ માને છે. ગુરૂને પરમેશ્વરથી પણ મોટા માને છે અને તેમનું ધ્યાન ધરે છે તથા ચરણામૃત પીએ છે ! ગુરૂની ગેરહાજરીમાં તેમના નખ અગર દાઢીના વાળને દંડવત કરે છે, સ્ત્રીઓ પતિ સેવામાં પાપ અને ગુરૂ સાધુની સેવામાં ધર્મ માને છે ! આ મત મેવાડ અને રાજપુતાનામાં પ્રચલિત છે.

રામદેવ—મારવાડના ખેડાપા ગામના રામદેવ નામે ઢોડે સ્થાપન કરેલો છે તેનાં તત્ત્વો રામસ્નેહી જેવાંજ છે અને મારવાડમાં પ્રચલિત છે.

નિરંજન—રાજપુતાનામાં પ્રચલિત છે. રામાનંદ સંપ્રદાયને મળતો છે.

ધંસુવેદી—પાઠરીઓ અહિં સંસ્કૃત ભણી, વેદાદિને પણ જરા જરા ભેઈ લેઈ, જનોઈ પહેરી બ્રાહ્મણો થઈ ફરતા અને નવા વેદ તરીકે બાઈબલ સમજાવી પ્રકારાંતરે પોતાનો ધર્મ ફેલાવવા પ્રયત્ન કરતા હતા ! રૂઝેદના પ્રથમ મંત્રના અગ્નિ મંત્રિ...નો વર્ણ વિપર્યાસ કરીને તેને હસુ મીલે...છત્યાદિ સ્તોત્ર બતાવી બાઈબલને પણ વેદ ઠરાવવા ચૂકયા નથી !! સં. ૧૬૦૬ માં મદ્રાસ ઇલાકામાં રોબર્ટ ડી. નોબીલી નામનો ખ્રિસ્તિ આવેલો તેણે એવું પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું કે “ ધંસુવેદ નામનો પાંચમો વેદ રોમમાં છે અને તે ઇશ્વર તરફથી મહારા ઉપર ઉતરેલો છે. આર્યોવૃત્તના જ ૪ વેદ છે તેનાથી તે શ્રેષ્ઠ અને ઉત્તમ જ્ઞાન આપનાર છે વિગેરે યુક્તિથી હજારો હિંદુને તે વેદના અનુયાયી એટલે ખ્રિસ્તિ કર્યા હતા. તેમનાં સંતાનો એ ઇલાકામાં હજુ પણ તે મતમાં છે. ક્રિશ્ચિયન પુરાણ નામનું એક પુરાણ પણ રચેલું દષ્ટિગોચર થાય છે !!!

આ સિવાય હરિદાસજી, સાધના પંથી, હરીશ્ચંદ્રી, રાયદાસી, વિગેરે સેંકડો પંથ ચાલતા જણાય છે. ભૂતપ્રેતના પુજનારા; શીકાતર, ચામુંડાદિ દેવીઓને પુજનારા, ચીંધરીયા દેવને પુજનારા અને આડના કુંઠાને ઠાંધ સિંદુર ચોપડી આવે તો તેને પણ દેવ માની પુજનારા મળી આવે છે ! આવી રીતે અનેકાનેક વિધિના પંથ બેવામાં આવે છે, ત્યાં કેટલાનું વર્ણન કરવું અને ક્યાં ક્યાં તપાસ કરવી ? !

મંદ્રાગ ધલાકામાં સુબ્રહ્મણ્ય (કાર્તિક સ્વામી) ની, ત્રીવંડમ (બ્રહ્મા) ની, રંગનાથ (વિષ્ણુ) ની, ચિદંબરમ્ (શિવ) ની, મીનાક્ષી-કામાક્ષી (પાર્વતી-શક્તિ) ની, મૂર્તિઓની પુજા લક્ષ્મી કરે છે. એ ધલાકામાં શિવ, વિષ્ણુ અને શક્તિ એ ત્રણ સંપ્રદાય છે અને તેના પેટા મત પંથો પણ છે; પરંતુ બીજા ધલાકાના પ્રમાણમાં તો ઘણાજ થોડા છે. ગુજરાતના લોકો દયાળુ અને અંધ-શ્રદ્ધાળુ વધારે હોવાથી તેમાં પાખંડીઓ વધારે ફાવી શકે છે, માટે તેમાં પંથબળ વિશેષ દૃષ્ટિએ પડે છે. ભક્તના ડોળથી કોઈ પાખંડી ગુજરાતમાં આવે તો જોઈ લ્યો મજા ! પાખંડના પડદામાં રહી ધન હુન્ટવામાં તે ક્ષતેષ્ઠમંદજ થાય છે !! માટેજ પાખંડીની ગુજરાત કહેવાય છે.

વિચાર કાળ.

ઈ. સ. ના ૧૮ મા સૈકાથી તે આજ સુધી.

દરેક ધર્મમાં અનેક ફાંટા પડી ગયાનું અને તેમાં પણ-હિંદુ ધર્મ તો અનેક મતમતાંતરથી ગાંધોની દુકાન જેવો થઈ પડ્યાનું આપણે પાછળ જોઈ ગયા છીએ. મૂર્તિપુજા વિગેરે બાબતોને લીધે હિંદુ મુસલમાનમાં વિરોધ ભાવ તો હતોજ, તેમાં હિંદુ ધર્મના અનેક મત મતાંતરેથી તેમનામાંજ વિરોધ ભાવ વધી કુસંપ કલેશનો વધારો થયો. એક પંથવાળા બીજા પંથવાળાને ના સ્તક, કુસંગી, માયાવાદી, વિગેરે કહી તિરસ્કાર દૃષ્ટિએ જોવા લાગ્યા. બાળલગ્નનો રિવાજ શરૂ થયો તેણે તો સત્યાનાશજ વાળી નાંખ્યું ! વિધવાઓ વધી, સતી થવાનો ચાલ શરૂ થયો અને કન્યાઓની અછત પડવા લાગી. કુળનું મૂળ જે વિધા, વય, વિવેક, વિનય, અને નિરોગીપણું જોવાનું તે ધૂળમાં મળી ગયું; અને વંશ પરંપરાથી ગણાતો? કુળવાન ભણેને મૂર્ખનો સરદાર હોય, ગાંડો હોય, વૃદ્ધ કે ન્હાનો હોય, દુરાચારી કે રોગી હોય તેનો વિચાર કર્યા વગર તેનેજ કન્યાઓ આપવામાં માન માનવા

૧ કુળવાનોને ગુજરાતમાં કળીઆણુ (કળીને આચુનારા !) પણ કહેવામાં આવે છે જેવી સ્થિતિ અને ગુણ તેઓજ રાખે !

દેવતાના છોકરા કોયલા અને કોયલાના છોકરા હીરા થાય છે; છતાં હીરાની કિંમત કોયલા બરેબર ગણી, તેને તિરસ્કારી, હાથમાં દીવો લઈને ફવામાં પડનારા છતી આંખે આંધળા અને મૂર્ખના સરદાર નહિ તો બીજું શું ?

લાગ્યા. કન્યાની અછત થવાથી ગરબજ પેસાવાળા તેની^૧ કિંમત આપવા લાગ્યા અને કેટલીક ન્યાતોમાં તેા સાટાં તેખડાંનો^૨ વાણિયા શાહી રિવાજ શરૂ થયો. આથી યોગ્યાયોગ્યની તપાસ કરવાનું રહ્યું નહિ અને અયોગ્ય ભેડાં ભેડાવાથી ધર્મ જ્ઞાનના અભાવે અનાચાર વધવા લાગ્યો. વંશ પરંપરાના હઠથી જ્ઞાતિના આગેવાનો નીમાતા હોવાથી તેઓ પોતાની સત્તાનો ગેર ઉપયોગ કરી, ગરીબ કે એકલવાયા માણસોને સતાવી, પાપ ભરેલી નીચ વૃત્તિઓને વશ થઇ, ન્યાય નિતિ અને પ્રમાણિકપણને દુર મૂકી, પોતાનો અને પોતાનાં સગાં સંબંધીઓનો સ્વાર્થ સિદ્ધ કરવા લાગ્યા. શુભ અશુભ પ્રસંગે ન્યાતવરોને નામે દર વરસે લાભોના ખર્ચ થવા લાગ્યા. પરદેશગમન ખર્ચ થયું અને રોવા કુટવાનો રિવાજ થયો. આવી રીતે હિંદુ સંસારમાં અનેક હાનિકારક રિવાજો દાખલ થવાથી દારિદ્ર, કુસંપ, કલેશ અને અધર્મશ્રદ્ધા વધી ગઇ. સત્યાસત્યનો વિચાર કરવાની ખુદ્દિ નષ્ટ થઇ ગઇ અને તેના પરિણામે દુરાચાર અને દુર્ગુણો વધી પડ્યા. કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિનું સત્ય સ્વરૂપ દખાઇ ગયું અને તેની જગ્યા^૩ જડ ભક્તિએ લીધી. પોતપોતાના પંથના ધર્મ ગુરુઓની ઠરાવેલી મૂર્તિઓને ભોગ શરૂગારાદિ માટે ધનાદિની સંકાયતા આપવી, મંદિરો ખંધાવી આપવાં, ગુરુ વિગેરેને ધનાદિથી પ્રસન્ન રાખવા, વિવિધ તિર્થ સ્થળોમાં જઇ ત્યાંના પુરોહિતોને સંતોષવા, યત અપવાસાદિ કરવાં, ઇશ્વરના ઠરાવેલા અવતારનાં વિવિધ નામનો જાપ કરવો, તથા સાધુ^૪ નામધારી બિશુકોને દાન આપવું, છાપાં તિલક વિગેરે કરવાં, એટલામાંજ ભક્તિનો સમાવેશ થઇ ગયો અને એવી ભક્તિથીજ પાપ નાશ પામી મોક્ષ મળે

૧ કન્યા વિકચના પેસાથી આગેહું અન્ન વિષ્ટા વૃદ્ધ શાસ્ત્રીમાં ગણેલ છે; છતાં તે પેસાથી ન્યાત જમણુ થયું હોય તેા ખુશીથી ચપાટે છે!! અદ્વૈસાસ.

૨ પહેલે આપી બાયડી લેવી અને પુત્રી આપી પરણવું એ પાંચ પેસા જ્ઞના લીધા હોય તેને તેટલાજ આપી ખાવું સરખર કરવા જેવો વાણિયાશાહી વહેપાર નહિ તેા ખીલું શું છે? લગ્ન જેવા પવિત્ર ધાર્મિક કાર્યમાં પણ વહેપારી પદ્ધતિ!! ધન્ય છે, આવા રિવાજવાળી ન્યાતોને!!!

૩ જડ ભક્તિ એ ખુદ્દિ પણ જડ કરી દીધી જણાય છે.

૪ ભારતમાં ૫૬ લાખ સાધુ બાવાઓનું પોષણ થાય છે, તેમાં ભાગ્યેજ હજારે એકાદ સાધુપદને લાયક હશે! મોટો ભાગ અમણુ, અજ્ઞાન, ટોંગી, નીશાચાર અને કુમારઓજા હોય જે તેમને આપેલા દાનનું ફળ પણ દેશમાં આગસ, દારિદ્રતા અને અનાચારની દૃષ્ટિ! આનું નામ પુરુષ કે પાપ?!!

એવી દૃઢ શ્રદ્ધા ખંધાઈ !!! પંથોના આચાર્યોએ સ્વધર્મે નિધનં શ્રેય પરધર્મો મયાવહઃ એ ગીતા વાક્યના સત્યાર્થને ખાળુએ મુકી તેનો ઉપયોગ પોતાના પંથની વાડો મંજાત કરવામાં કર્યો, અને દેવે રહે ગુરુ સ્નાતા ગુરો રહે ન કશ્ચન આવાં સુત્રો ખતાવી પોતે પરમાત્મા કરતાં પણ અધિક ખળવત્તર છે, એવા એવા ઉપદેશોથી આર્યપ્રજાને અંધારી ઝાઢાડી દીધી !!!

“સ્વાર્થને વશ થઈ જઈ, કરી જૂઠા ઉપદેશ;
ધર્મ, પુણ્યના નામથી, લૂટતા ભારત દેશ.”

આવી સ્થિતિ થઈ ગઈ.

એકંદરે હિંદુ નામથી ઝાળખાતી આર્યપ્રજામાં ધર્મના નામે કુસંપ, ક્લેશ, હાનિકારક રિવાજો, અનાચાર અને અંધ શ્રદ્ધાએ પુરાણકાળમાં એવાં તો ઉંડાં મૂળ નાંખી દીધાં કે જ્યાં તે દિનપ્રતિદિન અધિકાધિક અવત્રતિના કીચડમાં રગદોળાવા લાગી !! પરંતુ પરમકૃપાળુ પરમાત્માએ કૃપા કરી કાંઈકે તેમના સામે જોયું, ના. ખ્રિટિશ સરકારનું રાજ્ય થતાં ઠેકઠેકાણે સ્કુલો સ્થાપાઈ, અને તે મારફતે કેળવણીનો પ્રચાર થતાં જનસમાજમાં વિચાર બુદ્ધિ જાગૃત થવા લાગી છે; માર્ટેજ અમે આ કાળને વિચારકાળ ગણ્યો છે.

શ્રદ્ધોસમાજ.

આ સમાજના સ્થાપનાર રાજા રામમોહનરાયનો જન્મ ઇ. સ. ૧૭૭૪ માં ખંગાળના રાધાનગરમાં થયો હતો, તેમના પિતાનું નામ રામકંઠરાવ હતું. તેઓ મહેશ નામના મહેતાજી પાસે હિંસાળી અને સ્કુલમાં ખંગાળી, આરખી અને ફારસી શીખ્યા હતા. આરખી અને ફારસી ભાષાના અધ્યયનથી મૂર્તિપુજા ઉપર તેમને સંદેહ થયો અને એકેશ્વર મત તરફ તેમનું લક્ષ ગયું. પછી પટણા અને કાશીમાં જઈ સંસ્કૃત અભ્યાસ કર્યો તથા કુરાનની પણ માહિતી મેળવી. પુરાણો તેમને દંતકથા જવાં લાગ્યાં તેથી તેમણે ૧૬ વર્ષની ઉંમરે ‘હિંદુ મૂર્તિપુજા નિષેધક’ નામનો ગ્રંથ લખી જાહેર રીતે મૂર્તિપુજાનો ત્યાગ કર્યો. તેથી તેમને ન્યાત ખહાર રહેવું પડ્યું, અને તેના બાપે પણ ગુસ્સે થઈ ઘરમાંથી રજા આપી ! પિતાની ઇતરાજી થવાથી હિંદુસ્થાનનાં જુદાં જુદાં ભાગમાં ફરવા માંડ્યું અને વિવિધ મતપંથોનું અવલોકન કર્યું.

ટિબેટમાં પણ જયા હતા. તેમની માતાના આગ્રહથી તેમના પિતાએ ઘેર પાછા આવવાનું લખ્યું તેથી તે ઘેર આવ્યા અને ધર્મશાસ્ત્રો સાથે ઇંગ્રેજ અધ્યાપક શરૂ કર્યો. ઇ. સ. ૧૮૦૩ માં તેમના પિતાનો દેહાંત થયો અને ત્યાર બાદ તે રંગપુર કલેક્ટર ઓફીસમાં શિરસ્તેદાર નિભાયા. નોકરીના વખતમાં પણ વિવિધ ધર્મશાસ્ત્રોનું વાંચન ચાલુ રાખ્યું હતું. ઇ. સ. ૧૮૧૪ માં પોતાના સ્વદેશીઓને સુધારી દેશને સજીવન કરવા સારૂ ધર્મપ્રચાર કરવામાં આયુષ્ય ખર્ચવા નિશ્ચય કરી નોકરી છોડી વેદાંતનું ખંજાળી ભાષામાં ભાષાંતર કરી પુસ્તકો છુટથી મફત વહેંચ્યાં, જીપનિષદોનાં ભાષાંતર ખંજાળીમાં છપાવ્યાં અને બાઇબલનો પણ અધ્યાસ કર્યો. ધર્મોત્તરિ થયા સિવાય નિતિ રાજ્ય ઇત્યાદિ ક્ષેત્રોમાં બાળપણમાં ચઢતી થતી નથી માટે સર્વથી સહજ સિદ્ધ થાય તેવો ધર્મ સ્થાપવા પ્રયત્ન કર્યો, અને ક્રિશ્ચિયન તથા હિંદુ ધર્મનો પાકો શોધ કરી તેમાંથી કેટલોક ભાગ નિવેડી એક પુસ્તક છપાવ્યું. થોડે થોડે વિચારવંત વિદ્વાનો, અને બાબુ પ્રસન્નકુમાર તથા દ્વારકાનાથ ટાગોર વિગેરે આખર-દાર ધનવાનોની મદદ મળવાથી તેમણે સને ૧૮૧૮ માં પ્રજ્ઞોસમાજની સ્થાપના કરી.

“ પરમાત્મા એક છે અને નિરંજન નિરાકાર છે, પરમાત્માથી જીવ ભિન્ન છે, માટે તે જીવે ઇશ્વરની પ્રેમપૂર્વક સ્તુતિ ભક્તિ આચરવી અને સર્વમાં આત્મભાવ સમજવો. મૂર્તિપુજા કરવી નહિ, જાતિભેદ રાખવો નહિ, સમાનતા રાખવી અને નીતિથી ચાલવું. ” એ પ્રમાણે સિદ્ધાંત ઠરાવી સર્વ જાતના લોકોને આ ધર્મમાં દાખલ થવાથી છુટ મૂકી દર ખુધવારે સાંજે સભા ભરી વ્યાખ્યાનોદ્વારા ધર્મ નીતિનો ઓધ આપવાની વ્યવસ્થા કરી. તેથી તેમના મતમાં થોડે થોડે લોકોની વૃદ્ધિ થવા લાગી. ૧૮૨૮ માં સતિ થવાનો ચાલ ખંધ કરાવવાનો કાયદો થયો તેપણુ તેમના પ્રયત્નનું ફળ હતું. ઇ. સ. ૧૮૩૩ માં ઇંગ્લાંડ જયા અને ત્યાંજ સ્વર્ગવાસી થયા. તેમના પુત્ર રામપ્રસાદે લગ્નવ્યવસ્થા નવી ઠરાવી અને દેવેન્દ્રનાથ ટાગોરે સમાજનું કામ સંભાળી લીધું. ઇ. સ. ૧૮૫૮ માં કેશવચંદ્ર સેન આ મતમાં દાખલ થયો અને તે ૧૮૬૨ માં સમાજનો આચાર્ય નીભાયો. એ બાળલગ્નનો કદો શરૂ, પુનર્લગ્નનો હિમાયતિ, પુનર્જન્મ અને જાતિ ભેદને મિથ્યા માનનાર અને મૂર્તિપુજાનો સખત વિરોધી હતો. તેની વ્યાખ્યાન શક્તિ ઘણી જીતમ હતી. સને ૧૮૬૬ માં તેમણે શ્રુદ્ધી શ્રુદ્ધી જાતનાં સૌ પુરૂષોનાં લગ્ન કરાવ્યાં અને

વિધવા વિવાહ કરાવવા તે પ્રવૃત્ત થયો, એ વાત દેવેન્દ્રનાથને પસંદ ન પડવાથી સમાજમાં એ ફાંટા પડ્યા. આદિ બ્રહ્મોસમાજ અને ભારતવર્ષિય બ્રહ્મોસમાજ. હવે કેશવચંદ્રે હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગમાં સમાજનો ફેલાવો કરવા મુસાફરી કરવા માંડી. મુખાઈમાં આવી વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં, જેના પરિણામે કેટલાએક હિંદુઓ તેના મતમાં દાખલ થયા અને પ્રાર્થના સમાજ સ્થાપી; જે હજુ પણ કાયમ છે અને તેની અમદાવાદ, રાજકોટ અને પુના વિગેરે સ્થળે શાખાઓ પણ છે. સને ૧૮૭૦ માં તે બ્રહ્મોસમાજનો પ્રચાર કરવા ઈંગ્લાંડ ગયો અને ત્યાં જઈને ધર્મ સંબંધી વ્યાખ્યાનો આપી લોકોને છક કરી નાંખ્યા ! પં. મેક્સમુલરે તેમની મુલાકાત લીધી હતી અને મહારાણીશ્રી વિક્ટોરિયાએ પણ પોતાના મહેલમાં તેમને વનસ્પતિનું ખાણું આપ્યું હતું. લંડનમાં પણ બ્રહ્મોસમાજની સ્થાપના કરી હતી.

ઈંગ્લાંડથી આવ્યા બાદ સને ૧૮૭૮ માં પોતે પેગમ્બરી દાવો કરવા લાગ્યો અને બાળલગ્નને ધિક્કારનાર હોવા છતાં પણ તેણે પોતાની ૧૩ વરસની પુત્રીનું લગ્ન કુચબિહારના મહારાજ સાથે કર્યું, તેથી તેનું માન ઘટી ગયું અને સાધારણ બ્રહ્મોસમાજ નામની ત્રીજી સમાજ સ્થાપન થઈ. ૧૮૮૪ માં કેશવચંદ્ર સેન મરણ પામ્યો ત્યાર પછી આ પક્ષ નરમ પડ્યો.

આ સમાજવાળાઓ પુનર્જન્મ અને કર્મ જેવા સિદ્ધાંતોને માનતા નથી, અને પોતાની બુદ્ધિને સત્ય લાગે તેટલાંજ તત્વો વેદાદિ શાસ્ત્રનાં સ્વિકારે છે. આ કારણથી ફક્ત તે પ્રાર્થના કરવાની સમાજ જેવી જ રહી છે. આ મતમાં હાલ ૬ હજાર મનુષ્યો છે.

પ્રાર્થના સમાજના અનુયાયીઓ સુધારાવાળાને નામે બોળખાય છે ! અનિષ્ટકારક રિવાજો જે હિંદુઓમાં ઘર ઘાલી ખેઠા છે, તેના તેઓ સખત વિરોધી છે. કેળવણી ઉપર સારો ભાવ રાખે છે, પરંતુ પશ્ચિમની વિધાનો પ્રભાવ તેમના ઉપર પડી ગયો છે, તેથી તેઓ બાળબચ્ચાં અને સ્ત્રીઓને સ્વતંત્ર વિહરવા દે છે ! વિધવા વિવાહની હિંમત ઠરે છે અને ગમે તેનું ખાવામાં પ્રતિબંધ માનતા નથી. સામાજિક બંધન બિલકુલ ન રાખવાથી તેમનામાં મોજશોખ અને ફેશનની ફીશીયારી વધી છે; ચહા, કોફી, ખિસ્કુટ, બીડી વિગેરે નુકશાનકારક વસ્તુઓનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો છે, અને કોઈ કોઈ સ્થળેથી તો અનાચારની

વાતો પવ્વ ખહાર આવી છે ! હિંદુ મંજને રૂઢિના પંઝામાંથી છોડાવી પોતાના જોવા કરવા માટે તેઓ ઉપદેશાદિથી પ્રયત્ન કરે છે. ખીજને ઉપદેશ આપવામાં શુરાપુરા છે ખરા, પરંતુ જ્યારે તેમના પગ નીચે રેલો આવે છે ત્યારે તેઓમાંના ઘણાખરા ધીમે રહીને રૂઢિને આધન થઈ જઈ પોતાના શબ્દો ઉપર પોતેજ પાણી ફેરવતા હોવાથી તેમના ઉપદેશની અસર ઘણી થોડીજ થાય છે. આ સમાજમાંથી વળી ઇ. સ. ૧૯૧૪-૧૫ માં આર્યન બ્રહ્મરહસ્ય નામનો એક ફલ્ગો ફુટેલો છે, તેના અનુયાયી જાહેરમાં જમણુ કરી ગમે તે જાતવાળા સાથે ખાવાપીવામાં માન માને છે !

આર્યસમાજ.

આ સમાજના સ્થાપક મહર્ષિ દયાનંદ સરસ્વતિનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૨૪ માં મોરબી રાજ્યના ટંકારા ગામમાં થયો હતો, તેમનું પૂર્વાશ્રમનું નામ મૂળશંકર અને તેમના પિતાજીનું નામ અંબાશંકર હતું, તેઓ જ્ઞાતે આદિત્ય બ્રાહ્મણ હતા. આઠમે વરસે તેમને જનોઈ સંસ્કાર થયા બાદ સંસ્કૃતનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો હતો. એક વખતે તેમના ઘરમાં શિવરાત્રીને દિવસે ખુંજ કરી શિવલિંગ ઉપર અક્ષત ચઢાવેલા હતા, તે ઉપર ઉંદરોને દોડાદોડી કરતાં જોઈ તેમની મૂર્તિ ઉપરથી આસ્થા ઉઠી ગઈ અને ધર્મના સત્ય સ્વરૂપની ઉત્કંઠાએ ૧૩ વરસની નહાની જીમ્મરે લાગી જઈ ઘરમાંથી ગુપ ગુપ પલાયનમઃ કર્યું. રસ્તામાં મળતા સાધુ સંતોની સાથે સમાગમ કરતા કરતા સિદ્ધપુર આવ્યા, ત્યાં તેમના પિતા પણ તેને શોધતા શોધતા આવી મળ્યા, તેમણે ગુસ્સે થઈ તેનાં ભગવાં વાંચી ફાડી નાંખ્યાં અને તુંબડી વિગેરે કેંકી દેઈ સખત ચોક્કી પહેરાની દેખરેખ નીચે તેને ઘર તરફ લેઈ જવા લાગ્યા. પરંતુ રસ્તામાં લાગી મળતાં ફરી તેઓ છટકી ગયા. તેમના પિતાએ ઘણી શોધ કરી, પણ પત્તો ન લાગવાથી થાકીને તેઓ ધર્મને દોષ દેતા ચેર ગયા.

કાશીએ જઈ તેમણે બ્રહ્મચારી તરીકે રહી વેદાભ્યાસ શરૂ કર્યો; કેટલાક સમય પછી ચાંદોદમાં સંન્યાસીઓની સભા મળવાની વાત સાંભળી તેઓ ત્યાં આવ્યા અને જવાળાપુરી પાસે યોગ વિષા શીખ્યા. પછી પૂર્ણાનંદ સ્વામિએ તેમને સંન્યાસ દીક્ષા આપી દયાનંદ સરસ્વતિ નામ પાડ્યું; આ વખતે તેમની જીમ્મર ૨૩ વર્ષની હતી. હવે વિશેષ

જ્ઞાન મેળવવાની અભિલાષાથી મુસાફરી કરવા માંડી. રસ્તામાં વિવિધ મતાનુયાયી અનેક સાધુ સંન્યાસી મળ્યા, પરંતુ તેમના મનનું કોઈ સમાધાન કરી શક્યા નહિ. ફરતા ફરતા તેઓ મથુરાં આવ્યા અને વિરજનંદ સ્વામિ પાસે સાત વર્ષ રહી વેદ, ભાષ્ય, ન્યાય, નિરૂક્ત, ષટ્દર્શન અને ઉપનિષદોનો અભ્યાસ તથા વિવિધ મતપંથોના ગ્રંથોનું અવલોકન કરી સારી કુશળતા મેળવી. મુસાફરીના સમયમાં વિવિધ મતાનુયાયી લોકો, આચાર્યો, ઉપદેશકો અને સાધુ સંન્યાસીઓની મુલાકાત થયેલી હતી તેથી મૂર્તિપુજા અને તેના અંગે ચાલતી અનિતિ, અનાચાર, દંભ અને લુચ્યાઈ તથા જનસમાજમાં ઘર ઘાલી બેઠેલા જાતિભેદ, ખાળલગ્ન, પ્રવાસ પંચાત વિગેરે હાનીકારક રિવાજો તથા અનહદ અધઃપદ્ધતિ તેમના જોવામાં આવ્યાં હતાં. આ ખાળત સ્વામિ વિરજનંદ સાથે પ્રશ્નોત્તર થતાં સમજાયું કે વેદધર્મનો પ્રચાર થાય નહિ ત્યાં સુધી આર્યોની અવત્રતિ અને અધોગતિ અટકશે નહિ. તેથી તેમની આજ્ઞાથી વેદધર્મનો પ્રચાર કરવા મેદાન પડ્યા. અને તા. ૧૭-૧૧-૧૮૬૬ ના રોજ કાશીમાં રાજ જયકૃષ્ણના પ્રમુખપણા નીચે ૮૦૦-૯૦૦ પંડિતોની સભામાં વાદવિવાદ ચલાવી મૂર્તિપુજા વેદવિરુદ્ધ છે એમ સિદ્ધ કરી વેદધર્મનો પાયો નાંખ્યો. અને યતોમ્યુદય નિઃશ્ચયસ સિદ્ધિઃ સઘર્મઃ એ વૈશેષિક દર્શનમાં જણાવેલ ધર્મ સ્વરૂપને લક્ષમાં રાખી વેદ વિરુદ્ધ કેલાયલા અનિષ્ટ રિવાજો અને મત મતાંતર રૂપિ મોહજળ તોડી આર્યોત્તરિ કરવા માટે સર્વને વેદધર્મના છત્ર નીચે લાવવા કમ્મર ખાંધી નીચે પ્રમાણે ઉપદેશ આપવા માંડ્યો. “પરમાત્મા નિરાકાર અને સર્વ વ્યાપક છે, તે અવતાર લેતો નથી. મૂર્તિપુજા ખોટી છે. જીવ અને ઇશ્વર જુદા છે. ખાળલગ્ન કરવાં એ પાપ છે. બ્રહ્મચર્ય પાળવું એજ ઉત્તતિનું મૂળ છે. યજ્ઞદિ ઇષ્ટ છે. પુનર્જન્મ છે. ગુણ કર્મ પ્રમાણે વર્ણવ્યવસ્થા ગણવી જોઈએ. મોક્ષ માટે વેદકાળ પ્રમાણે કર્મ, જ્ઞાન અને લકિત થવી જોઈએ. વર્ણશ્રમ પ્રમાણે વર્તણૂક રાખવી અને નિત્યકર્મ તથા સોળે સંસ્કાર દ્વિજ માત્રે કરવા જોઈએ. પુનર્વિવાહ ઇષ્ટ નથી, જેને મન કળજે ન રહે તેણે આપદ્ધર્મ સમજી નિયોજ કરવામાં હરકત નથી, પરંતુ એ રીત પણ પસંદ કરવા

૧. રૂવેદમાં નિયોજનું વિધાન છે. અને છેક પુરાણકાળની રાજ્યાત સુધી એ રિવાજ પૃથ્વીના દરેક ભાગમાં અને દરેક જાતમાં પ્રચલિત હતો. (જુઓ

લાયક તો નથીજ. યજ્ઞમાં પશુ હિંસાનું વિધાન નથી. મઘ, માંસ અથવા હરકોઇ નીસાવાળી ચીજ વાપરનાર પતિત થાય છે. પુરાણોમાં અસં-
ખ્યવિત, અને વેદ વિરુદ્ધ વાતો હોવાથી તે સ્વીકારવા નહિ. સર્વ સત્ય
વિધાનું અને ધર્મનું મૂળ વેદ છે માટે તેજ માનનિય છે. મનુ મહારાજે
ગણાવેલાં ધર્મનાં દશ લક્ષણ ધ્યાનમાં લેઈ તે પ્રમાણે વર્તણૂક સુધારવી
જોઈએ. અને વેદવિરુદ્ધ જે હાનિકારક રિવાજ છે તેને તાજે રહેવું નહિ.
કન્યાવિક્રમ કરનાર પાપી છે. અને દુકામાં વેદની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવું
જોજ પરમ ધર્મ છે. ” સમાજનારે કરાવેલા ૧૦ નિયમો કબુલ કરનાર
ગમે તે જાતિનો હોય તોપણ યોગ્ય શુદ્ધિ સંસ્કાર કરાવે તો સમાજમાં
દાખલ થઇ શકશે. આધુનિક કેળવણી ખામીવાળી છે માટે પ્રાચિન
પદ્ધતિ પ્રમાણે યુરુકુળો સ્થાપી, વિદ્યાર્થીઓને બ્રહ્મચર્ય પળાવી તેમને
વૈવ્યહારિક, ઔદ્યોગિક અને ધાર્મિક કેળવણી આપવી જોઈએ. આ

એન. સાર્ધકેશી પીઠીયા બ્રિટાનિકા આ૦ ૧૧ પૃ૦ ૫૧૧) પરંતુ લોકો ઇન્દ્રિયસુખની
લાલસાવાળા થતા જતા હોવાથી જ્ઞાતિચાર અને અનાચારનો પ્રચાર વધતો જશે,
એવા ભયથી ભારતના પુરાણકાળના પંડિતોએ એ રિવાજ બંધ પાડવા પ્રયત્ન
કર્યો હતો. તોપણ હજી કેટલીક જગતમાં એ રિવાજ ચાલુ છે અને તેને ‘દિયરવટ’
કહેવામાં આવે છે.

૨. દશ નિયમો આ પ્રમાણે છે. (૧) સર્વ સત્યવિદ્યા અને જે પદાર્થ
વિદ્યાથી જાણવામાં આવે તે સર્વનું આદિ મૂળ પરમેશ્વર છે. (૨) ઇશ્વર સત્ય-
દાનંદ સ્વરૂપ, નિરાકાર, સર્વ શક્તિમાન, ન્યાયકારી, દયાળુ, અજન્મ, અનંત,
નિર્વિકાર, અનાદિ, અનુપમ, સર્વાધાર, સર્વેશ્વર, સર્વવ્યાપક, સર્વાન્તર્યામી,
અજર, અમર, અભય, નિત્ય, સ્વચ્છ અને સૃષ્ટિકર્તા છે, એની ઉપાસના કરવી,
ચોગ્ય છે. (૩) વેદ સત્યવિદ્યાઓનું પુસ્તક છે. વેદનું ભણવું ભણાવવું, અને
સંભળવું સંભળાવવું એ સર્વ આર્યોનો પરમધર્મ છે. (૪) સત્યનું ત્રહણુ કર-
વામાં અને અસત્યને છોડવામાં સર્વદા ઉચિત રહેવું જોઈએ. (૫) સર્વ કામ
ધર્માનુસાર અર્થાત્ સત્ત્વ તથા અસત્યનો વિચાર કરીને કરવાં જોઈએ. (૬)
સંસારનો ઉપહાર કરવો એ આ સમાજનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. અર્થાત્ શારિરિક,
આદ્યમિક અને સામાજિક ઉન્નતિ કરવી. (૭) સર્વ સાથે પ્રિતિપૂર્વક ધર્માનુસાર
યથાચોગ્ય વર્તવું જોઈએ. (૮) અવિદ્યાનો નાશ અને વિદ્યાની વૃદ્ધિ કરવી જોઈએ.
(૯) પ્રત્યેક જણે પોતાની ઉન્નતિથી સંતુષ્ટ ન રહેવું જોઈએ. પરંતુ સર્વની
ઉન્નતિમાં પોતાની ઉન્નતિ સમાવવી જોઈએ. (૧૦) સર્વ મનુષ્યોએ સામાજિક સર્વ
હિતકારી નિયમ પાળવામાં પરતંત્ર રહેવું જોઈએ અને પ્રત્યેક હિતકારી નિયમમાં
સ્વતંત્ર રહેવું જોઈએ.

તેમના મુખ્ય સિદ્ધાંતોથી સ્પષ્ટ થાય છે કે આર્યાભિમાન એજ બીજ ઉપર આસ્તા એજ શક્તિ, અને એ ખંનેથી લોકોનું એકત્ય કરીને પૂર્વના આર્યોની મહાલક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરવી એજ શ્રેષ્ઠત્વ-આ મહાધિ દયાનંદનો મુદ્રાલેખ હતો.

તેમણે હવે હિંદુસ્તાનના દરેક ભાગમાં ફરી જોરશોરથી ધર્મપ્રચાર કરવા માંડ્યો. દરેક મતપંથવાળાઓ સાથે વાદવિવાદ ચલાવી તેમની પોલ ઉઘાડી પાડી વેદનેજ શ્રેષ્ઠ સિદ્ધ કરવા લાગ્યા. તા. ૧-૩-૧૮૭૫ ના રોજ મુંબાઈમાં આર્યસમાજની સ્થાપના કરી સત્યાર્થ પ્રકાશ અને વેદોનું ભાષ્ય લખવાનું શરૂ કર્યું અને તે સાથે પુના, સંયુક્ત પ્રાંતો અને પંજાબ વિગેરે હિંદના દરેક ભાગમાં જઈ ભાષણો કરી આર્યસમાજની સ્થાપના કરવા લાગ્યા. સને ૧૮૭૭ માં આંદાપુરમાં સર્વ ધર્મ પંથવાળાઓની સભામાં વાદવિવાદ ચલાવી દરેકના સડા ઉઘાડા પાડ્યા.

માં ન્યુયોર્કની થીઓસોફીકલ સોસાયટી સાથે પત્ર વ્યવહાર થયો અને તેના અગ્રેસરોએ સહરાનપુર આવી તેમની મુલાકાત લેઈ સાથે રહી કામ શરૂ કર્યું; પરંતુ મતભેદ થતાં તેઓ છુટા પડી ગયા. ત્યાંથી રાજપુતાનામાં જઈ રાજાઓને ઉપદેશ કરી દરબારમાં થતા વેશ્યાના નાચ ખંધ કરાવ્યા. છેવટે જોધપુરાધિશના આમંત્રણથી ત્યાં ગયા અને ચાર માસ સુધી વિવિધ વિષયો ઉપર વ્યાખ્યાનો આપ્યાં. જન્મનું મૂર્તિપુજને લીધે ગુજરાન ચાલતું હતું, તેઓ તો સ્વામિના વિરહી થઈ ગયેલાજ હતા અને તે લોકોમાંથી કેટલાએકે તો તેમને મારી નાંખવા તથા ફસાવવા પ્રયત્ન કર્યા હતા, પરંતુ ઇશ્વર કૃપાથી સઘળે ઠેકાણે તેઓ ખચી ગયા હતા. સ્વામિના વાક્ય પ્રહારની અસરથી જોધપુરાધિશે નત્રીજન નામની વેશ્યાને કાઢી મૂકી, તેથી પોતાના પેટ ઉપર પાટુ મારનાર સંન્યાસીનો વિનાશ કરવાની દુષ્કલુષ્ઠિ તેને સુઝી; તેમાં વળી મૂર્તિપુજક વિરોધીઓની સહાયતા મળી એટલે પુછવુંજ શું ? તેણે સ્વામિના રસોઈઆને લાલચ આપી દુધમાં સાકરને ખદલે કાચની ખારિક ભૂકી નખાવી તેમને પીવરાવ્યું. મહર્ષિને પાછળથી ખખર પડી, જ્યોત્ષ્ણ આણુ જઈ દવા કરાવી, પરંતુ કાંઈ ફાયદો થયો નહિ, અને અજમેર ગયા ત્યાંજ સંવત ૧૯૩૯ ના દીવાળીના શુભ દિવસે આર્યોત્તતિ ઇચ્છનાર—તે માટે ભગિરથ પ્રયત્ન કરનાર—આર્યાવૃત્તનો ભાનુ અસ્ત થયો. આ પ્રમાણે દેશના દરેક ભાગમાં

ફરી વ્યાખ્યાનો અને ઉપદેશોથી મતમતાંતર રૂપિ બળને તોડીને વેદને પુનઃજીવન આપી સત્યનો પ્રકાશ કરવામાં પ્રાણાર્પણ કરી તેમણે અક્ષય કિર્તિ મેળવેલી છે. બેઠે જનસમાજમાં લાંબા સમયથી જડ થાલી બેઠેલા મૂર્તિપુજા વિગેરે સંસ્કારોને લીધે તથા મૂર્તિપુજા જાણી નહોતો ગુજરાતનું સાધન છે તેઓની ઉરકેરણી અને એવાં જીર્ણ કારણોથી લોકો તેમની વિરુદ્ધ હતા, તેથી તેઓ બેઠાએ તેવી ફતેહ મેળવી શક્યા નથી—તેમની સંસ્થામાં બુદ્ધિમાન વિચારકો સિવાય વધુ માણસો નહોતા; તોપણ જો બેઠાયા છે તેમણે ઘણું જ ઉત્તમ કામ બજાવેલું છે. અને કેળવણીનો સારો પ્રચાર થતાં લોકોમાં વિચાર બુદ્ધિ જાગૃત થઈ સત્યાસત્યનું તોલન કરવાની શક્તિ આવશે ત્યારે આ સમાજ વધુ ફતેહ મેળવશે, એમ ભાસે છે.

આ સમાજની સ્થાપનાથી લોકોમાં ધર્મબુદ્ધિ અને વિચારશક્તિ જાગૃત થઈ છે. ઇંગ્લેન્ડ બહુલાઓની વેદ ઉપરથી આસ્થા ઉઠી ગઈ હતી, તેઓ વેદને માનતા અને સ્વધર્મને પાળતા થયા છે. પરધર્મમાં જતા લોકો અટકી પડ્યા છે. પરધર્મમાં દાખલ થઈ ગયેલાઓને શુદ્ધિ સંસ્કાર કરી આર્ય ધર્મમાં લાવવા પ્રયત્ન થયો છે. ગૌરક્ષણી સભાઓ અને અનાથાશ્રમો સ્થાપનામાં છે. બાળલગ્નાદિ હાનિકારક રિવાજોનું બેર દિવસે દિવસે કમી થવા લાગ્યું છે, અને લગ્નોમાં થતો રંડીઓનો નાચ બંધ થયો છે. તેમના વાક્ય પ્રહારોથી દરેક આચાર્યોને જાગૃત થઈ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવાની અને તેમનું અનુકરણ કરવાની ફરજ પડી છે.

હવે આર્યસમાજે ઘણાં કામ કરવાનાં પાઠી છે. 'વેદભાષ્યનું

૧ મહર્ષિએ નિરૂપના આધારે વેદભાષ્ય કરેલું છે, છતાં પણ પુરાણોક્ત સંસ્કારવાળા વિદ્વાનો, સુધારા ઉપર વેદનું પ્રાધાન્ય સ્થાપવા તેમણે વેદ સંપ્રતિ-ઓને આમ તેમ ગોઠવી બુદ્ધિવિલાસ કર્યો છે,' એમ જણાવી ચૂકેલા પ્રકારનું ઉડાવવા પ્રયત્ન કરે છે ! એ પણ તેમની બુદ્ધિની બલીદારી છે ! ! ! સત્ય શોધક બાબુ અરવિંદચોપ સ્વયં રાખેલોમાં કહે છે કે ' મહર્ષિ દયાનંદની પ્રતિષ્ઠા તો જરૂર કરવી જ પડશે, કારણ કે તેઓ સહુથી પહેલાં મનુષ્ય હતા કે જેમણે વેદની ખરી કુંઘી દેખાડી છે. ત્રિશ્યા વિચારોની ગરબડ તથા અંધકારવાળા સમયમાં તેઓ જ્ઞાનચક્ષુવાળા હતા કે જે સત્યતાને બેઠ શક્યા. જે બંધનોએ સમયથી સત્યને રોજી રાખી દરવાજ બંધ કર્યા હતા, તે બંધનોને તોડવાની કુંઘી પ્રાપ્ત કરી તેમણે દરવાજા ખુલા કર્યા અને સત્યને પ્રકાશમાં આણ્યું છે.

કામ અધુરું રહેલું છે તે પુરું કરવાની તબવીજ થવી જોઈએ. કેટલાએક ફક્ત નામના સમાજ થઈ નાહક ખંડનની વાતો બધી વિરોધભાવ વધારતા જણાય છે, તેમ થવું ન જોઈએ; પણ મહર્ષિની આજ્ઞાઓ પ્રમાણે જ દરરોજ પંચમહાયજ્ઞાદિ નિત્ય કર્મ કરતો હોય, સંસ્કારાદિ વિધિ પાળતો હોય અને સમાજના સિદ્ધાંતોને ચુસ્ત રીતે વળગી રહે તો હોય તેવાઓનેજ સમાજમાં દાખલ કરવા જોઈએ. કેટલાએક સમાજો પુનર્લગ્નની હિમાયત કરતા જણાય છે અને આયન પ્રધરહુડની સંગતથી ગમે તેનું ખાવાપીવામાં પ્રતિબંધ માનતા નથી, તે સમાજના નિયમોથી વિરુદ્ધ હોવાથી તેનો પક્ષ કરવો ન જોઈએ. સમાજોનો તેમની જ્ઞાતિ તરફથી કનડગત કરવામાં આવતી હોય તેમ જણાય છે, માટે ગુણકર્મીનુસારે જાતિ બંધારણ અમલમાં લાવી સમાજોમાંજ લગનાદિ વ્યવહાર શરૂ કરવો જોઈએ; કે જથી જ્ઞાતિઓની શુદ્ધ પણ ઠેકાણું આવે.

હાલમાં આ સંસ્થાના અનુયાયી ૩ લાખને અંદાજ છે, અને તેમાં દિવસે દિવસે વધારો થતો જાય છે. ઘણાક અન્ય મતાનુયાયીઓ પણ આ સંસ્થા પ્રત્યે માનની નજરે જીવે છે, કેટલાએક તેમના સિદ્ધાંતને અંતઃકરણપૂર્વક સ્વિકારે છે; પરંતુ જ્ઞાતિઓના જહાંગિરિ દોરને લીધે ખુદી રીતે સમાજમાં દાખલ થતા નથી.

આ સમાજમાં પણ પંજળ તરફ માંસપાટી અને અન્નપાટી એવા બે ભેદ છે. માંસ ખાનાર આર્ય ગણાયજ નહિ છતાં શા માટે તેમને આર્ય ગણવામાં આવે છે ? તે સમજતું નથી.

ગુણ કર્મીનુસારે જાતિ વ્યવસ્થાની ગોઠવણ કરવા સારૂ થોડા સમયથી મુંબાઈમાં આર્યમંડળ નામની સંસ્થા સ્થાપન થયેલી છે, પરંતુ તેનું કાંઈપણ કાર્ય વ્યવહારિક રીતે પ્રસિદ્ધિમાં આવેલું જણાતું નથી !

૧ સત્યશોધક સમાજ.

આ સમાજના સ્થાપક જ્યોતિરાવ કુલેનો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૨૭ માં થયો હતો. દેશમાં ધર્મની વિવિધ જાતની ફેલાયલી મતજળ અને ધર્મના નામે પ્રજા ઉપર થતો જુલમ વિગેરે જોઈ તેમણે ઈ. સ. ૧૮૬૮

૧ ગુજરાતના પંચમહાલ જિલ્લામાં આ નામની એક સમાજ છે તે આર્ય-સમાજની સાખા છે. આ સમાજની નથી.

માં પુનામાં આ સમાજની સ્થાપના કરી ઠરાવ્યું કે “પરમેશ્વર નિરાકાર છે, તેની ભક્તિથીજ મોક્ષ મળે છે. તે અવતાર લેતો નથી અને મૂર્તિપુજા નકામી છે. વેદ પુરાણાદિ સ્વાર્થી લોકોએ પોતાના સ્વાર્થ માટે બનાવ્યાં છે તેને માનવાં નહિ, પણ શુદ્ધિને સત્ય જણાય તેટલો ભાગ તેનો માનવો, અતિભેદ નકામો છે, કોઈ હિંસા નીચ નથી, માટે દરેક સાથે ભાતૃભાવથી રહેવું અને અરસપરસ વિવાહ સંબંધ કરવો. ધર્મક્રિયા પણ અરસપરસ હાથેજ કરી લેવી. “ધાર્મિક શુદ્ધાભગિરિ નામનું પુસ્તક તેમણે બનાવેલું છે અને એ સિવાય ધાર્મિક ક્રિયાની વિધિનું પુસ્તક સમાજે બહાર પાડ્યું છે. આ સમાજના અનુયાયીઓ મહારાષ્ટ્ર અને વરાડમાં છે.

દેવસમાજ.

આ નામની એક સંસ્થા પંજાબમાં છે, અને લાહોરમાં તેનું મુખ્ય સ્થળ છે. તેનાં મૂળતત્ત્વો બ્રહ્મોસમાજને લગભગ મળતાં છે.

રામકૃષ્ણ મિશન.

કલકત્તામાં પરમહંસ રામકૃષ્ણદેવ નામે એક યોગી થઈ ગયા. તેમનો જન્મ તા. ૨૦-૨-૧૮૩૩ માં કામાપુકર ગામમાં થયો હતો. તેમના શિષ્ય વર્ગે આ મિશનની સ્થાપના કરી છે. એ સ્વામિનું જીવન ચરિત્ર ઘણું ચમત્કારિક છે. દશ વર્ષની નાની ઉંમરથીજ તેમનામાં ધર્મોનુરાગનાં લક્ષણો પ્રકટયાં હતાં, અને કોઈ યોગી કે સંન્યાસીને બોલતા તે તેઓ તેની પાસે જઈને બેસતા. તેઓ કોઈ ખાસ ધર્મ પાળતા નહોતા. કોઈ વખત કાળીનું ભજન કરતા, કોઈ વખત અહ્મદના જપ કરતા, કોઈ વખત હનુમાનની પેઠે પુંજડું ધારણ કરી રામ રામ કહેતા તો કોઈ વખતે સ્ત્રીનો વેશ ધારણ કરી ભૈરવની પુજા કરતા અને સર્વ સ્ત્રીઓને ભજવતી સમજી નમસ્કાર કરતા. તેઓ કામ દામથી જિલકુલ વિરક્ત હતા. અને ભજન કરતાં કરતાં સમાધિષ્ટ થઈ જતા. કોઈને ઉપદેશ આપતા નહિ તેમ કોઈ સભામાં હાજર પણ રહેતા નહિ. મતલબ કે કોઈ પણ ભતની પરવા રાખ્યા સિવાય રાત્રી દિવસ ધર્મ ભજનમાંજ નિમગ્ન રહેતા હતા. તેઓ જિલકુલ જણેલા નહોતા, તોપણ કહેવાય છે કે તેઓ ભજન કરતા કરતા પ્રમતાવસ્થામાં આવી જતા ત્યારે કોઈ કોઈ વખત ગંભીર ગુદ અધ્યાત્મિક વાક્યો કહીને સર્વને અચ્ચળીમાં

ગર્ક કરી દેતા ! તેમની આવી ભક્તિ જોઈને ઘણા માણસો તેમને ગુરૂ તરીકે માનતા હતા. પરમહંસની તબીયતમાં એકાચક ખિગાડો થવાથી તેમણે પોતાના ઉપદેશનું શિક્ષણ ફેલાવવા સારૂ પોતાના શિષ્યોમાંથી ૨૦ ખાહોશ કેળવાયલા ગૃહસ્થોને દિક્ષા આપી હતી. તેમાં નરેન્દ્રનાથ બી. એ. મુખ્ય હતા. તેમણે ૨૩ વર્ષની ઉમ્મરે ગુરૂ પાસેથી સંન્યસ્ત દીક્ષા લેધ વિવેકાનંદ નામ ધારણ કર્યું હતું. તે પછી થોડી મુદતમાં પરમહંસ સ્વધામ પધાર્યા. પછી તેમના ૨૦ શિષ્યોએ ધર્મચર્યાનો ઝુંડો ઉઠાવ્યો, તેમાં સ્વામિ વિવેકાનંદ મુખ્ય અગ્રેસર હતા. તેમણે કલકત્તામાં ખરાનગરની પાસે આલમખજરમાં એક એકાંત જગ્યાએ મઠ સ્થાપી ત્યાં નિરંતર ધર્મ ઝંખંધી ચર્યા કરવાનું રાખ્યું. સ્વામિ વિવેકાનંદે આખા હિંદુ મુસાફરી કરી ઠેકઠેકાણે વ્યાખ્યાન આપી સારી કીર્તિ મેળવી હતી. અમેરિકામાં તેમણે જુદે જુદે ઠેકાણે ફરીને સુમારે એક હજાર લાખણા આપ્યાં હતાં અને વેદાંત સોસાયટી સ્થાપી લાખો લોકોને આર્ય ધર્મ પાળતા કર્યા હતા. આ મિશનનો મુખ્ય ધર્મ સિદ્ધાંત એવો છે કે:-“ જ્ઞાન દાન કરવામાં અધીરા થાવ નહિ. પ્રથમ જ્ઞાન સંપાદન કરો. ઇશ્વરના રૂપ તથા ગુણના વિતણાવાદમાં ન પડો. ઇશ્વરને ભજો. તેના મ્હોં આગળ તમારૂં હૃદય ખોલો એટલે દૈવી પ્રકાશ તમને પાવન કરશે. મતમતાંતરો અને દેવળ દહોરાંની ઝાઝી દરકાર ન કરો, એની કાંઈ કીમ્મત નથી. કીમ્મતી વસ્તુ તો મનુષ્યમાં સત્ત્વનું તત્વ છે. જ પ્રમાણમાં તે મેળવી શકે તે પ્રમાણમાં તે સારો. પ્રથમ તે સંપાદન કરો. કોઈની ટીકા કરતા નહિ, કારણ દરેક મતમતાંતરોમાં કાંઈક સાચું તો હોય છેજ. ધર્મ એટલે ફક્ત શબ્દ, નામ અથવા ભિન્ન મતોનાં તડાં નથી પણ અધ્યાત્મિક સ્થિતિ સંપાદન કરવી તે છે એવું તમારા જીવન પરથી ખતાવી આપો.” એ તેમના ઉપદેશનું મુખ્ય તત્વ છે. આર્ય ધર્મશાસ્ત્રોની આજ્ઞાઓ પાળવી એ તેમનો સિદ્ધાંત છે. આશરે ૨૦૦૦૦ માણસો આ સંપ્રદાયના અનુયાયી આ દેશમાં છે. કાશીમાં રામકૃષ્ણ સેવાશ્રમ અને પાઠશાળા આ સંપ્રદાયની છે.

સ્વામિ રામતિર્થનો વૈદિક મત.

પંજાબમાં આવેલા ગુજરાનવાળા જીલ્લાના એક નાના ગામમાં એક અતિ ગરીબ બ્રાહ્મણને ત્યાં ઇ. સ. ૧૮૭૩ માં સ્વામિ રામતિર્થનો જન્મ થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ હિરાનંદ હતું. જન્મ પછી ત્રીજે

દિવસે તેમની માતા સ્વર્ગવાસ થયાં હતાં. નાનપણથીજ તેમને વિદ્યાના રાગ એટલે સુધી હતો કે રાતના ખાર વાગ્યા સુધી તેઓ વાંચતા અને તેલ સારૂ અને પણ વેચી નાંખતા. ૨૦ મે વરસે એમ. એ. થયા ત અને ચાર વર્ષ પછી પ્રોફેસર થયા. સને ૧૮૯૮ ના અંત પછી એક વરસ અરણ્યમાં એકાંત જીવન ગાળી વૃષ્ટાનો ત્યાગ કરી ૨૬ મે વર્ષે સન્યાસી થયા. ઇરાનના સુફી મતવાળાઓની સાહિત્ય પ્રસાદીનું તેમણે ઉડું અધ્યયન કર્યું હતું. હિંદી, ઉરદુ અને પંજાબી કવિઓના કાવ્યોની માધુર્યતા અને રસ પણ તેમણે થોડો પીધો નહોતો. અમેરિકાના સોલ્જરોની સાથે ૪૦ મૈલ પગે દોડવાની સરત તેઓ સહેલાઈથી જીત્યા હતા. અને ગંગોતરી, જન્મોતરી તથા ખટ્તિનારાયણનાં હીમથી ઢંકાયેલાં ગિરિશૃંગ ઉપર માત્ર એક ધાખળી અને સાધારણ વસ્ત્ર સાથે પ્રવાસ કર્યો હતો. તેઓ કહેતા કે અનુભવ સિદ્ધ ધર્મ હું માનું છું. ટાકીયો ઇમ્પીરીઅલ યુનિવર્સિટીના સંસ્કૃત અને તત્ત્વ જ્ઞાનના આચાર્ય શ્રીયુત ડો. ટાકા કયુસુએ લખ્યું છે કે સ્વામિ રામતિર્થ જેવો પુરૂષ જીંદગીમાં મેં જોયો નથી. તેમણે અમેરિકા, જાપાન, ઇંગ્લાંડ વિગેરે સ્થળે ભાષણો આપી હિંદુધર્મની ખાખતમાં ત્યાંના લોકોને ગ્યાગ્યાનદ્વારે ખોલ આપ્યો હતો. જેન પરિણામે કેટલાક લોકો ત્યાં તેમના શિષ્યો થયા હતા. અમેરિકામાંથી હિંદુસ્તાન પાછા આવતાં ઇજ્જતની મસીદમાં મુસલમાનો સમક્ષ ફારસીમાં તેમણે ભાષણ આપ્યું હતું. તેહરી ગઢવાળની પાસે એક દિવસે ગંગામાં સ્નાન કરતાં પગ લપસી જવાથી તેમનો દેહાંત થયો હતો. એમણે આપેલા અનુભવી ઉપદેશની હકીકતનાં પુસ્તક છપાવ્યાં છે અને તે ઘણા લોકો ઉમંગથી વાંચે છે. એમણે ખાસ કોઈ મત સ્થાપવાનો પ્રયાસ કર્યો નથી. તોપણ તેમના તરફ પૂજ્ય બુદ્ધિ ગાખનારાઓએ હરિદ્વારથી દોઢ મૈલ ઉપર રામઆશ્રમ નામનું એક વાંચનાલય ખોલેલું છે અને ત્યાં તીર્થ યાત્રા કરતાં આવી ચડના સાધુ સંન્યાસી વિગેરેને ભોજન આપવાનો પ્રયત્ન કરેલો છે.

ત્રેયસાધક આધિકારી વર્ગ.

ગુજરાતના નાગર બ્રાહ્મણ શ્રીમાન નરસિંહાચાર્ય વિ. સ. ૧૯૩૮ માં વડોદરામાં આ ધાર્મિક સંસ્થાની સ્થાપના કરી હતી, જેમાં વિદ્વાન વર્જના માણસો પણ દાખલ થયેલા છે. આ પંથવાળા મૂર્તિપૂજા અને

જાતિભેદ માને છે. ઇશ્વર અવતાર લેછે એમ સ્વિકારે છે. પ્રાણાયમાદિ યોગ શાસ્ત્ર ઉપર વધુ ભાવ રાખે છે, અને તેથી સિદ્ધિ મળવાનું પણ માને છે. જીના વિચારોને તે પુષ્ટિ આપે છે અને પુરાણોની હકીકતોને અધ્યાત્મ રીતે ગોઠવી તે શ્રેય કરનાર છે એમ સિદ્ધ કરવા મથે છે. જનોઘ પહેરે છે. નવા વિચારો જને સુધારો કહેવામાં આવે છે તેને તે સ્વિકારતા નથી, પણ તેના તેઓ સખત વિરોધી માલુમ પડે છે. તત્ત્વજ્ઞાનને મુખ્ય ગણે છે. નરસિંહાચાર્યને ભગવાન કહેતા અને હાલમાં તેમના પુત્ર ઉપેન્દ્રને પણ ભગવાન કહે છે. નરસિંહ ચતુર્દશી તથા ગુરુપુર્ણિમાને દિવસે મોટા સંમારંભ કરે છે; તે વખતે આ મતના તમામ માણસો એકજ જગ્યાએ એકઠા થઈ ધર્મક્રિયા કરે છે. આ વર્ગ તરફથી પ્રાતઃકાળ વિગેરે ૫-૬ માસિકો ખહાર પડે છે, તેમાં મુમુક્ષોને વિચારવા યોગ્ય ધર્મજ્ઞાનનો ઝોધ હોય છે. લગભગ ૨૦૦૦ માણસો આ વર્ગના અનુયાયી છે, અને તેમનામાં અરસપરસ ભાતૃભાવ ઘણો સારો જણાય છે. ભક્તિથી મુક્તિ માને છે.

પ્રિયત્મ ધર્મસભા.

આ સભાના સ્થાપક દારખાનાના સારસ્વત પ્રાક્ષણ પ્રિયત્મનો જન્મ વિ. સ. ૧૯૨૦ માં થયો હતો, તેમણે સંવત ૧૯૪૩ ના અર-શમાં ઉપરના નામની એક ધર્મસભા સિંધમાં આવેલા શિકારપુરમાં સ્થાપન કરી તેમાં દાખલ થનારને માટે ૧૪ નિયમો ઠરાવ્યા છે (૧) રામનામનું સ્મરણ કરવું (૨) વિધા ભણવી અને ભણાવવી (૩) દેશને સુધારવાનો પ્રયત્ન કરવો (૪) વિધિપૂર્વક શ્રાદ્ધ અને તૃપણ કરવાં (૫) માદક પદાર્થો અને માંસાદિ અશુદ્ધ પદાર્થોનો ત્યાગ કરવો (૬) સત્ય બોલવું (૭) શ્રદ્ધાથી મૂર્તિપૂજા કરવી (૮) બાળ વિવાહ ન કરવો (૯) વેદ અને પુરાણ વિગેરે હિંદુ શાસ્ત્રોને માનવાં (૧૦) ચોરી વિગેરે ચૂંકિત કાર્યો ન કરવાં (૧૧) વિધવાઓ પાસે બ્રહ્મચર્ય પળાવવું (૧૨) આપણા જવું સુખ દુઃખ સર્વનું સમજવું (૧૩) સારી વાતોનો પ્રચાર કરવો અને (૧૪) કોઈ પણ કામ યુક્તિ અને સૃષ્ટિ વિરુદ્ધ ન કરવું. એ તેમના

૧. પ્રાચીન સમયનાં પ્રસ્થાનત્રય (વેદ, ઉપનિષદ અને ગીતા) ઉપર ભાષ્ય કરનાર આચાર્ય ગણાતા. પરંતુ એ ત્રણમાંથી એક પણ ગ્રંથનું ભાષ્ય નહિ કર્યા છતાં પણ નરસિંહાચાર્યને આચાર્ય અને “ ભગવાન ” પણ ગણવામાં આવે છે !

મુખ્ય નિયમો છે. હિંદુ માત્રને આ પંથમાં દાખલ થવાની છૂટ રાખેલી છે. આ ધર્મસભામાં દાખલ થનાર પાસે વરસ દિવસે અમુક ફી ઠરાવેલી છે અને ચુંટણીનું ધોરણ રાખી સભાના મેમ્બરોમાંથી ૧૮ ગૃહસ્થોને ચુંટી કાઢી તેમને ધર્મસભાના દરેક કાર્યની વ્યવસ્થા કરવાનું સોંપવામાં આવે છે. અને વરસમાં એક વખત ચુંટણી થાય છે. આ સભા તરફથી એક સ્કુલ, એક કન્યાશાળા, એક જાણાળા, એક લાયબ્રેરી વિગેરે ચલાવવામાં આવે છે. આ સભામાં શિકારપુર અને તેની આજુબાજુના જિલ્લાઓમાં મળી લગભગ ૨૦૦૦ માણસો દાખલ થયેલા છે.

થીઓસોફીકલ સોસાયટી.

ફિશિઆમાં કોઈ અમીરી કુટુંબની એક બાળા મેડમ બ્લેવેટસ્કીને સંસાર સંયોગે ઠોકસસ તરફ રહેવાનું થતાં તેને કોઈ જ્ઞાનસ્થ મહાત્માનો સહવાસ સાતેક વરસ સુધી રહ્યો હતો. એટલો સમય તે ગુપ્ત થયેલી મનાતી હતી. પાછી આવ્યા પછી તેને અમેરિકા જવા આજ્ઞા થવાથી તે અમેરિકા ગઈ હતી. આ સમયે ત્યાં પ્રેતવાહનની વાત ધર્મધોધારે ચાલતી હતી. તે ૧૧ તપાસ માટે કરનલ આલ્ફોર્ડ નામે ગૃહસ્થ ગયો હતો. ત્યાં તેમની મેડમ બ્લેવેટસ્કી સાથે મુલાકાત થતાં તેણે કર્નલને સમજાવ્યું કે ખરી યોગ સિદ્ધિ આગળ આ વાતો તદ્દન નિર્મોહ્ય છે. તેથી એ બંને જણે મળી આત્મવિદ્યાની શોધ માટે ન્યુયોર્કમાં સને ૧૮૭૫ માં થીઓસોફીકલ સોસાયટી સ્થાપન કરી. વધુ તપાસ કરતાં તેમને માલુમ પડ્યું કે આર્યધર્મમાં આ વિષે જેટલું રહસ્ય છે તેટલું બીજા કોઈ સ્થળે નથી, માટે તેમણે સને ૧૮૭૮ માં આર્યસમાજના સ્થાપક મહર્ષિ સ્વામી દયાનંદ સાથે પત્રવ્યવહાર શરૂ કર્યો. સ્વામિશ્રીએ તેમને જવાબરૂપે લખેલા પત્રમાં આપેલા બોધથી આનંદ પામી તા. ૨૨-૫-૧૮૭૮ ના રોજ સોસાયટીની સભાના અધિવેશનમાં તેની યૂરોપ, અમેરિકા, વિગેરેની શાખાઓ માટે સ્વામિને આચાર્ય સંસ્થાપક અને સરદાર માનવા બાબતનો ઠરાવ પસાર કર્યો હતો. પછી અધ્યાત્મ વિદ્યાની વિશેષ માહિતિ મેળવવા માટે તે બંને જણ પોતાની માહિતિકૃત તથા આ દેશમાં આવ્યાં રહેને સ્વામિશ્રીની સાથે રહીને ધર્મના સત્ય સ્વરૂપનો લોકોને ઉપદેશ આપવાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી સાથે રહી ધર્મપ્રચાર કરવા માંડ્યો; પરંતુ અવતારવાદ અને મહાત્માને મંજાપ વિગેરે બાબતેમા સ્વામિશ્રી તેમને મળતા ન થવાથી તેમણે

મદ્રાસના અદિયારમાં સોસાઇટીનું મૂખ્ય સ્થળ રાખી અલગ રહીને ધર્મ પ્રચાર કરવા માંડ્યો.

(૧) સર્વને આત્મવત્ ગણી બાતુભાવ રાખવો (૨) સર્વ ધર્મ એકજ પરમધર્મનાં રૂપાંતર હોવાથી મૂળ એક ધર્મ કેવો હશે તેના રૂપ વિશે વિચાર કરી સર્વમયતા ગ્રહણ કરવી અને (૩) બ્રહ્માંડમાં અધ્યાત્મિક રહસ્ય શું છે ને પિંડમાં તેનો ફેટલો પ્રભાવ છે એનો અભ્યાસ કરવો એટલી વાત કબુલ કરનાર ગમે તે ધર્મ કે આચાર પાળવા છતાં દાખલ થઈ શકશે એવું ઠરાવ્યું. કોઈ પણ ધર્મ, મતપંથ કે સુધારા વિગેરે ઉપર ભાવ કે દ્વેષ નહિ રાખતાં સત્ય માત્રને શોધતાં જ યોગ્ય હોય તે શુદ્ધ કરવા તત્પર રહેવું એજ આ સોસાઇટીના અનુયાયીઓનું કર્તવ્ય છે, તેથી સોસાઇટીના અનુયાયીઓ તમામ પ્રાચિન અર્વાચીન ધર્મ અને સાયન્સનો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ કરે છે. આર્ય ધર્મનીજ આ સોસાઇટી મહત્તા સ્વિકારે છે ખરી, પણ તેથી બીજા ધર્મનાં તત્વો તદ્દન ખોટાં છે એમ ગણતા નથી, અને તેને પણ યુક્તિ પ્રયુક્તિથી આર્યધર્મનાં તત્વો સાથે ખંધ બેસાડી સર્વ ધર્મની એકતા બતાવવા પ્રયત્ન કરે છે. આ સોસાઇટીના પેટામાં એક ગુપ્ત મંડળ (પૂર્વના તારાનું મંડળ) છે અને તેઓ સોસાઇટીના અગ્રેસરોને હિન્દુ માલ્યમાં વસતા કુટુંબી લાલસિંહ નામનો મહાત્મા આવી મળી જાય છે અને ધર્મપ્રોધ કરી જાય છે એવું માને છે ! ! ઈર્નલ આલ્ફોર્ડ અને મેડમ બ્લેવેટસ્કીના સ્વર્ગવાસ પછી આ સોસાઇટીના પ્રેસિડેન્ટ તરીકે હાલમાં એન્નીબિસાંટ નામની એક વિદુષી બાધ કામ કરે છે. તા. ૫-૪-૧૮૯૫ ના દિવસે હિંદુ તથા પારસીઓ વિગેરે આશરે ૫૦ શુદ્ધઓએ તેમની મુલાકાત મુંબાઇમાં લીધી હતી. તે વખતે જ પ્રશ્નોત્તર થયા હતા તે ઉપરથી આ સોસાઇટીના ધર્મતત્વો ઉપર સારો પ્રકાશ પડતો હોવાથી તેનો સાર અત્રે આપીએ છીએ.

‘ વિચાર, ઉચ્ચાર અને આચાર ત્રણે શુદ્ધ રાખવા, સર્વ ધર્મોના સાધારણ મત જવાજ થીઓસોફીના મત છે. બ્રહ્મવિષ્ણુ અને શુદ્ધવિષ્ણુ આ દેશમાં પ્રાચિનકાળમાં હતી, તેનુંજ પુનર્જીવન કરવાનો સોસાઇટીનો પ્રયત્ન છે. સંસારિક વાતોથી અલિપ્ત રહેવાથીજ અધ્યાત્મિક ઉન્નતિ થઈ શકે છે. મુક્ત સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય નહિ ત્યાં સુધી જીવાત્માને સર્વ વિકારોનો અનુભવ લેવાની ફરજ હોવાથી જુદી જુદી યોનીમાં જન્મ

લેવા પડે છે. સર્વ સંસાર પુરૂષ તથા પ્રકૃતિના સંયોગથી ઉત્પન્ન થયો છે, અને તે જાને અનાદિ છે. અદૈત્ત જે પરબ્રહ્મ તે સાચું છે, પણ સંસારોત્પત્તિ માટે તેનેજ પુરૂષ પ્રકૃતિ એવું દૈત્ત રૂપ પ્રાપ્ત થાય છે. વેદાંતમાં શ્રાદ્ધ વિધિ નથી, પરંતુ મૃત મનુષ્યનો જીવાત્મા પાછો જન્મ પામે ત્યાં સુધી કામલોકમાં સ્વકર્મ જાંધોને લીધે રોકાઈ રહેલો હોય છે, તેને ત્યાંથી છૂટવા માટે શ્રાદ્ધથી ઘણી મદદ થાય છે ! મંત્રોની ક્ષણિને ગતિ, રંજ અને રૂપ હોવાથી તેમાં એક પ્રકારનું સામર્થ્ય પણ છે; પરંતુ મંત્ર પ્રયોગ એકાગ્રચિત્તે અને જ્ઞાનપૂર્વક થતો ન હોવાથી મંત્રસિદ્ધિ થતી નથી ! બીજાના કલ્યાણ માટે તેને તેના દોષ દેખાડવાથી જે દુઃખ ઉત્પન્ન થાય તેમાં પાપ નથી, પરંતુ ન દેખાડવામાં પાપ છે. ધર્મશાસ્ત્રોમાં (ઘણું કરીને પુરાણોમાં) રૂપકો કે વાર્તારૂપે કેટલીક જગ્યાએ વિચાર જણાવેલા છે, ત્યાં શબ્દાર્થ ઘણી નજર રાખવી નહિ; પરંતુ તેમાંનું સત્ય રહસ્ય જાણવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. જવા મનુષ્યના વિચાર તેવાં તેનાં કર્તવ્ય અને તેવું તેનું નસીબ જાંધાય છે માટે માણસ પોતેજ પોતાના નસીબનો રચનાર છે. નસીબના ભરંસે આજસુ થઈ બેસી રહેવું એ મૂર્ખતા છે. ઇશ્વર મનુષ્યાદિ દેહ ધારણ કરી જન્મતના કલ્યાણ માટે અવતાર લે છે અને મહાત્માઓ ગુપ્ત રીતે હાથ અસ્તિત્વ ભોજવે છે ! ” વિગેરે. આવી રીતે તેમનો ધર્મ સિદ્ધાંત બેતાં એકાદ બે વિવાદસ્ત બાજતોને ખાબૂએ રાખીએ તો આ મંડળીના ઉદ્દેશ અને કાર્ય ઘણું ઉત્તમ જણાય છે. પણ તેમના ગુપ્ત મંડળની હકીકતથી લોકોમાં કાંઈ કાંઈ જાતની શંકાઓને સ્થાન મળેલું છે. એ ગુપ્ત મંડળવાળા આ સોસાયટીના અગ્રેસરોને મહાત્મા વારંવાર મળે છે એમ માને છે, એટલુંજ નહિ પણ બુદ્ધ, કૃષ્ણ, ઇસુખ્રિસ્તિ, જરથોસ્ત, મૈત્રેય, વિગેરે નામ તથા શરીર ધારણ કરનાર મહાત્માઓ મૂળ એકજ આત્મા બૂદે બૂદે રૂપે હતા, તેજ આત્માએ આ સમયે મદ્રાસના એક થીઓસોફીસ્ટ પેન્શનર નારાયણ આચરને ત્યાં પુત્ર રૂપમાં જન્મ લીધો છે, તેનું હાલ નામ જે, કૃષ્ણમૂર્તિ છે. અને તે પોતાનું જન્મતને ઉપદેશ કરવાનું પૂર્વ મહા-જન્મોનું કર્તવ્ય કરનાર છે એમ માને છે. એક લેખકે તો તેના સર્વ પૂર્વ જન્મોનું વૃત્તાન્ત પણ લખી કાઢ્યું છે. થીઓસોફીસ્ટો પોતાની માન્યતા તથા દિવ્ય શક્તિ ઉપરાંત તેમની આ અસાધારણ માન્યતા માટે કંઈ કરણ આપી શક્યા નથી ! સદરહુ કૃષ્ણમૂર્તિને ઓકસફર્ડની

વિશ્વવિદ્યાલયમાં લખવા મુકી ટ્રેન્યુએટ કરવાનો વિચાર એન્ની ખિસાંટનો થવાથી તેણે ઈ. સ. ૧૯૧૧ માં તેના આપને સમજાવી તેને ઇંગ્લાંડ લઇ ગઇ હતી; પણ લેટખીડર સિવાય બીજા કોઇને તે સોંપાય એમ ન હોવાથી પાછો હિંદુસ્તાન લાવી ફરીથી લેટખીડર સાથે ઇંગ્લાંડ મોકલ્યો હતો. આ ગ્રુમ મંડળની માન્યતાની ખાખતમાં સોસાયટીના અનુયાયીઓમાં મતભેદ ઉત્પન્ન થતાં ઘણી ચકચાર ચાલી હતી, એટલુંજ નહિ પણ કૃષ્ણ મૂર્તિના ખાપે પણ પોતાનો છોકરો કબજે લેવા સાર મદ્રાસની હાઇ કોર્ટમાં એન્ની ખિસાંટ ઉપર દાવો કર્યો હતો. તા. ૧૫ મી એપ્રિલ સને ૧૯૧૩ ના દિવસે “ છોકરો તેના આપને સોંપવો અને લેટખીડર ઘણો અનિતિમાન પુરૂષ છે ” વિગેરે મતલબનેા કેસને ચુકાદો થયો હતો. આથી આ સોસાયટી તરફ જનસમાજનું વલણ અને માન કંઈક અંશે કમી થવા પામ્યાં હતાં. સદરહુ કૃષ્ણ-મૂર્તિએ વિદ્યાર્થી અવસ્થામાંજ મહાત્માઓની પ્રેરણાથી ‘એટ ધી ફીટ-ઓફ માસ્ટર્સ’ નામનું પુસ્તક લખેલું છે અને એન્ની ખિસાંટ પણ પોતે પૂર્વ જન્મમાં હિંદવાની હતી એમ જણાવે છે !

ગ્રુમ મંડળની માન્યતા ઉપરથી ઉહાપોહ થયા પછી પ્રમુખ એની ખિસાંટે ખુલાસો કર્યો હતો કે, ગ્રુમ મંડળની માન્યતા સોસાયટીના તમામ અનુયાયીઓએ સ્વીકારવી એવું કાંઈ ખવન નથી ’ તેથી શાંતિ થઇ ગઇ. આ સોસાયટી તરફથી ઘણા ગ્રંથો ખહાર પડયા છે. અને તે સર્વ જ્ઞાનના ભંડાર રૂપ તથા વિચારકો માટે ધર્મ રહસ્યનેા માગ ખતાવનારા છે. આ સોસાયટીમાં દાખલ થનારને ગમે તે ધર્મ કે મત પંથ પાળવાની છૂટ હોવાથી આ મતના હિંદમાંજ ૨૫૦૦૦ સુમારે માણસો છે. અને ૧૫૦ થી વધુ શાખાઓ છે. યુરોપ, અમેરિકા, જાપાન, વિગેરે દેશોમાં પણ તેની શાખાઓ છે. કેળવણી ઉપર ઘણો ભાવ રાખે છે અને કેટલીક કોલેજો અને હાઇસ્કૂલો ચલાવે છે. કાશીમાં જ હિંદુ વિશ્વવિદ્યાલય સ્થાપન થઇ છે તે પણ આ સોસાયટીના પ્રમુખ એન્ની ખિસાંટના ઉપદેશ અને મહેનતનુંજ ફળ છે.

આનંદ સભા.

આ નામની એક સભા બીજનેાર જીહ્વાના ધામપુર ગામમાં છે. અને કાલ્પી, પુખરાયા, કાનપુર, વિગેરે ગામમાં તેની શાખાઓ છે. તેનો સ્થાપક જમનગરનેા બ્રાહ્મણ જેણે સાધુ થઇ મુક્તાશ્રમીની આનંદ-

દેવ નામ રાખેલું છે, તે છે. આ સભાનો સિદ્ધાંત એવો છે કે સભાના પ્રત્યેક મેમ્બરે દરરોજ એકાંતમાં બેસીને સર્વના આત્મા અંતર્થગી આનંદ દેવને પોતાનાથી અભિન્ન બેસ. દેહમંદિરમાં સર્વ તિર્થ છે. અને આનંદદેવ રચિત રામાયણ, આનંદ વિલાસ વિગેરે પુસ્તકોનું પઠન પાઠન કરવું ! મનને શુદ્ધ રાખવું, રામચંદ્રની ભક્તિ કરવી, ગાયોની રક્ષા કરવી અને નિશાવાળી ચીજો તથા નાચ તમાસાથી દૂર રહેવું. પુત્રીનું ૧૪ મે અને પુત્રનું ૨૦ મે વર્ષે લગ્ન કરવું. દર અઠવા-ડિયે અને દર માસે સભા ભરીને કુરીતિના નિવારણાર્થે, હુન્નર કળાની વૃદ્ધિ અર્થે અને પ્રેમના પ્રચાર માટે વિચારો કરવા. સભામાં દરેકે એક એક મુઠી અન્ન લઇને જવું અને તે એકત્ર કરી તેમાંથી સાધુ સતોને જમાડવા. દરેક મેમ્બરે પોતાની પેદાશમાંથી દર રૂપિયે અડધો આનો સભાને આપવો અને શુભ અશુભ પ્રસંગે ખર્ચ ન કરતાં નાણાં સભાને આપવાં સભાએ નાણામાંથી આનંદદેવ રચિત પુસ્તકો ખરીદી લોકોમાં વહેંચવાં.

ક્રીમેશન.

આ નામનો એક સંપ્રદાય હસ્તિમાં છે. અને તેમાં દુનિયાના તમામ ભાગના સારા સારા શ્રીમંતો, અમીર ઉમરાવો, રાજા મહારાજાઓ, અને વિચારક વિદ્વાનો છે, એમ કહેવાય છે. આ સંપ્રદાયની તમામ પ્રવૃત્તિઓ યુમ રાખવામાં આવે છે. તેથી અજવાળામાં આવેલ નથી. કહે છે કે આ સંપ્રદાયમાં દાખલ થવા ઈચ્છનારને આ સંપ્રદાયના બે અનુયાયીઓ “ આ માણસ આ સંપ્રદાયમાં દાખલ થવા લાયક છે અને તેને દાખલ કરવામાં આવશે તો તે સંપ્રદાયના નિયમો પ્રમાણે ખરાખર ચાલશે એટલુંજ નહિ પણ તેની કંઈ પણ હકીકત બહારમાં જણાવશે નહિ એવી અમને સંપૂર્ણ ખાતરી છે. ” આવી મતલબનું સરટીફિકેટ આપે તોજ દાખલ કરવામાં આવે છે, અને સંપ્રદાયની હકીકત પ્રકાશમાં નહિ લાવવા ખાખત તેને સખત કસમ લેવા પડે છે. આ સંપ્રદાય ક્યારે અને કેવા સમય સંજોગોમાં ઉદ્ભવ્યો અને તેનો મૂળ સ્થાપક કોણ હશે તે પણ જણવામાં આવ્યું નથી, પણ ઇ. સ. ના ૧૬ મા સૈકામાં યુરોપમાંથી તે ઉદ્ભવેલો છે. એમ અનુમાન થાય છે. અને ફક્ત એટલી હકીકત બહાર આવેલી છે કે આ સંપ્રદાય વાળાઓએ આપસ આપસમાં ભાતુભાવથી રહેવું અને એક બીજને સુખ દુઃખમાં પૂર્ણ મદદગાર થવું એજ તેનો મૂખ્ય સિદ્ધાંત છે.

ઉપસંહાર.

દ્રષ્ટારૂપે વ્યાકરો ત્સત્યાનૃતે પ્રજાપતિઃ ।

અશ્રદ્ધામનૃતેદધાચ્છ્રદ્ધા. સત્યે પ્રજાપતિઃ ॥

(યજુ. ૧૯-૭૭)

“ સર્વ જગતના કર્તા પ્રજાપતિ ઉપદેશ કરે છે કે સર્વ મનુષ્યોએ સર્વ ખાખતમાં અને સર્વ કાળમાં સત્યમાં જ પ્રિતિ કરવી જોઈએ, અસત્યમાં કદી પણ નહિ. ”

આ ધર્મસંહાર અત્રે પુરો થાય છે, હવે ઉપસંહારમાં શું લખવું ? ધર્મની ખાખત જ ગહન, વિવાદ ગ્રસ્ત અને ઠઠણ હોવાથી તે ખાખતમાં અમુક અભિપ્રાય જણાવવો એ નકામો છે. માટે જ અખા ભકતે કહ્યું છે કે—

“ અખા એ અધારો કુવો, ઝઘડો ભાગી કોઈ ન મૂઓ. ”

તોપણ આ ધર્મસંહાર ઉપરથી એટલું તો ફલિત થાય છે કે દેશકાળ, લોકસ્થિતિ, અને સમય સંજોગાનુસારે થયેલા ફેરફારો—રૂપાંતરો—ખાદ કરીએ તો પૃથ્વિ ઉપર ચાલતા સર્વ ધર્મનાં મૂળતત્ત્વો ઘણું ભાગે એક જ—વેદને મળતાં જ—માલૂમ પડે છે; અર્થાત્ સર્વ ધર્મનું મૂળ વેદ જ જણાય છે. તેની પવિત્ર આજ્ઞાઓનો ભંગ થવાથી જ વેદના (અધોગતિ)

૧. ડા. વેલંટાઇન લખે છે કે ‘ સંસ્કૃત ભાષા જ સર્વ ભાષાઓની માતા છે; સ્કેન્ડલ લખે છે કે સંસ્કૃત જેવી પૂર્ણ ભાષા પૃથ્વિમાં કોઈ નથી, ડબલ્યુ. સી. ટલર લખે છે કે યુરોપની તમામ ભાષાઓ સંસ્કૃતમાંથી જ નીકળી છે અને તેની બરોબરી કરે તેવી કોઈ ભાષા નથી. સર્વોત્તમ સંસ્કૃત ભાષામાં ફક્ત વેદ એક-લો જ ધર્મગ્રંથ છે. આ અને એવાં બીજાં અનેક કારણોથી વિદ્વાનોએ સિદ્ધ કર્યું છે કે વેદ ધર્મ ઉપરથી ખાદીયન ધર્મ અને તેના આધારે આસિરિઆનો ધર્મ થયો. જ્યોર્જ સ્મિથ અને ડા. સાયન્સના જણાવ્યા પ્રમાણે આસિરિઆના ધર્મના આધારે ચાહુદી ધર્મ પુસ્તક કેબાલા અને ફેલાલા ઉપરથી ખાદખલ બન્યું છે. મહાત્મા ઈસુએ ભારતમાંથી જ ધર્મ શિક્ષણ મેળવી ક્રિશ્ચિયન ધર્મ સ્થાપ્યો હતો અને ક્રિશ્ચિયન ધર્મનું જ્ઞાન મેળવી હજારો મહમદ પેગમ્બરે મુસલમાન ધર્મનો પાયો નાંખ્યો હતો, તેમનું લાઈલાહ દલિલ્લાહ એ સુત્ર જ આર્ય ધર્મના ઈકો બ્રહ્મનો જ અનુવાદ છે. રૂવેદના પહેલા મંત્રના આધારે જરથોસ્ત ધર્મ સ્થાપ્યો હતો, અને જૈન, બૌદ્ધ, બિગેરે તો વેદ ધર્મનાં સમયાનુસાર રૂપાંતર જ છે. ભારતમાં ચાલતા હિંદુ ધર્મના તમામ સંપ્રદાય અને મતપંથો તો વેદની સાખારૂપ જ છે. ક્રીમેશનો પણ શું કણીએ પ્રતી અગ્નિની સ્તુતિ કરે છે. મતલબ કે સર્વ ધર્મનું મૂળ વેદધર્મ જ છે એમાં હવે શંકાનું સ્થાન રહ્યું જ નથી.

થઈ છે, એટલું તો કહેવું જ પડે છે. અને તો “વિવિધ વાની રણુ કરી, વાંચકવૃંદ સમક્ષ; તેથી લોગી જન નીજ આવડું, ભાવે કરશે ભક્ષ.” એ તો નક્કી છે.

પરંતુ સન્ત પરીક્ષાન્યતર મદ્રજન્તૈ મૂઢઃ પર પ્રત્યય નેય બુદ્ધિઃ એ ઠવિ શિરોમણિ કાળીદાસ પંડિતની ઉક્તિ લક્ષમાં લેધ સત્યાસત્યની પરીક્ષા કરી સત્યનો સ્વિકાર અને અસત્યનો પરિત્યાગ કરનારને ધન્ય છે, ત્રાહક શક્તિની તેમાંજ પરીક્ષા છે.

સર્વમાન્ય, સર્વ પૂજ્ય સત્ય તો એકજ હોવું જોઈએ, અને છે. તેને કાળ કે સ્થાન કાંઈ અસર કરી શકતું નથી. ત્રણે કાળમાં અને સર્વ સ્થળે તે એકજ રૂપે રહે છે. તેને કોઈ સમ નથી અને વિષમ પણ નથી, તેમ તેને શરમ કે સિદ્ધારસની પણ જરૂર પડતી નથી. સત્ય પોતેજ એવું છે કે તે આપોઆપ સૂર્ય પ્રકાશવત્ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. તેનેજ ત્રહ્ણુ કરી શકાય તો જોટલો વિરોધ ભાવ છે તે નાશ પામે. સત્યને જ્યાં હોય ત્યાંથી અને જરૂર હોય તેવું ત્રહ્ણુ કરવું એજ ‘બુદ્ધિમાનનું કામ છે.

પરમકૃપાળુ પરમાત્મા ! અમારા દેશખંધુઓના હૃદયમાં સત્યાસત્યની પરીક્ષા કરવાની બુદ્ધિ જાગૃત કરે, એવી ને દયાળુ પ્રભુ પ્રત્યે અંતઃકરણપૂર્વક વિનંતિ કરી આ ઉપસંહાર પૂર્ણ કરતાં બૃહસ્પતિની માફી ઇચ્છું છું. ઇત્યોમ

૧. આ દેશનું જોઈને યુરોપિયનોએ (૧) અન્નકળ શાકનો અહાર, (૨) અપવાસ અને (૩) અગ્નિદાહ એ ત્રણ બાબતો લીધી છે. આનું નામ બુદ્ધિમાન-પણું. સાચસાચનો વિચાર કર્યા વગર યુરોપિયનોના શીકણની (પહેરવેશની) વાંદર નકલ કરવામાં આ દેશના લોગ બહાદુર છે, પણ અકલબત્તી નકલ કરવામાં નહિજ ! આંધળું અનુકરણ તો ઉન્નતિને મદદે અવન્નતિજ કરનાર છે, તેનો પણ કોઈ વિચાર કરવું નથી.

